

Kálvária

Keresztútjárás a régi magyarországi
irodalomban és művészetben

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Az HUN–REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség
Kutatócsoport sorozata
Sorozatszerkesztő: Szelestei N. László

1. Lelkiségtörténeti számvetés
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok
4. Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon
5. Misztika a 16–18. századi Magyarországon
6. Szelestei N. László, Irodalom és lelkiség
7. Menny és pokol a barokk kori ember életében
8. Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról
9. Kovács Eszter, A *Makula nélkül való tükkör* cseh forrásai
10. A nők és a régi magyarországi vallásosság
11. Régi magyar népdalok és imádságok
12. Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon
13. Makulátlan tükkör: Tanulmányok a *Makula nélkül való tükkör* című kegyességi műről
14. Útmutató: Tanulmányok Pázmány *Kalauzáról*
15. Barokk vallásos közösségek
16. Népdalok és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon
17. Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére
18. Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon
19. Második Mária: Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben
20. Szelestei N. László, Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről
21. Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon
22. Átfedések: Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban
23. Maczák Ibolya, Kölcsönzés és kompozíció:
Szövegalkotás 17–18. századi szerzők prédikációiban
24. Személyek, intézmények szerepe a hívek lelkiségének alakításában a 17–18. században
25. Szelestei N. László, Prédikálás a 17. századi Magyarországon
(Kéziratok kötetek)

(folytatás a kötet végén)

Kálvária

Keresztútjárás a régi magyarországi
irodalomban és művészetben

Szerkesztette
Maczák Ibolya

HUN-REN
Magyar Kutatási Hálózat

HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Budapest, 2025

Lektorálta
Bajáki Rita

A szerkesztő
az Apor Vilmos Katolikus Főiskola docense és a
HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
tudományos főmunkatársa

A kötet a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport konferenciája
(Budapest, 2023. január 19.) alapján készült

A borítón elől:
Via sacra, seu exercitium viae crucis dolorosae ducentis ad Montem Calvariam,
Tyrnaviae, Acad., 1763. OSZK 319.419

A borítón hátul:
Részlet Tarnóczy István *Mennybe vezérő kalauz* című művének címlapjáról
(Nagyszombat, 1675)

ISBN 978-963-308-518-9
ISSN 2060-7385

© A kötet szerkesztője és szerzői, 2025
© HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Kiadványaink: <https://btk.ppke.hu/kiadvanyaink-7>

Felelős kiadó: Armando Nuzzo
Tördelte: Báthory Orsolya, Maczák Ibolya
Borító: Szádóczki Vera
A sorozat címlapterve: Szentés Éva
Nyomdai kivitelezés: Séd Nyomda, Szekszárd
Felelős vezető: Dránovits Anna
www.sednyomda.hu

Tartalom

A HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2023. január 19-én tartott <i>Kálvária – Keresztútjárás a régi magyarországi irodalomban és művészetben</i> című műhelykonferenciájának programja	6
BÁTHORY ORSOLYA A keresztút a pápai rendelkezések tükrében	7
N. KIS TÍMEA Hétstációs kálváriák a 17–18. században	39
BÁRTH DÁNIEL Szakrális térkijelölés és praxis pietatis – A levéltárak jelentősége a kálváriák vallási néprajzi kutatásában	51
KORONDI ÁGNES Mária a Kálvárián – Egy közép-európai planctus népnyelvi változatai.....	65
SZELESTEI N. LÁSZLÓ Egy keresztúton is használt ének (<i>Stabat Mater</i>) magyar nyelvű szövegváltozatairól.....	83
SZÁDOCZKI VERA Énekszóval a Kálvárián.....	99
KÓNYA FRANCISKA Hermolaus metszetekkel illusztrált elmélkedésgyűjteménye.....	113
KOVÁCS ESZTER Ján Abrahamffy passiója	125
MEDGYESY S. NORBERT Nagypénteki feretrumok, stációk, körmenetek és kálvária Csíksomlyó 18. századi színi hagyományában, kiemelten Potyó Bonaventura <i>Via crucis</i> drámájában.....	147
MÁTYUS NORBERT Illyés András passió-prédikációja	171
MACZÁK IBOLYA Pázmány Péter hatása az 1800 előtti nagypénteki beszédekre	185
Személynévmutató	196

*A HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelekiség Kutatócsoport
2023. január 19-én tartott
Kálvária – Keresztútjárás a régi magyarországi irodalomban és művészetben
című műhelykonferenciájának programja*

BÁTHORY ORSOLYA

A kálvária a pápai rendelkezések tükrében

N. KIS TÍMEA

Jezsuita kálváriák a 17–18. században

BÁRTH DÁNIEL

Szakerális térkijelölés és praxis pietatis. A levéltárak jelentősége a kálváriák vallási néprajzi kutatásában

KORONDI ÁGNES

Mária a Kálvárián. Egy közép-európai planctus népnyelvi változatai

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Egy keresztúton is használt ének (Stabat Mater) szövegváltozatairól

SZÁDOCZKI VERA

Énekszóval a keresztúton

KÓNYA FRANCISKA

Hermolans metszetekkel illusztrált elmélkedésgyűjteménye Jézus passiójáról

KOVÁCS ESZTER

Ján Abrahamffy passiója

MEDGYESY S. NORBERT

Stációk, feretrumok és körmenetek Csíksomlyó XVIII. századi színi hagyományában, kiemelten Potyó Bonaventura Via crucis drámájában

MÁTYUS NORBERT

Illyés András passió-prédikációja

MACZÁK IBOLYA

Pázmány Péter hatása az 1800 előtti nagypénteki beszédekre

BÁTHORY ORSOLYA*

A keresztút a pápai rendelkezések tükrében

Út a mai via crucisig

A passió jeruzsálemi helyszínei

A keresztút (*via crucis*, *via dolorosa*) szoros értelemben véve az az út, amelyet Urunk, Jézus Krisztus a keresztet hordozva bejárt Pilátus helytartói székhelyétől, a *praetorium*tól a Golgotáig nagypénteken.¹ Ehhez további két mozzanatot adtak hozzá: a keresztről való levételt és a sírbatételt. A passió lefolyásáról legfőképpen az evangélistáktól tudunk: Mt 27,22–61; Mk 15,1–47; Lk 23,1–56; Jn 19, 1–42.² A keresztúti ájtatosság lényege, hogy végigjárjuk ugyanazt az utat, amelyet Krisztus Jeruzsálemben bejárt és lélekben részt veszünk az ezen az úton általa átélt szenvedésekben. Azok számára, akik nem tudnak elutazni a Szentföldre, az Egyház egy rövidített keresztútjárást kínál fel, ez mindenki számára elérhető, és lényegében abból áll, hogy lélekben kísérik el Krisztust szenvedésének utolsó szakaszán, csatlakozva hozzá és elmélkedve szenvedéseiről. A keresztúti ájtatosság ma is a legelterjedtebb paraliturgikus gyakorlatok közé tartozik, ennek

* A szerző a HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

¹ Hans HOLLERWEGER, *Kreuzweg: I. Andachtsform = Lexikon für Theologie und Kirche*, 6, Hrsg. Walter KASPER, Freiburg–Basel–Rom–Wien, Herder, 1997³, 466–467.

² Tanulmányomhoz legfőbb sorvezetőül Amédée Teetaert (1892–1949) *Aperçu historique sur la dévotion au chemin de la croix* című posztumusz megjelent esszéjének (Collectanea Franciscana 19 [1949], 45–142) olasz fordítása szolgált. Ez tekinthető a *via crucis* kialakulásával és történetével foglalkozó írások közül talán az eddigi legalaposabb és legátfogóbb elemzésnek. Amédée TEETAERT da Zedelgem, *Saggio storico sulla devozione alla Via Crucis*, a cura di Amilcare BARBERO, Pasquale MAGRO, trad. Paolo PELLIZZARI, 65–137. Az olasz kiadásban a szerkesztők több bevezető tanulmányt is beillesztettek Amédée atya írása elé. További átfogó művek a keresztút kialakulásáról: Karl Alois KNELLER, *Geschichte der Kreuzwegandacht: von den Anfängen bis zur völligen Ausbildung*, Stimmen auch Maria Laach, 25(1908)/98, 1–216; Herbert THURSTON, *The Stations of the Cross: An Account of their History and Devotional Purpose*, London, Burns&Oates, 1934.

tizennégy stációja a következő: 1. Jézust Pilátus halálra ítéli. – 2. Jézus vállára veszi a keresztet. – 3. Jézus először esik el. – 4. Jézus találkozik anyjával. – 5. Cirenei Simonnal vitetik a keresztet. – 6. Veronika kendőjét nyújtja Jézusnak. – 7. Jézus másodszor esik el. – 8. Jézus szól a síró asszonyokhoz. – 9. Jézus harmadszor esik el. – 10. Jézust megfosztják ruháitól. – 11. Jézust keresztre feszítik. – 12. Jézus meghal a kereszten. – 13. Jézust leveszik a keresztről. – 14. Jézust sírba teszik. A stációk közül a 3., 4., 6., 7. és 9. állomásnak nincs evangéliumi alapja, szóbeli hagyományra, apokrif írásokra, legendákra épülnek.

A belga kapucinus teológus Amédée Teetaert 1949-es, a témában ma is megkerülhetetlen tanulmányában mutatott rá arra, hogy egyrészt a jeruzsálemi keresztút, a Via dolorosa nagyjából csak a 15. században jelent meg az írott forrásokban, másrészt a mai értelemben vett tizennégy stációs keresztúti gyakorlat nem Jeruzsálemből származik, nem vezethető le az ottani ferencesek által szervezett zarándokútvonalból. Az előzményt a 16–17. századi Flandriában kell keresnünk, ahol a különféle lelki zarándoklatos könyvek hatására alakult ki az a *via crucis*-forma, amelyből aztán kifejlődött a mostani gyakorlat. A tizennégy stációs keresztút tehát egy viszonylag fiatal, alig 300 éves áhítati gyakorlat, amelynek azonban ősi gyökerei vannak.³ A Krisztus szenvedésével és kereszthalálával kapcsolatos áhítat ugyanis egyidős a kereszténységgel, hiszen a kereszt tövében és abban, a családtagokból és bizalmasokból álló szűk körben született, amely ténylegesen végigkísérte a Megváltó szenvedését és halálát. A passió a keresztény áhítat középpontja, az évszázadok során mindig a legmélyebb tisztelet tárgya volt, legfeljebb az azzal kapcsolatos szemlélet változott.⁴

A korai egyház első tíz évszázadában a szentatyák és az egyházi írók a megfeszített Krisztusban mindenekelőtt a dicsőséges Istent látták, aki emberként vállalva a szenvedést és halált győzedelmeskedett a pokol és a bűn felett, és megváltotta az eredendő bűntől az emberiséget. Krisztus szenvedése előtti hódolat fő jellemzője a pokol feletti győzelmének felmagasztalása volt, így nem meglepő, hogy a kereszténység korai évszázadaiban magának a kereszthordozásnak a tisztelete ismeretlen volt. Annál nagyobb volt viszont a

³ *Chemin de la Croix = Analecta juris pontificii: Dissertations sur Divers Sujets de Droit Canonique Liturgie et Théologie*, Rome, 1858, 757.

⁴ TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 67; Umberto MAZZONE, *Nascita, significato e sviluppo della Via Crucis = Vieae Crucis: Espressioni artistiche e devozione popolare nel territorio di Pesaro e Urbino*, a cura di Anna CERBONI BAIARDI, Bologna, Bononia University Press, 2006, 11.

kereszt tisztelete, különösen a 4. századtól kezdve, mivel a keresztet nem a megfeszítés eszközének, hanem a Krisztus által kivívott diadal jelképének tekintették.⁵ Az ókeresztény művészetben nem ábrázolták Krisztus szenvedését, a 12. századtól fejezik ki egyre inkább a testi kínokat, melyek ábrázolása a 13. században a ferences jámborság és a szenvedésmisztika hatására kapott különös hangsúlyt.⁶

A kora keresztény teológusok ezen dicsőséges és diadalmas Krisztus-képe nem zárta ki, hogy a keresztény hívek áhítattal teli tiszteletet mutassanak a Megváltó szenvedése iránt. Ez utóbbinak a bizonyítéka volt a híveknek, már a 4. századtól adatolt, Szentföldre tett számos zarándoklata, valamint a Krisztus szenvedése és halála által megszentelt helyek szorgalmas látogatása.⁷

Sokáig tényként kezelték azt a kegyes legendát, miszerint a keresztút onnan venné eredetét, hogy a Szűzanya és egy-egy tanítvány a föltámadás után naponta végigjárta az ún. szent körutat (Utolsó vacsora terme, Annás és Kajafás háza, Golgota, Szentsír, Praetorium, Getszemáni kert, Olajfák hegye, Kedrón-völgy, Sion-hegy). Mária zarándoklatának első nyomai a *Transitus Mariae* című, a Szűzanya haláláról és mennybevételéről szóló apokrif elbeszélés 5. századi szír változatában találhatók. Ez a beszámoló azonban csak a Szűznek a fia sírjánál és a Golgotán tett látogatásait említi.⁸

A legrégebbi hagyomány nem ismerte a pontos stációkkal megjelölt *via dolorosát*, mert a hívők áhítata az elítélés és a megfeszítés helyére koncentrált, főleg miután Nagy Konstantin a Kálvária feltételezett helyszínén 335-re felállította az Anasztászis templomot és mellette a Martyriont.⁹ A zarándoklatokról szóló korai beszámolókból (*Itinerarium Burdigalense*, 333; *Peregrinatio Egeriae*,

⁵ *Atlante dei Sacri monti, Calvari e Complessi devozionali europei*, a cura di Amilcare BARBERO, Novara, De Agostini, 2001, 22–24; TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 67–68.

⁶ *Atlante dei Sacri monti...*, 5. j. i. m., 26–27; Jutta SEIBERT, *A keresztény művészet lexikona*, Budapest, Corvina, 1986, 194; Hannelore SACHS, Ernst BADSTÜBNER, Helga NEUMANN, *Christliche Ikonographie in Stichworten*, Leipzig, 1980, 144.

⁷ THURSTON, *The Stations of the Cross...*, 2. j. i. m., 1–9. TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 69.

⁸ W. WRIGHT, *The Departure of my Lady Mary from this World*, Journal of Sacred Literature, 1865, aprile, 6; TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 69.

⁹ „A jelenleg »Szent Sír-templom« néven ismert épület ezt a nevet a 12. században a keresztések által végzett rekonstrukció és átalakítás miatt viseli, ezért nem meglepő, hogy ma a katolikusok és a protestánsok is ezt a nevet használják. A 4. századi kons-

381/382–384) már találunk bizonyos utalásokat egyfajta *via sacrára*, azaz egy meghatározott útvonalra, amelyet a zarándokok követtek, amikor felkeresték a szent helyeket Jeruzsálemben, ugyanakkor ezek az evangéliumban előforduló és nem csak Jézus szenvedéséhez kapcsolódó helyszínek voltak.¹⁰ Így mindkét 4. századi zarándoklat érintette a Kálváriát és a Szent Sírt, és azonkívül további, az evangéliumból ismert helyek látogatásáról is említést tesznek. Ilyen szent hely volt például Krisztus mennybemenetelének helyén, az Olajfák hegyén emelt Eleona-templom;¹¹ a Getszemáni kert benne az Agónia-barlanggal;¹² az út, amely áthalad a Kedrón völgyén; Kajafás háza; Krisztus megostorozásának oszlopa a Sion-hegyen,¹³ valamint a *praetorium*.¹⁴ A beszámolók azonban nem említik kifejezetten azt az utat, amelyen Krisztus hordozta a keresztet és ez a hallgatás egészen a 13. század végéig megmarad.¹⁵ Az első, aki a Krisztus által a kereszttel bejárt útról beszél, Ricoldo da Monte Crucis dominikánus († 1309). Az 1294

tantini emlékmű szigorúan véve nem egyetlen »templom« volt, hanem három templomot magában foglaló komplexum: az Anasztázisz (azaz a Feltámadás) templom, amelyet Jézus sírja körül építettek, a templomépület (marturion vagy Martyrium) az Anasztázis keleti oldalán, és a Golgota-templom.” Justin L. KELLEY, *The Church of the Holy Sepulchre in Text and Archaeology: A survey and analysis of past excavations and recent archaeological research with a collection of principal historical sources*, Oxford, Archaeopress Publishing Ltd., 2019, 3. Gregory T. ARMSTRONG *Constantine's Churches: Symbol and Structure Journal of the Society of Architectural Historians*, 33(1974)/1, 5–16; Justin E. A. KROESEN, *The Sepulchrum Domini Through the Ages: Its Form and Function*, Leuven–Paris–Sterling, Virginia, Peeters, 2000, 7–11.

¹⁰ További jeruzsálemi (szentföldi) úti beszámolók a 4–8. századból: *Itineraria Hierosolymitana saeculi IIII–VIII*, recens., comm. crit. Paulus GEYER, Praha–Wien–Leipzig, Tempsky–Freytag, 1898 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 39). A hívek a nagy egyházi ünnepeken (Epifánia, Lázár szombat, Virágvasárnap, nagycsütörtöki virrasztás, Húsvét, Fényes hét, Tamás vasárnap, Pünkösöd) a jeruzsálemi rítuson belüli stációs liturgia keretében keresték fel a Születés templomát, a Martyriont és az Anasztáziszt. SOMODINÉ dr. DOBÓ Katalin, *Sión, minden templomok anyja* https://htk.ppke.hu/storage/tinyfilemanager/uploads/Konyvtar/Somodine_dr-Dobo_Katalin_Sion_minden_templomok_anya__1_.pdf?u=1cWl9v (Hozzáférés: 2025. 09. 23.)

¹¹ Ma a Pater Noster-templom.

¹² Efelé emelték az Agónia-bazilikát, a később a Nemzetek Templomát.

¹³ Egeria zarándok már a 4. században írt az ostromozási oszlop tiszteletéről, az oszlop akkoriban még a Cenacle-ban (Sion-hegy) állt, és nagypéntek hajnalban imádták. Az oszlopot csak a 14. században vitték a Szent Sír-templomba.

¹⁴ Philippe BAUD, *La Via Crucis: Storia e teologia*, Roma, città nuova, 1997, 55.

¹⁵ TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 78.

körül keletkezett *Liber peregrinationis* című művében ezt írja: „Ascendentes autem per viam, per quam ascendit Christus baulans sibi crucem, invenimus locum...” („Felmászva azon az úton, amelyen Krisztus a keresztjét hordozva felment, egy helyet találunk...”)¹⁶

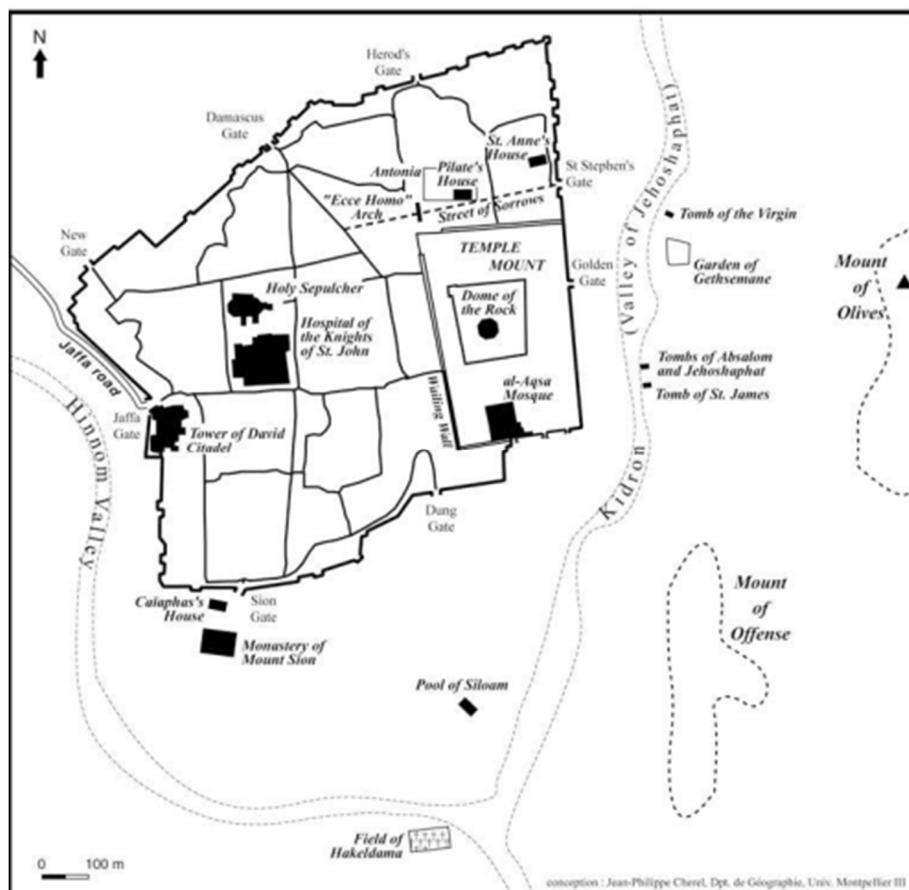
A keresztes hadjáratoknak köszönhetően számos kereszténynek lehetősége nyílt arra, hogy felkeresse a jeruzsálemi szent helyeket, így a 12. században és a 13. század elején sokan vállalkoztak zarándoklatra.¹⁷ A zarándokok meglátogatták azokat a szent helyeket Jeruzsálemben, amelyek a hagyomány szerint Krisztus szenvedéseinek helyszínei voltak, és néhány közülük megfelel a mai keresztút egy-egy stációjának, ugyanakkor az állomások száma eltér az egyes beszámolóokban, mivel a zarándokok más és más helyeket látogattak meg. Általában megtekintették a Szent Sír-templomban Krisztus börtönének kápolnáját, a megostorozás helyét, a Szentkereszt föltalálásának kápolnáját, a földbe vájt lyukat, amelybe a keresztet szúrták, az ún. kenetkövet, amelyre a keresztről levett Krisztust fektették, hogy testét mirhával és aloéval kenjék meg, majd gyolcsba burkolják.¹⁸ Mindezekről a kegyhelyekről nem sorrendben emlékeznek meg, így ebben az időszakban nem beszélhetünk olyan körmenetről, amelyben ezeket a szent helyeket meghatározott rend szerint keresték fel, mint később a ferencesek vezetésével.¹⁹

¹⁶ BAUD, 13. j. i. m., 75; TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 79; *Peregrinationes mediæ ævi quatuor*, ed. J. C. LAURENT, Leipzig, 1873, 112; Damiano POMI, *La parola si fa arte: luoghi e significati del Sacro Monte di Varallo*, 2008, Milano, Imago Veritatis, 17.; THURSTON, *The Stations of the Cross...*, 2. j. i. m., 21.

¹⁷ A jeruzsálemi zarándoklatokról lásd: Nicole CHAREYRON, *Pilgrims to Jerusalem in the Middle Ages*, transl. W. Donald WILSON, New York, Columbia University Press, 2005; Denys PRINGLE, *Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land, 1187–1291*, London–New York, Routledge, 2012.

¹⁸ A Szent Sír-templom mai épületegyüttesének alaprajzát lásd: KELLEY, *The Church of the Holy Sepulchre in Text and Archaeology...*, 9. j. i. m., 39.

¹⁹ TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 78–79.

*Jeruzsálem a középkorban*²⁰

Mivel a Szentföld, benne a „szíria” ferences provinciával 1291-ben teljesen muszlim kézre került, a zarándoklatok meglehetősen ritkává váltak, és csak a 14. században kezdtek újra gyakoribbá válni, különösen miután 1333-ban a ferencesek véglegesen letelepedtek a szent helyeken, és 1342-ben VI. Kelemen

²⁰ CHAREYRON, *Pilgrims to Jerusalem in the Middle Ages*, 16. j. i. m., [xxv].

pápa rájuk bízta a szent helyek őrzését.²¹ Egy névtelen angol zarándok beszámolója szerint 1345-ben a Szent Sírnál négy ferences és négy georgiai (ortodox) fogadta őket, és együtt vezették őket körbe a bazilikában.²² Nemcsak a Szent Sír-bazilikában lévő kegyhelyek, de minden szent hely látogatása Jeruzsálemben a ferencesek szervezésében és vezetésük alatt történt.

A zarándokok két részt különböztettek meg a keresztúti stációkban, egyrészt a szent helyeket azon az útvonalon, ahol Krisztus a keresztet vitte, Pilátus palotájától a Golgotáig, másrészt a Szent Sír bazilikában lévő szent helyeket. Ez utóbbiak felkeresésével kezdték még a 16. század végén is a zarándoklatot, majd ezek után látogatták meg a többi szent helyet, de azokat sem egymás után, hanem külön-külön, különböző hosszúságú időközökben. A zarándokok több, kiemelt tiszteletnek örvendő jeruzsálemi helyet soroltak fel, amelyek meglátogatásáért ráadásul búcsú is járt. Ilyen volt a Szent Sír-templom benne a Szent Sír fölé emelt *aedicula*, Szent Mária és Szent János evangélista kápolnája, ahol a kereszt tövében álltak, Szent Mihály kápolnája, Mária Magdolna kápolnája; a hely, ahol Krisztus lerogyott, miközben a keresztet vitte; a gazdag ember háza (Lk 16, 19–21); a hely, ahol Cirenei Simon átvette a keresztet, Szűz Mária iskolája; Pilátus palotája; Heródes palotája, Annás és Kajafás házai, Szent Anna háza, Veronika kendője; Betesda (Jn 5,1–2); az igaz Simeon temploma (Lk 2,25–35), Szent István megkövezésének helye (ApCsel 7,58), a Szent István-kapun túl, amelyen keresztül a zarándokok kiléptek a városból, hogy folytassák zarándoklatukat a Jozafát-völgy felé.²³

A középkori források a Kálvária és a Praetorium között változó számú állomást említenek, ugyanakkor körülbelül tizenöt olyan állomás fordult elő, olykor más-más néven, amely a passió ugyanazon epizódjainak megemlékezéséhez kapcsolódott. A jeruzsálemi szent helyek látogatásának útvonala több változáson ment keresztül, alkalmazkodott a városon belüli

²¹ A ferencesek 1217-ben hozták létre a Szentföldi Provinciát, és még abban az évben meg is érkeztek Akkóba. VÁRNAI Jakab OFM, *800 éve a Szentföldön: A Szentföldi Ferences Kuszfódi rövid története*, Budapest, L'Harmattan – Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, 2017, 24–25.

²² *Uo.*, 24.

²³ Valentina KOVACI, *Between Traditions: The Franciscans of Mount Sion and their rituals* (1330–1517), Academisch Proefschrift, University of Amsterdam, 2017, 128–129.
https://pure.uva.nl/ws/files/7173570/Covaci_Thesis_complete_.pdf (Hozzáférés: 2025. 09. 23.)

sajátos körülményekhez. Amikor például a keresztények mozgását korlátozták a város északi részén, a a megemlékezés helyeit keletre vagy délkeletre helyezték át, ahová könnyebben el tudtak jutni. Olykor a zarándokok lejegyezték, hogy több helyre nem tudtak eljutni a szokott útvonalon, mert a korábbi templomokat, kápolnákat vagy lerombolták vagy mecsetté, illetve magánházzá alakították át. Tekintettel az útvonal képlékeny jellegére, amelyhez állandóan alkalmazkodni kellett, a jeruzsálemi nem egy lineáris útvonal volt, hanem inkább a kerülőutak sorozatára hasonlított.²⁴

A zarándokok, valószínűleg az akkori passióról szóló elmélkedések olvasása által ösztönözve érkeztek Jeruzsálembe és sokszor az olvasmányaik alapján próbálták azonosítani és rögzíteni a passió helyszíneit. A már a 15. századtól *Via dolorosa*ként is emlegetett útvonal Pilátus palotájától a Golgotáig, amelyet a zarándokok akkoriban jártak be, semmiképpen sem azonosítható mai értelemben vett keresztútként. Néhány zarándok használja ugyan a „via croce” kifejezést, de úgy tűnik, hogy inkább az utca nevéként említik, nem pedig konkrét tevékenységként. A „via dolorosa” vagy „Via Crucis” kifejezések, ahogy a „stationes” szó is a jeruzsálemi helyszínekkel kapcsolatban, csak a 15. század közepén, illetve végén fordulnak elő.²⁵ A Via dolorosa mentén tett különböző megállókra alkalmazott *statio* elnevezést ebben a pontos értelemben először William Wey, az etoni kollégium egyik ösztöndíjasa használta, aki ezzel az elnevezéssel csak a Via dolorosa mentén lévő kegyhelyeket jelölte, a többit nem.²⁶ Később a *statio* elnevezést általánosították, és a zarándokok nemcsak a Via dolorosa mentén, hanem más szent helyeken való megállások jelölésére is használták.²⁷

Az akkori zarándokoknak ráadásul nagy valószínűséggel nem az volt a szándékuk, hogy áhítati célból elkísérjék a Megváltót annak kereszthordozó fájdalmas útján, hanem egyszerűen az az útvonal része volt a szent helyek

²⁴ *Uo.*, 140–141.

²⁵ LENZI, Sarah E., *The Stations of The Cross: The Placelessness of Medieval Christian Piety*, Turnhout, Brepols, 2016 (*Studia Traditionis Theologiae: Explorations in Early and Medieval Theology*, 22), 34.

²⁶ William WEY, *The Itineraries of William Wey, fellow of Eton College, to Jerusalem, A.D. 1458 and A.D. 1462 and to Saint James of Compostella A.D. 1456 from the Original Manuscript in the Bodleian Library*, London, Nichols, 1857, 43, 68–69.

²⁷ TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 111.

általános körbejárásának, amely estig tartott, ráadásul a Jézus által követett útvonallal ellentétes irányban tették meg.²⁸

A 17. századra viszont már többé-kevésbé stabilan meg volt határozva a jeruzsálemi keresztúti stációrend. Így Pilátus palotája és az Ítélet-kapu között általában nyolc stáció volt: 1) Pilátus palotája, ahol Jézust ütlegették, megalázták; 2) a megostorozás oszlopa; 3) Heródes palotája; 4) az Ecce Homo boltíve; 5) a Szűzanya ájulásának temploma avagy ahol a Jézus találkozott Máriával; 6) Jézus elesése és találkozása Cirenei Simonnal, valamint a jeruzsálemi asszonyokkal; 7) Veronika háza; 8) az Ítélet-kapu.²⁹ Egy másik 17. századi forrás ettől némileg eltér: 1) Pilátus palotája; 2) az Ecce Homo boltíve; 3) a Szűzanya ájulásának temploma; 4) Jézus elesése és találkozása Cirenei Simonnal; 5) Jézus találkozása a jeruzsálemi asszonyokkal; 6) Simon farizeus háza; 7) Veronika háza; 8) az Ítélet-kapu.³⁰

Mindebből világosan látszik, hogy a mai értelemben vett *via crucis*, ahogyan azt Nyugat-Európában a 15. századtól, de különösen a 16. századtól kezdve gyakorolták, semmiképpen sem származhat Jeruzsálemből, hiszen ott tulajdonképpen önálló áhítati gyakorlatként nem is létezett. Tagadhatatlan, hogy a legtöbb stáción ábrázolt téma a zarándok-elbeszélések közvetítésével Jeruzsálemből eredt; de a stációk kiválasztása és elrendezése kétségtelenül nyugatról származik, ahogyan a keresztúti stációk egész gyakorlata is.³¹

Translatio Hierosolymi – A jeruzsálemi passióhelyszínek reprodukciói

A passióval kapcsolatos áhítat megteremtésének volt egy másik módja is, amely már a 4. században megjelent, nevezetesen a jeruzsálemi szent helyek imitációs célzatú átültetése más, főleg európai környezetbe. A zarándokok ugyanis, hogy jobban megőrizhessék emléküket Jeruzsálem szentélyeiről, és ösztönözhessek azokat a híveket, akik nem tudtak eljutni a Szentföldre, hazájukban utánózták a

²⁸ *Uo.*, 82. A jeruzsálemi zarándoklatokról szóló beszámolókból legtöbbször említett helyeket a 14–15. században lásd: KOVÁCI, 22. j. i. m., 119.

²⁹ TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 112–113; LENZI, *The Stations of The Cross...*, 25. j. i. m., 32–33.

³⁰ TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 113.

³¹ *Uo.*

jeruzsálemi szentélyeket. A keresztes hadjáratoknak köszönhetően Nyugat-Európában szignifikánsan megnőtt a Jeruzsálemhez kapcsolódó ilyesfajta „emlék-helyek” száma.³² A *translatio Hierosolymi* első említésre méltó példái Konstantinápoly és Róma „jeruzsálemizálása” volt.³³ Így a 4–5. században jeruzsálemi mintára Konstantinápolyban is emeltek egy Anasztászisz templomot, amelyet később az ott eltemetett vértanúnőről Szent Anasztázia nevére tituláltak.³⁴ Rómában az 5. században épített Santa Croce in Gerusalemme és a Santa Maria Maggiore bazilikáknak is a jeruzsálemi Szent Sír-, illetve a betlehemi Születés-templom volt a mintája.³⁵ A 9. századtól kezdve Olaszországban, Franciaországban, Németországban és Angliában is elkezdték építeni a Szent Sír templomának utánzatait. A kisebb-nagyobb kápolnák, a templombelsőt díszítő alkotások megrendelői között volt olyan egyházi személy, aki több zárandoklatot is tett a Szentföldre.³⁶ A jeruzsálemi Szent Sír-templom utánzatai az európai templombelsőben is megfigyelhetők az ereklyetartóként, temetési emlékműként stb.³⁷

A szent helyek európai átültetésének másik példája a Szent István első vértanúnak szentelt bazilika (Basilica di Santo Stefano) és az ahhoz tartozó hét templom Bolognában. A hagyomány szerint az építmény eredeti magját az 5. század elején a Szentföldet megjárt Szent Petronius építtette egy Ízisz-templom romjai fölé.³⁸ A bolognai püspök a legenda szerint egy olyan épületet szeretett

³² Sible de BLAAUW, *Translations of the Sacred City between Jerusalem and Rome = The Imagined and Real Jerusalem in Art and Architecture*, ed. Jeroen GOUDEAU, Mariëtte VERHOEVEN, Wouter WEIJERS, Leiden, Brill, 2014 (Radboud Studies in Humanities, 2), 137.

³³ Jelena ERDELJAN, *History and Instruments of Constantinople's Jerusalemization* = Jelena ERDELJAN, *Chosen Places: Constructing New Jerusalems in Slavia Orthodoxa*, Leiden–Boston, Brill, 2017 (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 45), 72–142; BLAAUW, *Translations of the Sacred City ...*, 32. j. i. m., 2014.

³⁴ Johann Peter KIRSCH, *St. Anastasia = The Catholic Encyclopedia*, 1, New York: Robert Appleton Company, 1907. <http://www.newadvent.org/cathen/01453a.htm> (2025. 09. 23.)

³⁵ TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 71.

³⁶ KNELLER, *Geschichte der Kreuzwegandacht...*, 2. j. m., 36–38.

³⁷ A Szent Sír európai imitációjáról lásd: KROESEN, 9. j. i. m., 45–109.

³⁸ Beatrice BORGHI, *In viaggio verso la Terra Santa: La basilica di Santo Stefano in Bologna*, Argelato, Minerva Edizioni, 2010; Francesca BOCCHI, *Shaping the City: Urban Planning and Physical Structures = A Companion to Medieval and Renaissance Bologna*, ed. Sarah RUBIN BLANSHEI, Leiden–Boston, Brill, (Brill's Companions to European History, 14), 2018, 58, 62.

volna, amely a jeruzsálemi Szent Sír-templomra emlékezteti a híveket.³⁹ Az évszázadok során több, a jeruzsálemi szent helyekre emlékeztető templom épült egymás mellé (innen a Sette Chiese, azaz Hét templom elnevezés), mint például a Keresztrefeszítés temploma, a Szent Sír temploma, a Pilátus udvara stb. Az írott forrásokban Jeruzsálemként emlegetett kultikus komplexum az őt körülvevő teret, környezetet is bevonta a mimetikus szakralizációba: a közeli San Giovanni in Montét az Olajfák hegyén lévő Mennybemenetel-templom utánzatának szánták, míg a közte és a Santo Stefano közti területet a Josafát völgyével azonosították.⁴⁰

A szent helyek ezen csoportos reprodukciói csak távoli és közvetett kapcsolatban állnak a keresztúti stációkkal, és ezek között olyan emlékművek is vannak, amelyeknek semmi közük magához a passióhoz. A jeruzsálemi szent helyek utánzatainak legreprezentatívabb példái az észak-itáliai (Piemont és Lombardia) Szent Hegyek (Sacri Monti). A legismertebb ezek közül az, amelyet Bernardino Caimi ferences áldozópap kezdeményezésére jött létre Varallóban, miután a 15. század utolsó két évtizedében visszatért a Szentföldről. A kápolnák eleinte csak Krisztus szenvedésének egy-egy mozzanatát jelenítették meg, számuk azonban fokozatosan nőtt, és témájuk a Megváltó egész életére kiterjedt. Mára 45 kápolnát foglal magában a komplexum, tematikában Ádám bűnbeesésétől a Szent Sírig.⁴¹

A jeruzsálemi helyszínek európai reprodukciói közül, amely talán a legközelebb áll a későbbi, mai értelemben vett stációkhoz, az azon oratóriumok

³⁹ Gabriella ZARRI, *The Church, Civic Religion, and Civic Identity = A Companion to Medieval and Renaissance Bologna...*, 37. j. i. m., 371–377.

⁴⁰ Beatrice BORGHI, *Basilica di Santo Stefano, Guida ufficiale*, Bologna. Bologna, 2022, 51–52.

⁴¹ Az európai Szent Hegyekről részletes és reprezentatív monográfia készült (Szilágyi István személyében magyar közreműködővel), amely ismertebb kálváriákat és más áhítati épületegyütteseket is feldolgoz: *Atlante dei Sacri monti...*, 5. j. i. m. Szilágyi István a közép-európai szent hegyek között „nagy kálváriaként” emeli ki a lengyel bernardinusok által építtetett Kalwaria Zebrzydowskát (1605–1186). SZILÁGYI István, *A magyar kálváriák és a ferencesek kapcsolata = A ferences lelkeség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, szerk. MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, ÓZE Sándor, Piliscsaba–Budapest, PPKE BTK–METEM, 2005 (Művelődéstörténeti műhely, Rendtörténeti konferenciák, 1/2), II, 839. Lásd még: Amilcare BARBERO, *Complessi devozionali Europei dal Quattrocento al Settecento = Teetaert, Saggio storico...*, 2. j. i. m., 43–64.

sorozata, amelyet a domonkos rendi Cordobai Boldog Alvaro építtetett a Szent-földről való 1405-ös visszatérése után a Scala coeli kolostor körül a Cordoba melletti hegyen. Ezekben a kápolnáknak ugyan különböző passiójeleneteket ábrázoltak, azonban ezekben is inkább a jeruzsálemi helyszínek reprodukciója, nem pedig Krisztus szenvedésének utánzása dominál.

Passió és kompasszió, valamint a mai keresztút előzményei

Az imitáció vágya, szándéka nemcsak az épületek másolásában mutatkozott meg, hanem a hívek vallásosságában is. Az 11. századtól kezdve ugyanis egy másik karakter válik hangsúlyossá a passiót övező áhítatban: a Jézus szenvedése iránti együttérzés kerül az előtérbe, amely olyan mély részvéttel viseltetik a Megváltó fájdalmai iránt, hogy aszkézis formájában akár utánozni is képes a szenvedéseit, de legalábbis folyamatos elmélkedés révén teljes átéléssel (kompasszió) felidézni azt. A számos műfajban (elmélkedés, imádság, prédikáció, misztériumjáték) megmutatkozó késő középkori passióirodalomnak két fő előzménye van: Clairvaux-i Szent Bernát életműve, valamint a ferences spiritualitás. Assisi Szent Ferenc stigmáinak hatására – írja Kurt Ruh – „sokan mintegy a jelenben idézték meg a kereszten függő Urat, azzal az igénnyel, hogy ebben az alakjában a keresztény hívők vallásos életük során folytonosan üdvösségük garanciájaként gondoljanak rá.” Szent Ferenc életének (*vita*) lejegyzői a Krisztussal nyert *conformitas* (azonos alakúság) látható jelének tekintették a stigmákat.⁴²

A már a Szent Ferenc fellépése előtt is jelen lévő laikus vallási mozgalmaknak (vezeklők rendje, beginák, később a ferences és domonkos harmadrendek stb.)⁴³ a kolostorokra jellemző életvitelében (*vita consecrata*, *vita ascetica*) elsősorban Krisztus meditatív, követésére ösztökélő emlékezete volt a cél.⁴⁴ Szent Ferenc ebben „élen járt”, hiszen az Alvernában kapott szent sebek a Krisztus

⁴² Kurt RUH, *A nyugati misztika története*, II, ford. GÖRFÖL Tibor, Budapest, Akadémiai, 2007, 494.

⁴³ A laikus vallásosságról lásd: André VAUCHEZ, *The Laity in the Middle Ages: Religious Beliefs and Devotional Practices*, ed. Daniel Ethan BORNSTEIN, transl. Margery J. SCHNEIDER, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1993; DEÁK Viktória Hedvig, *A laikusok szerepe a középkori egyházban*, Vigilia 68(2003)/2, 92–101; Mary Harvey DOYNO, *The Lay Saint: Charity and Charismatic Authority in Medieval Italy, 1150–1350*, Ithaca [New York], Cornell University Press, 2019.

⁴⁴ RUH, *A nyugati misztika története*, II, 42. j. i. m., 494.

szenvedésével való teljes azonosulás betetőzését jelentették. Ennek több évszázadra kisugárzó hatása lett: a misztika és benne a szenvedésmisztika irodalma, és ezen keresztül a passió hívek általi megélésére ösztönző alkotások spiritualitása és nyelvezete Szent Ferenc hatása alatt állt, gondoljunk csak Szent Bonaventura, vagy a ferences spirituálisok (pl. Jacopone da Todi, Ubertino da Casale) passió-misztikájára, vagy akár a női misztikusok látomásaira Krisztus szenvedéséről.⁴⁵ Abban, hogy a keresztúti áhítat elsősorban egy, a Krisztus szenvedésére koncentráló, a passió minden mozzanatát részvétellel nyomon kísérő lelkigyakorlat lett, nagy szerepe volt a tévesen Szent Bonaventurának tulajdonított, 1300 körül született *Meditationes vitae Christi* című művének, illetve az ebből merítő Ludolphus de Saxonia 1374-ben befejezett *Vita Christi*-jének.⁴⁶ Mindkét mű központi részét alkotják a passióról szóló elmélkedések, amelyek sokszor rendkívül koncentrált formában, expresszív módon adnak képet az egész eseménysorról.

„Semmi nyugalomban nincs része – hallgasd és lásd, micsoda szorongattatás gyötörte! Megragadják a kegyes, szelíd, jóságos Jézust, megkötözik, kigúnyolják, rárivallnak, lökdösik és szidalmazták, leköpi, megkínózzák, körülfogják, kikérdezik. Hamis tanúkat állítanak fel ellene, akiket megfelelő személyek hallgatnak meg, hamis tanúvallomást tesznek ellene, megvádolják, kigúnyolják, bekötik a szemét, szép arcába vágnak, pofon ütnek. Egy oszlophoz vezetnek, megfosztják ruháitól, ütlegelik, miközben a földre szorítják, körülfogva a kínzóhelyre hurcolják. Oszlophoz kötik, nekiesnek, megkorbácsolják, hogy megszégyenítsék, bíborpalástot terítenek rá, töviskoronát tesznek a fejére, nádszálat adnak a kezébe, majd dühödtek elmarják tőle, hogy töviskoronás fejére vágjanak vele, gúnyból térdet hajtanak előtte, és közben hahotáznak. Ide-oda cibálják, leköpdösik és szidalmazták, körbeforgatják és húzzák-vonják, mintha balga és gyengeelméjű, tolvaj és istentelen gazember lenne.” És ez így megy tovább a Golgotáig. „Itt, ezen a helyen véget ér a küzdelem, és minden elcsendesül. Ez a nyugalom azonban rosszabb, mint a küzdelem, mert, lám, a megfeszítés a nyugalom.”⁴⁷

⁴⁵ *Olasz misztikus írók*, szerk. Giovanni POZZI, Claudio LEONARDI, Budapest, Európa, 2001, 79–380. RUH, *A nyugati misztika története*, II, 42. j. i. m., 460–593.

⁴⁶ TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 77; RUH, *A nyugati misztika története*, II, 42. j. i. m., 500; Mitzi KIRKLAND-IVES, *The Suffering Christ and Visual Mnemonics in Netherlandish Devotions, in Death, Torture and the Broken Body in European Art, 1300–1650*, ed. John R. DECKER, Mitzi KIRKLAND-IVES, London–New York, Routledge, 38.

⁴⁷ Ps-Bonaventura *Meditationes vitae Christi*-éből idézi RUH, *A nyugati misztika története*, II, 42. j. i. m., 500.

A szerző arra buzdítja az olvasót, hogy lelkének egész erejével elmélkedjen az Úr szenvedéséről, „mert elsősorban itt mutatkozik meg Krisztus szeretete, hogy teljesen lángra lobbantsa szívünket”.⁴⁸ A meditációnak egy új formája alakult ki, amelynek középpontjában a passió minden egyes jelenetének külön-külön történő szemlélése állt. Tehát egy új meditációs forma alakult ki, amelynek lényege, hogy a passió egyes jeleneteiről, külön-külön elmélkedtek a hét imaórát követve.⁴⁹ A *Meditationes vitae Christi* passiójelenetei nem Jeruzsálem fizikai helyére összpontosítanak, és nem is hangsúlyozzák azt. A szerző arra kéri az olvasót, hogy hallgassa, lássa, elmélkedjen, figyelje és érezze Krisztus szenvedéseinek útját, de úgy tűnik, nem várja el az elmélkedő olvasótól, hogy képzelje el magát Krisztussal együtt utazva, vagy akár azt, hogy zárt térben olyan fizikai cselekvéseket végezzen, amelyek hasonlítanak a zárándoklatra vagy akár Krisztus mozgására.⁵⁰ A meditáció lényege a jelenlét érzésének elérése, ami nem fizikai cselekvéssel, hanem szemlélődéssel és Krisztus szenvedése iránti együttérzéssel érhető el. A *Meditationes vitae Christi* hatalmas népszerűsége nagyban hozzájárult a szenvedésközpontú meditációs formák kialakulásához is, ami a modern értelemben vett keresztút paraliturgikus aktusának létrejöttéhez is vezetett.⁵¹

A hívek Krisztus szenvedésével való együttérzésének felkeltésére irányuló szándék legfőképp a passió valóságghű leírásában érvényesülhetett. Ennek nyomán a 13–14. században a passióval kapcsolatos áhitat egyre inkább realista jelleget öltött. Ennek a realizmusnak a forrásai az evangélium mellett, az apokrifek (pl. Nikodémosz-evangélium) és legendák, valamint a misztikus szerzők írásai voltak. Ráadásul a zárándokok Jeruzsálembe érkezve ugyancsak igyekeztek meghatározni ezeknek a jeleneteknek a pontos helyszíneit.⁵² Ilyen volt például Mária ájulásának a helye, Veronika háza, vagy azok a helyek, ahol Krisztus térdre rogyott a kereszt súlya alatt, stb. Előtérbe kerültek a szenvedés kvantitatív jellemzői, például hogy hány botütést kapott a Megváltó a korbácsolás során, hány sebet ejtettek rajta, hány könnyet és vércseppet hullatott,

⁴⁸ *Uo.*, 499–500.

⁴⁹ TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 77; MAZZONE, *Nascita, significato e sviluppo della Via Crucis*, 4. j. i. m., 11.

⁵⁰ LENZI, *The Stations of The Cross...*, 25. j., i. m., 145.

⁵¹ *Uo.*

⁵² TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 83.

hányszor esett el a szenvedés során, hány kínzásban volt része az utolsó vacsorától a Golgotáig stb. Mindezek az elmélkedések különféle áhítatokat eredményeztek, amelyek különösen a 15. század folyamán terjedtek el rendkívüli mértékben. Számtalan szöveg (litániák, rózsafüzérimák, meditációk) született, amelyek strukturálták ezeket a vallásos gyakorlatokat, és a hívők által elképzelt passió-elbeszélést különböző, általában kvantitatívan jellemzett téma köré szervezték: Krisztus öt szent sebe, hét vérehullása (*septem effusiones sanguinis Christi*)⁵³, a hét elesése a kereszttúton, Jézus hét utolsó szava a kereszten, Szűz Mária fájdalmai (ezek száma általában hét, ritkábban öt, illetve tizenöt) és természetesen a kereszttút állomásai.⁵⁴

Az az ájtatossági forma, amely viszont nagyban hozzájárult stációk kialakulásához, és amelyet a legtöbb szerző már a mai értelemben vett kereszttúti gyakorlatként tart számon, az a mi Urunk eleséseinek áhítata, amely már a 15–16. században elterjedt, különösen Németországban, Hollandiában és Belgiumban.⁵⁵ Ez az áhítat tökéletesen beleillik a kor fentebb már említett realista vallássosságába, amely szívesen „számosította” a szenvedés összes ismétlődő eseményét, így például, hogy hányszor rogyott le a Megváltó a kereszt súlya alatt.⁵⁶ Ez a szám öt, hat, tizenöt, a legmagasabb szám a harminckettő volt, de az elesések száma legtöbbször a hét (*Sieben Fußfälle*) volt.⁵⁷ Az „elesések” nem alkottak egységes rendszert, nem uniformizálódtak, lényegük mindig az volt, hogy Jézust valamelyik passiójelenet hatására elbukva, meghajolva, illetve fekvő testhelyzetben

⁵³ A magyarországi áhítati hagyományban nem ismert ájtatossági forma a „Krisztus hét vérehullása” vagy – ahogy a magyar műfordításban szerepel – „vérontása” téma Bonaventura *Vitis Mystica* című művében lévő elmélkedésére (*De septem effusionibus sanguinis Vitis nostrae Jesu Christi*) vezethető vissza. Szent BONAVENTURA, *Krisztus, ami szőlőtünk: Elmélkedés Jézus szenvedéséről*, ford. KILIÁN Csaba OFM, Budapest, Magyar Barát, 1946, 81–94.

⁵⁴ Mitzi KIRKLAND-IVES, *The Suffering Christ and Visual Mnemonics in Northern Devotions = Death, Torture and the Broken Body in European Art, 1300–1650*, ed. John R. DECKER, Mitzi KIRKLAND-IVES, London–New York, Routledge, 39; TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 83.

⁵⁵ BARBERO, 40. j. i. m., 58. MAZZONE, *Nascita, significato e sviluppo della Via Crucis*, 4. j. i. m., 13–14; LENZI, *The Stations of The Cross...*, 25. j. i. m., 40.

⁵⁶ KIRKLAND-IVES, *The Suffering Christ...*, 54. j. i. m., 39–41.

⁵⁷ Wolfgang BRÜCKNER, *Fußfälle, Sieben = Lexikon für Theologie und Kirche*, 4, Hrsg. Walter KASPER, Freiburg, Herder, 1960², 476. BARBERO, *Complessi devozionali Europei...*, 41. j. i. m., 58. TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 86. KNELLER, *Geschichte der Kreuzwegandacht...*, 2. j. i. m., 96–97. THURSTON, *The Stations of the Cross...*, 2. j. i. m., 62–75.

ábrázolják.⁵⁸ Az eleséseket hét kereszt vagy fogadalmi oszlop, illetve hét oszlopon vagy hét különböző templomban elhelyezett szobor ábrázolta, amelyek egymástól a jeruzsálemi zarándoklat során lemért valós távolságokra voltak.⁵⁹ A „hét elesés” hagyományát általában Adam Kraft késő 15. századi bas-relief domborműveihez kötik, amelyeket Nürnbergben készített Martin Ketzl megrendelésére, aki maga is elzarándokolt Jeruzsálembe.⁶⁰ Kraft a domborműveken az ábrázolt jelenetek alá feliratokat is vésett, ezek nemcsak az eseményeket magyarázták, de azt is feltüntették, milyen távolságra történtek Pilátus házatól. A sorozatban általában szerepeltek a következő passióesemények: találkozás Máriával; Cirenei Simon segít a kereszt hordozásában; Jézus szól a jeruzsálemi asszonyokhoz; Veronika letörli Jézus arcát; Jézus összeesik a kereszt súlya alatt; Jézust lefektetik a kereszt alá; végül Jézust Mária ölébe helyezik. Az ábrázolt eseménysor tehát nagy átfedést mutat a mai tizennégy stációval.⁶¹ A 17. században a jezsuiták, valamint a kapucinus Martin von Cochem elmélkedő imakönyvei révén vált népszerűvé ez az áhítati forma.⁶² A teljes passiót (amely általában az Olajfák hegyétől indul és a Golgotáig tart) felölelő eséssorozat mellett már a 15. század végén megjelent egy olyan állomássor, amely a hét elesést a keresztútra korlátozva osztotta el, vagyis Pilátus palotájától a Kálváriáig. Ez utóbbi az előbbinél nagyobb mértékben terjedt el a 16–18. században a német tartományokban, valamint Belgium és Hollandia minden részén, és ez a gyakorlat a tizennégy állomásos keresztúti stáció egyik legkomolyabb versenytársa volt.⁶³

Egy másik áhítati típus nem az elesésekre, vagyis a megállásokra, hanem éppen Jézus mozgására, fájdalmas útjaira koncentrált.⁶⁴ Kezdetben maga a gya-

⁵⁸ LENZI, *The Stations of The Cross...*, 25. j. i. m., 41.

⁵⁹ THURSTON, *The Stations of the Cross...*, 2. j. i. m., 63.

⁶⁰ THURSTON, *The Stations of the Cross...*, 2. j. i. m., 63; LENZI, *The Stations of The Cross...*, 25. j. i. m., 41.

⁶¹ TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 86; LENZI, *The Stations of The Cross...*, 25. j. i. m., 41.

⁶² BRÜCKNER, *Fußfalle, Sieben*, 57. j. i. m., 476.

⁶³ KNELLER, *Geschichte der Kreuzwegandacht...*, 2. j. i. m., 105; TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 87.

⁶⁴ A passióáhítat terén egy újabb kutatási irány úgy tekint a keresztúti ájtatosságra, mint a passió elbeszélésének epizódról epizódra történő, az áhítati szövegek és imaciklusok segítségével testileg is végigkísért (kinetikus) gyakorlatára. Mitzi KIRKLAND-IVES, *Al-*

korlat abból állt, hogy nagypénteken hét vagy kilenc, olykor tíz templomot látogattak meg a hívek, annak megfelelően, hogy Krisztus hány fájdalmas útjáról kívántak megemlékezni.⁶⁵ A hagyomány a római bazilikák egymás utáni felkeresésének középkori szokásában gyökerezik, amelyet még Néri Szent Fülöpnél (†1595) is megtalálunk.⁶⁶ A 16. század eleji áhítati szövegek (lelkigyakorlatok, elmélkedések), illetve prédikációk alapján a „hét fájdalmas út” volt az elterjedtebb változat. A hét út a következő volt: 1. Utolsó vacsora terméből az Olajfák hegyére (Getszemáni kertbe); 2. a Getszemániból Annás házához; 3. Annástól Kajafáshoz; 4. Kajafástól Pilátushoz; 5. Pilátustól Heródeshez; 6. Heródestől vissza Pilátushoz; 7. Pilátustól a Golgotára.⁶⁷ A *via crucis*-nak ez a fajtája is német földön (Schmerzengängen, Gängen) volt igazán népszerű és terjedt el a *Sieben Fußfällével* nevezetű egyidőben.⁶⁸

Németalföldön több, Jézus fájdalmas útjainak áhítatához kapcsolódó lelki kalauz jelent meg. Ezekben egyrészt az egyes stációkhoz rendelve liturgikus utasítások (*Miatyánkok*, *Üdvözlések*, litániák száma, elmondásának helye, módja, ideje stb.) szerepelnek, másrészt olyan imákat, fohászokat, elmélkedéseket tartalmaznak, amelyek arra ösztönözték az olvasót, hogy mintegy Krisztus mellett járva a keresztúton érezze át szenvedését és osztozzon abban.⁶⁹

Krisztus hét fájdalmas útjának áhítati gyakorlatára magyar példát is ismerünk, a jezsuita Ágoston Péter oktatásokkal és meditációkkal bővített lelki kalauzát, amely a nagyszombati Szent Miklós-templom Utolsó vacsora-oltárától induló keresztút egyes állomásaihoz, „oszlopaihoz” készült. A Szegedi Ferenc egri püspök által Modorfalváig építtetett *via crucis* hét stációs oszlopa Krisztus hét

ternate Routes: Variation in Early Modern Stational Devotions, Viator: Medieval and Renaissance Studies, 40(2009)/1, 249–270. DOI: 10.1484/J.VIATOR.1.100353 (Hozzáférés: 2025. 09. 24.); TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 89–90.

⁶⁵ TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 90.

⁶⁶ KNELLER, *Geschichte der Kreuzwegandacht...*, 2. j. i. m., 117; TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 91.

⁶⁷ TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 90–94; KNELLER, *Geschichte der Kreuzwegandacht...*, 2. j. i. m., 117–118.

⁶⁸ HOLLERWEGER, *Kreuzweg*, 1. j. i. m., 466; TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 89–90.

⁶⁹ Egy újabb szakirodalom a németalföldi áhítati irodalomról, benne a lelki kalauzokról: Joanka van der LAAN, *Enacting Devotion: Performative Religious Reading in the Low Countries (ca. 1470–1550)*, PhD thesis, University of Groningen, 2020, 105. https://pure.rug.nl/ws/portalfiles/portal/130758185/Complete_thesis.pdf (Hozzáférés: 2025. 09. 24.)

fájdalmas útjának végpontjait jelképezi. A desztinációk, pontosabban az oda vezető utak, megegyeznek a fentebb említett európai gyakorlattal.

Első Oszlop, az az, Első helye Vrunck keserves Kín szenvedésének a' Kert, mivel ottan vérrel veritékezett; Judás csók által el árulta; a' Sidoktul mint Lator meg-fogatott. [...] Negyedik Oszlop Adgya előnkben és emlékeztet azokra a' kinokra, miker Urunk szenvedett, elsőben a Pilátus házánál. [...]

Hetedik Oszlop, Avagy A' modordofi templom, A' Cálvária Hegyén Christus Urunknak iszonyu kinnyát, szentséges halálát adgya előnkben, és emlékeztet minnyájunkat Idvezitönknek bűneinkért valo drágalátos fizetésére.⁷⁰

Az oszlopokhoz rendelt áhítati gyakorlatokat (ímák, fohászok, elmélkedések) a kötet harmadik részében találjuk. A fejezetekben külön oktatás szerepel az oszlopokhoz való „menetelre”, ahogyan az áhítati szövegek is magát az utat hangsúlyozzák, annak megtétele alatti kompassziót kívánják felkelteni.

A 15–16. század folyamán flamand területen megjelent ún. lelki zárándoklatok (Jean van Paschen, „heer” Bethlem, a Saint-Trond-i Ismeretlen művei) jelentősen hozzájárultak a keresztút ma ismert formájának kialakulásához.⁷¹ Közülük is kiemelkednek Adrichomius (Christiaan van Adrichem, 1533–1585) művei, amelyek hatására egyre népszerűbbé vált egy tizenkét stációs keresztúttípus, amelynek állomásai – leszámítva, hogy a két utolsó stáció, a keresztől való levétel és a sírbatétel, hiányzott – megegyeztek a mai *via crucis*éival.⁷² Adrichomius művében még megtalálható az az évszázadokon át alkalmazott

⁷⁰ ÁGOSTON Péter SJ, *Mirra-szedő Szarandok, Avagy Christus Vrunck hét helyt lött Kinnyait, és halálát beszélő könyvecske*, Nagyszombat, Könnye Nándor, 1672, RMNy 3851, 89, 122, 149. A kötetről lásd: GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Budapest, 1936 (Palaestra Calasactiana, 15), 19. http://www.ppek.hu/konyvek/Gajtko-Istvan_A_XVII_szazad_katolikus_imadsagirolalma_1.pdf (Hozzáférés: 2025. 09. 23.); TÜSKÉS Gábor, *A jezsuita meditáció irodalom a XVI–XVII. században*, Irodalomtörténet, 78(1997)/1–2, 42. Ágoston művéről lásd még Szádóczi Vera *Énekszóval a Kálvárián* című tanulmányát jelen kötetben (100–102).

⁷¹ Ilyen lelki zárándoklatok: BETHLEM, *Dit is een devoet meditatie op die passie ons liefs heren ende van plaetse tot plaetsen die mate geset daer onse lieve here voer ons gheleden heeft, met figuren ende survelike oracien daer op dyenende*, Antwerpen 1518; JEAN VAN PASCHEN, *Een devote maniere om gheestelycke pelgrimage te trekken tot den heylighen Lande...*, Leuven, 1563; MAZZONE, *Nascita, significato e sviluppo della Via Crucis*, 4. j. i. m., 13.

⁷² Christiaan van ADRICHEM, *Jerusalem sicut Christi tempore floruit*, Köln, 1584; UÓ, *Theatrum Terrae sanctae*, Köln, 1590; GUIDO GENTILE, *Sacri Monti e Viee Crucis: Storie intrecciate* = TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 39–40.

szokás, miszerint közölték az egyes stációk közti, Jeruzsálemben lemért távolságokat, hogy a hívek otthonukban pontosan utánozhassák a szent utat, a maximális valóság-hűségre törekedve. A keresztútnak ez az új, Adrichomius útmutatásai szerint felállított formája hamarosan elterjedt Belgium flamand részén, és a 17. század folyamán Európa legtöbb országában igen népszerűvé vált, kivéve Németországot, ahol általában hűek maradtak a *Sieben Fußfalle* 15. század óta meggyökeresedett gyakorlatához.⁷³ Az új keresztúttípus a 17. századtól kezdve fokozatosan Jeruzsálemben is kiszorította a stációk régi, a ferencesek által addig követett rendszerét.⁷⁴

A keresztút végső, ma ismert formájának népszerűsítése is a ferenceseknek köszönhető. Ők vezették be ugyanis ezt a típust a 17. században, először Spanyolországban, majd ültették át Szardíniára, onnan pedig Itáliába, később pedig az egész világon elterjesztették.⁷⁵ A Spanyolországban épült *via crucis*ok lényegében megegyeztek a Habsburgok spanyol ágának uralma alatt álló Flandriában elterjedt, Adrichomius által népszerűsített keresztútformával, annyi volt csak a különbség, hogy azt megtoldották a két utolsó stációval (keresztről való levétel, sírbatétel).⁷⁶ A 17. század első felében tehát már a tizennégy állomásos *via crucis*-forma volt divatban Spanyolországban, amely megegyezik a jelenlegi keresztutunkkal. Ennek az új, és nem sokkal később véglegessé váló keresztúttípusnak az elterjesztésében egyedül a ferencesek jártak élen, és a keresztút-gyakorlással elnyerhető búcsúkra vonatkozó, 1686–1731 közötti pápai rendelkezések tették hivatalossá a Kisebb Testvérek monopóliumát ezen a téren.

A tizennégy stációs keresztút nem sokkal később Olaszországban is megjelent, ott a szardíniai születésű Salvatore Vitale minorita szerzetes vezette be és terjesztette el. Vitale 1628-ban a firenzei San Miniato templomhoz vezető út mentén tizennégy keresztet állított fel, amelyek a stációkat voltak hivatva jelképezni. A leghíresebb *via crucis*ok közé tartozott a római Aracoeli templomban

⁷³ TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 99.

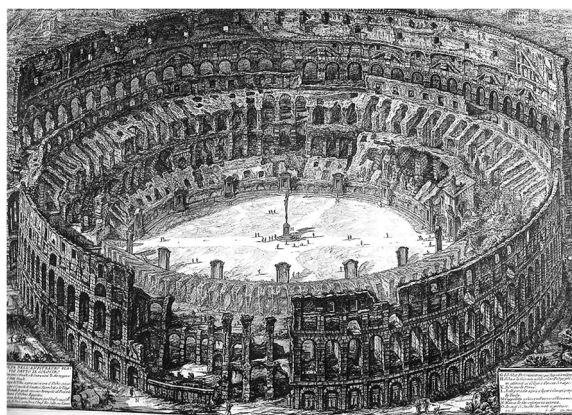
⁷⁴ *Uo.*, 109–118.

⁷⁵ *Uo.*, 121.

⁷⁶ A két utolsó stáció beépülése a mai keresztútba vélhetőleg Antonio Daza spanyol ferencesnek és lelkigyakorlatos kézikönyvének köszönhető. Antonio DAZA, *Exercicios espirituales de las ermitas, instituydos por Nuestro Seráfico Padre san Francisco para sus frayles: declarados y dirigidos al mesmo*, Barcelona, Sebastia y Jaume Matevat, 1625; BAUD, *La Via Crucis...*, 14. j. i. m., 93; TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 122.

1702-ben felállított stációsorozat, amelyhez ájtatossági vezérkönyvet is írtak,⁷⁷ ugyanakkor a reformált ferencesek 1722-ben a milánói S. Maria della Pace kolostorban emelt keresztútja is hírnevet szerzett.

A 18. század folyamán a Kisebb Testvérek ösztönzésére a *via crucis* gyakorlata és a keresztutak állítása nagymértékben elterjedt a világi papság, illetve a nem ferences szerzetesrendek körében is, noha a pápai rendelkezések alapján ferencesek templomain kívül nem lehetett bűnbocsánatot nyerni az elvégzett ájtatosságért. A tizennégy stációs *via crucis* gyorsan növekvő népszerűségéhez talán legnagyobb mértékben a ferences népmisszionárius Porto Maurizio-i Szent Lénárd járult hozzá.⁷⁸ Ő a firenzei Monte delle Croci kolostorban találkozott ezzel a keresztúttípussal 1709-ben, és úgy vélte, hogy ez a forma a legalkalmasabb a szenvedéstörténetre koncentráló jámbor gyakorlat végrehajtására. Lénárd lett a tizennégy stációs keresztutak fő népszerűsítője, ő maga több mint 572 keresztút felállításában vett részt, ezek közül a leghíresebb a Colosseumban emelt *via crucis* 1750-ben.⁷⁹

*Porto Maurizio-i Szent Lénárd által emelt via crucis a Colosseumban
Giovanni Battista Piranesi metszetén, 1750k.*

⁷⁷ *La via sacra, ovvero la devota guida della Via crucis o strada dolorosa del nostro appassionato Gesù dalla casa di Pilato sino al Calvario, coll'aggiunta delle figure incise in rame, stabilita nella chiesa di Araucoeli di Roma*, Roma 1702.

⁷⁸ Pietro MESSA, *La Via Crucis in san Leonardo da Porto Maurizio, ovvero La Via sacra spianata ed illuminata*, Convivium Assisiense, 2(2003), 175–190.

⁷⁹ *Uo.*, 178.

A kereszttút a pápai rendelkezések tükrében

Ahogy azt a *via crucis* kialakulásának történeti áttekintésében láttuk, a 15–17. században a ferenceseken kívül még más szerzetes rendek és világi papok is részt vettek a kereszttút gyakorlatának terjesztésében. A Magyar Királyságban is az 1660-as évektől megjelenő szabadtéri stációs kálváriák építtetői nem a ferencesek, hanem a jezsuiták és a pálosok voltak.⁸⁰ 1731-től viszont – ahogy azt látni fogjuk – a Szentszék az egész egyházra kiterjedően az obszerváns ferenceseknek adta a kereszttút állításának kiváltságát, amely azért volt fontos lépés, mert csak az ezeknél ájtatosságot végző hívek nyerhettek bűcsút.⁸¹

A kereszttútjárás korábban felvázolt történetét ki lehetne egészíteni az ezzel az áhítati gyakorlattal elnyerhető bűcsút (indulgenciák) történetével.⁸² Nem lehet biztosan megmondani, hogy mikortól járt bűcsú a korabeli elképzelésnek megfelelő jeruzsálemi Via dolorosa állomásainak meglátogatásáért, de nagy valószínűséggel a kezdeményezés a ferencesektől indult ki, hiszen, ahogy láttuk, ők vezettek szervezett zarándoklatokat a Szentföldön. Mindenesetre már a 14. század első feléből van adatunk a bűcsút meglétéről, amennyiben Jacopo da Verona ágostonos szerzetes 1335-ös szentföldi zarándoklatáról készített kéziratos beszámolójába bemásolta azon szent helyek listáját, amelyek meglátogatásával bűcsút lehetett nyerni.⁸³ Herbert Thurston kereszttútról szóló monográfiájában közölt egy rendkívül érdekes és informatív táblázatot, amely a 14–19. századi zarándokbeszámolókból levő bűcsújegyzekek összesítését tartalmazza.⁸⁴ (Lásd a tanulmány végén a képet.) Ebben jól megfigyelhető, hogyan változott az a tendencia, hogy mely jeruzsálemi helyek meglátogatásáért kaphatót valaki teljes vagy részleges (hétéves) bűcsút. Ez alapján az 1700-as évek első harmada látszik jelentős időszaknak, amennyiben ekkor veszik át a Szentföldön lévő ferencesek is az európai stációs rendet, amelyet a pápai rendelkezések értelmében, amint láttuk, eleve a Kisebb Testvérek alakítottak ki.

A kereszttúttal és az azzal nyerhető bűcsút ügyének szentszéki szabályozása még ezekhez a palesztinai szent helyekhez kapcsolódott. Így IV. Piusz pápa

⁸⁰ SZILÁGYI, *A magyar kálváriák* ..., 41. j. i. m., 842.

⁸¹ *Uo.*, 839.

⁸² *Uo.*

⁸³ *Liber peregrinationis di Jacopo da Verona*, a cura di Ugo MONNERET DE VILLARD, [Roma], La Libreria dello Stato, 1950 (Il Nuovo Ramusio, 1), 3–8.

⁸⁴ THURSTON, *The Stations of the Cross*..., 2. j. i. m., 181.

1561. júl. 16-i *Divina disponente clementia* kezdetű bullája kimondta, hogy valamennyi búcsút, amely egykor a Sion-hegyi ferences kolostornak, a Cenákulumnak engedélyezett volt, a jeruzsálemi Legszentebb Üdvözítőről nevezett kolostorra (Convento di San Salvatore) ruházza át, ahová a rend 1559-ben a térséget megszállva tartó törökök miatt volt kénytelen átköltözni.⁸⁵ Az Európában létesített keresztutakkal kapcsolatban annyit tudunk, hogy az antwerpeni ferences konvent templomkertjében lévő Mária-keresztút (Szűz Mária hét fájdalma) egy-egy stációjához rendelt száznapi búcsút X. Leó pápa 1520-ban.⁸⁶ A katolikus megújulás és a szolgálatába állított barokk a keresztutak virágzását hozta. A templomi keresztutak és kálváriák nagyobb száma és a centralizáltabb egyházi irányítás lehetővé tette, hogy a *via crucis*szal kapcsolatos áhítati gyakorlat és annak építészeti-művészeti programja is egységesebbé váljék. A 17. század végi, 18. század eleji pápai és ferences rendi megnyilatkozások nem tettek különbséget a templombelsőben lévő keresztutak és a mai értelemben vett, tehát szabad téri kálváriák között, egymás szinonimáiként („*via Crucis seu Calvarii*”, keresztút, avagy kálvária) használták azokat. Az 1731-es szabályozás előtt született szentszéki dokumentumokban a *via crucis*on leginkább magát az ájtatossági gyakorlatot, nem pedig annak helyét értették. A keresztutat *oratio mentalis*ként, vagyis benső imaként, elmélkedéssel egybe kötött imádkozásként értik. A keresztút meghatározását XIII. Benedek 1726-os *Inter plurima* bullájában olvassuk, mely szerint a *via crucis* „jámbor gyakorlat, amelyen az Úr festett képekkel ábrázolt, több állomásba rendezett szenvedésén kell elmélkednünk, olyan módon, ahogyan a Jeruzsálemben elzarándoklók megemlékezéssel tekintik azokat a helyeket, ahol Krisztus szenvedett.”⁸⁷ A kúriai dokumentumok alapján úgy tűnik, hogy a Szentszék nagy jelentőséget tulajdonított a keresztút során végrehajtott imádkozásnak és elmélkedésnek, így XIV. Benedek pápa 1741. augusztus 30-i

⁸⁵ *Bullarium peculiare Terrae Sanctae*, Roma, Typis rev. Camerae Apostolicae, 1727, 90. A Cenákulumból való elköltöztetésről lásd: VÁRNAI, *800 éve a Szentföldön...*, 21. j. i. m., 40.

⁸⁶ KNELLER, *Geschichte der Kreuzwegandacht...*, 2. j. i. m., 72–73; THURSTON, *The Stations of the Cross...*, 2. j. i. m., 70.

⁸⁷ „Fratres ejusdem Ordinis pium exercitium Viae Crucis appellatum, quo tota Domini-cae passionis series pictis tabulis, ubi commode fieri posset, expressa, inque plures stationes distributa, eo modo, quo peregrini civitatis Sanctae Hierusalem loca ipsa, ubi Christus passus est, recolentes et frequentantes invisunt, contemplanda proponitur.” Lucius FERRARIS, *Prompta Bibliotheca Canonica, Juridica, Moralis, Theologica*, IV, Monte Cassino, 1848, 331.

Cum tanta sit brévében, a keresztúti ájtatosságban gyakorolt kompasszió és kontempláció lelkiismeretre gyakorolt hatását emelte ki.⁸⁸

Amint már említettem a keresztút uniformizálása a búcsúk felől indult ki. Ezt nagyban elősegítette a IX. Kelemen által 1669-ben létrehozott Búcsúk és Ereklék Kongregációja (Congregatio Indulgentiarum et Sacrarum Reliquiarum), melynek feladata elsősorban a búcsúkhöz kapcsolódott.⁸⁹ A 18. század elejétől a Kongregáció már önállóan kezdte a búcsúengedélyeket adni, ezt a kiváltságot XIV. Benedek pápa 1742-ben ismerte el. A keresztút történetét taglaló szakirodalom általában kiemeli XI. Ince pápa 1686. szeptemberi és novemberi *Exponi nobis*, illetve *Ad ea* kezdetű brévéit mint a ferences illetőségű keresztutakhoz kötődő búcsúk első nyomait.⁹⁰ Az 1686-os *Exponi nobis*ban a pápa gyakorlatilag csak azt erősítette meg, amit korábban már VIII. Kelemen (1597), V. Pál (1609) és VIII. Urbán (1625) is biztosított, tudniillik, hogy a kisebb testvérek generálásának joghatósága alá tartozó valamennyi hely, személy, rend és testvérület részesedik a ferenceseknek engedélyezett addigi kiváltságokból, búcsúkból és engedélyekből („communicatio privilegiorum, indulgentiarum et concessionum”).⁹¹ Noha a bréve nem említi konkrétan a keresztúti ájtatosságot, Amédée Teetaert szerint a rendelkezésből az következik, hogy mindazokat a búcsúkat, amelyeket a ferencesek Jeruzsálemben a keresztút jámbor látogatása révén nyerhettek, azok is megkaphatták, akik a ferences generális joghatósága alá tartoztak, és a jeruzsálemi keresztút egy „utánezatát” látogatták meg valamelyik

⁸⁸ „Minthogy Jézus Krisztus urunk szenvedésének és kereszthalálának akkora az ereje, hogy nincs oly hatékony orvosság az emberi gyarlóság mindennapos vétkei által a lelkiismereten ejtett sebek gyógyítására, sem pedig jobb mód az elme megtisztítására és az Isten iránti szeretetre való felébresztésére, mint a Megváltónk szenvedésén, keresztjén, halálán és sebein való buzgó elmélkedés, azért, hogy a krisztushívők a teljes boldogság érdekében ebben foglalatoskodva mindennap serényen gyakorolják magukat, sem a katolikus egyházatyák, sem a minket megelőző római pápák nem hagytak fel azzal, hogy állandó figyelmeztetésekkel és buzdításokkal, a mennyei kincsek bőszes osztogatásával [értsd: búcsúengedélyekkel] meggyőzzenek, édesgessenek és gazdagítsanak.” (Ford. B. O.)

⁸⁹ SZILÁGYI, *A magyar kálváriák...*, 41. j. i. m., 839; Paul HINSCHIUS, *Das Kirchenrecht der Katholiken und Protestanten in Deutschland*, I, Frankfurt, Salzwasser, 2022, 473–474.

⁹⁰ BERNARDINO A PORTU ROMATINO, *Instructio de stationibus s. viae crucis erigendis visitandisque*, Quaracchi, 1884, 8. KNELLER, *Geschichte der Kreuzwegandacht...*, 2. j. i. m., 178; SZILÁGYI *A magyar kálváriák...*, 41. j. i. m., 839.

⁹¹ *Bullarum diplomatum et privilegiorum sanctorum romanorum pontificum Taurinensis editio*, 19, Torino, 1870, 709–711.

ferences templomban vagy más, a rendhez tartozó helyen.⁹² Teetaert szerint ez az 1686. szeptemberi bréve lenne az első hivatalos pápai dokumentum, amely közvetve ugyan, de tartalmaz utalást a keresztút végzéséhez kapcsolódó búcsúkra.⁹³ Van azonban egy ennél korábbi, 1686. június 26-án kelt brévéje is XI. Ince pápának, amelyet azonban a szakirodalom nem említ. Ebben konkrét utalást találunk a keresztútra, nevezetesen, hogy a ferences harmadik rend tagjai búcsúban részesülnek, amennyiben a keresztutat kellő jámborsággal, elmélkedve, a szokott imákat elmondva járják végig.⁹⁴ (Ez utóbbi rendelkezést XII. Ince pápa 1695. december 16-i *Sua nobis* kezdetű pápai konstitúciójában ismételten jóváhagyta, amennyiben „a harmadik rendnek átadta mindazokat a lelki kiváltságokat és mindazokat a személyes és helyi búcsúkat, amelyeket a Szent Ferenc rend két másik rendjének megadott”).⁹⁵

Az 1686. november 6-i *Ad ea* kezdetű brévéjében XI. Ince pápa búcsút engedélyezett minden, a ferences generális alá tartozó személynek, aki a rendhez tartozó helyen elmélkedett vagy a *via crucis* gyakorlásának szentelte magát.⁹⁶ XII. Ince pápa az 1692. december 24-én kiadott *Ad ea* kezdetű brévéjében száz napra szóló teljes búcsút engedélyezett mindazon, a ferences generálisnak joghatósága alá tartozó férfi és női szerzetesnek, valamint társulati tagnak, akik a ferencesek templomaiban vagy konventjeiben végzik a keresztutat a maguk üdvére, vagy „per modum suffragii”, azaz helyettesítés útján, az elhunytak lelkéért. Azok, akik

⁹² TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 125.

⁹³ *Uo.*

⁹⁴ „Ulterius tamquam ipsius Tertii Ordinis, quam aliis utriusque sexus nostrae obedientiae, seu directioni subjectis Personis intra, et extra Seminaria praefata degentibus in Domino suademus, ut viae Crucis gressus, et devotam illorum gressuum meditationem, more solito, frequentent, atque ante, vel post cujuslibet meditationis morulam consuetae Sanctissimi Sacramenti Stationis orationes recitent, ut Indulgentias, quae a Sancta Sede revocatae non fuerint, media hac diligentiarum commutatione, juxta Summorum Pontificum concessionem secure lucrari valeant, et possint.” *Bullarum diplomatum et privilegiorum sanctorum romanorum pontificum Taurinensis editio*, 19, 91. j. i. m., 697.

⁹⁵ *Manual of the Third order of St. Francis of Assisi*, I, London, 1869, 267.

⁹⁶ „Insuper quod Fratres, et Moniales, ac utriusque sexus Personae hujusmodi orationi mentali, sive (ut dicitur) Viae Crucis exercitio, ad quam, seu quod ratione eorum Regulae, et Constitutioni quolibet die tenentur, operam dantes, praedictas omnes et singulas indulgentias, et peccatorum remissiones ac poenitentiarum relaxationes proportionabiliter lucrari et consequi possint, et valeant, auctoritate et tenore praesentis indulgemus.” *Chronologia historico-legalis seraphici Ordinis*, III, Roma, 1752, 279; TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 125.

mindennap elvégezték a keresztutat teljes búcsút kaptak egy hónapig, ez ugyan-
csak érvényes volt a tisztító tűben szenvedő lelkekre.⁹⁷

Ezt követően, – ahogy Teetaert fogalmaz – „a ferences rend tagjai és a hozzájuk tartozó létesítmények közötti lelki javak és kiváltságok megosztásával (kommunikációjával) szembeni ellenállás és annak kiterjesztésével kapcsolatos kétségek miatt”, XII. Ince pápa 1696. december 5-én kinyilvánította, hogy a keleti szent helyeknek és a jeruzsálemi keresztút helyeinek megadott búcsúk is ebbe a kommunikációba tartoznak. Ennek következtében bárki, aki a ferences rend generálisának joghatósága alá tartozik, és a keresztutat egy templomban, kolostorban vagy más, ugyanazon generális joghatósága alá tartozó helyen végzi, ugyanazokat a kedvezményeket kaphatja, mint azok, akik a Szentföld szent helyeit és a jeruzsálemi keresztút állomásait látogatják. Ebből következik, hogy a XI. és XII. Ince pápák által megadott búcsúk kizárólag a ferences rend generálisának joghatósága alá tartozókra, azaz a rend tagjaira, azaz a férfi és női szerzetesekre, valamint a világi ferences rend és a testvériségek mindkét nemű tagjaira vonatkoztak.⁹⁸

Elsőként XIII. Benedek pápa bővítette azok körét, akik a *via crucis*szal bűnbocsánatot kaphattak. 1726. március 3-án az *Inter plurima* bullával egyrészt ismét megerősítette, hogy a ferencesekhez tartozó személyek, ha ferences illetőségű helyen végzik a keresztutat, elnyerhetik mindazokat a búcsúkat, amelyeket a Jeruzsálemben belüli és kívüli szent helyek meglátogatására engedélyeztek, másfelől a búcsúkat kiterjesztette olyan hívekre is, akik nem függtek a ferences generálistól és maguk végezték el a keresztúti ájtatosságot, akár Jeruzsálemben, akár azon kívül.⁹⁹

A ferencesek kizárólagos keresztút-állítási jogának egész egyházra való kiterjesztését 1731-ben nyilvánította ki a Szentszék. XII. Kelemen 1731. január 16-i *Exponi nobis* brévében ugyan kiterjesztette a búcsúkat olyan templomokra és kápolnákra, amelyek nem tartoztak a ferences rendhez, de ezeken a helyeken is csak akkor nyerhettek búcsút a hívek, ha a kálvária szabályosan, vagyis a Kisebb

⁹⁷ TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 125; *Bullarum diplomatum et privilegiorum sanctorum Romanorum*, 20, Torino, 1870, 491–492.

⁹⁸ TEETAERT, *Saggio storico...*, 2. j. i. m., 125–126.

⁹⁹ *Bullarum diplomatum et privilegiorum sanctorum romanorum pontificum Taurinensis editio*, 22, Torino, 1871, 341–342.

Testvérek felügyeletével volt felállítva.¹⁰⁰ Az, hogy mitől lesz szabályosan felállítva a keresztt az ugyanabban az évben, április 3-án a Búcsúk kongregációja által kiadott ún. *Figyelmeztetések* (*Arvertimenti*) fejtik ki.¹⁰¹ Eszerint a keresztutat kizárólag obszerváns vagy reformált ferences előjárók, illetve azok megbízásából vagy egy hitszónok, vagy egy gyóntató engedélyével lehetett emelni.¹⁰² A dekrétum mindössze általánosságban határozta meg a keresztt szerkezetét. „A keresztutat a szokott formában, vagyis tizennégy stációval kell felállítani, ahol a keresztek vagy a kis kápolnák (Cappellette) reprezentálják a passió misztériumát.”¹⁰³ Sem a brève, sem az azt kifejtő dekrétum konkrétan nem határozza meg a keresztút ikonográfiai programját, nyilván azért, mert az a ferencesek ügye volt. A kongregáció figyelmeztetései a következőképp folytatódnak: ha szabadtéri *via crucis* emelnek, arra kell ügyelni, hogy az a templomtól, avagy a felszentelt helytől induljon ki és ott is érjen véget, az építményeket rácsokkal kell védeni, nehogy az emberek vagy az állatok kárt tegyenek bennük. A dekrétum figyelmeztet továbbá, hogy a kis kápolnákat és a kereszteket méltó, és tiszteletet ébresztő helyen

¹⁰⁰ „[...] quibus eiusmodi erectiones in ecclesiis et locis ordinis praedicti hactenus fieri consueverunt, et accedat licentia Ordinarii loci ac consensus parochi et superiorum ecclesiae, monasterii, hospitalis et loci pii.” FERRARIS, *Prompta Bibliotheca Canonica*... 4, 87. j. i. m., 282; TEETAERT, *Saggio storico*..., 2. j. i. m., 128; SZILÁGYI, *A magyar káthariák*..., 41. j. i. m., 839.

¹⁰¹ *Decreta authentica sacrae Congregationis indulgentiis sacrisque*, Regensburg, 1883, 80–83.

¹⁰² „1° Che essendo stata conceduta la facoltà di erigere le Vie Crucis alli Religiosi soggetti al Ministro Generale de' Frati Minori si Osservanti, che Riformati, *privative quoad alios quoscumque*, non è lecito ad altri erigerle, ed erigendosi altrimenti i fedoli non godono le Indulgenze.

2° Che non possono essere erette se non da' superiori locali dell' Ordine suddetto o di loro commissione da un altro Religioso dello stesso Ordine, il quale però sia o Predicatore o almeno Confessore approvato.

3° Che debbono erigersi nella forma consueta, e sin'ora praticata nell' Ordine sudd.; cioè che sieno quattordici Stazioni, e che le Croci e Cappellette rappresentino Misteri della Passione. In quei luoghi poi, ne' qua li si volesse erigere la Via Crucis fuori del la Chiesa come si usa in molti Conventi del detto Ordine, si procuri sempre ch'essa cominci dalla Chiesa o luogo Sacro, oppure termini fin presso la Chiesa stessa o luogo Sacro, avvertendo espressamente che le Cap pellette sieno chiuse con cancelli in guisa che non abbiano ad entrarvi nè persone nè ani mali, e che tanto le dette Cappellette quanto le Croci siano collocate in luoghi non soggetti ad irriverenza, ed in caso che in progresso di tempo i luoghi nei quali fossero state erette divenissero indecenti, debbano i Superiori sospenderle, sopra di che s'incarica no strettamente le loro coscienze.” *Uo.*, 81–82.

¹⁰³ *Uo.*

építsék fel, mert ha idővel elvész a hely tisztelete, a ferences előjáró felfüggesztheti a keresztutat.¹⁰⁴ Az ájtatosság végzéséről a következőképpen rendelkezett a kongregációs irat. Ugyanabban a templomban vagy szabadtéren a hívek nagyobb kényelmére hasznos két keresztutat is emelni, az egyiket a férfiaknak, a másikat a nőknek. Amikor a templomon kívül emelnek egy keresztutat, egy másikat is készítsenek a templomban a zsúfoltság elkerülésére, lehetőleg tágas helyen, hogy esős idő vagy más akadály esetén ugyanúgy végre lehessen hajtani az ájtatosságot.¹⁰⁵ A keresztutat vagy körmenet jelleggel, az összes hívő részvételével, egy vagy több pap vezetése alatt vagy egyénileg járják be. Ha mindenki egyszerre végzi a keresztutat, akkor a férfiak menjenek elől, a nők pedig kövessék őket, és egy vagy több pap legyen közöttük. Minden egyes állomásnál egy klerikus vagy áldozó pap hangosan olvassa a passióra, illetve az adott állomásra vonatkozó elmélkedést, és imádkozza el énekelve a *Miatyánkot* az *Üdvözléggel*, és mutasson bűnbánatot. Tovább haladáskor, az egyes stációk között a *Stabat Mater*t vagy más imát énekeljék. A hívek ügyeljenek arra mindannyian, hogy a legnagyobb visszafogottsággal viseljék magukat, csendben figyelve. A dekrétum a keresztút hívekre gyakorolt jótékony hatását is kiemeli: „köztudott, hogy ha ezt a szent gyakorlatot jámborul és odaadással végzik, az az elmélkedéshez kevésbé hozzászokott híveket is az erkölcsök jobbítására ösztönzi.”¹⁰⁶ A kongregációs állásfoglalás igyekszik a nem ferences imádkozási szokásokat is felülírni. Mint írja, ha valaki egyedül

¹⁰⁴ *Uo.*

¹⁰⁵ 4° Che nella stessa Chiesa o Luogo Pio, quando sia capace, sarà bene erigere per maggior comodo del popolo due Vie Crucis una delle quali serva per gli uomini, e l'altra per le donne, e quando una venga eretta fuori di Chiesa, se ne eriga sempre un'altra nella Chiesa, qualora questa sia di tal capacità, che basti per non fare confusione, acciocché in tempo di pioggia o d'altro impedimento si possa nonostante praticare così santo esercizio. *Uo.* 82.

¹⁰⁶ 5° Che questa pratica sia uniforme in tutti i luoghi senza alterare punto quella che s'è osservata fin' ora nei Conventi del l'Ordine, cioè si faccia la Via Crucis o processionalmente da tutto il popolo sotto la direzione di uno o più Sacerdoti, privatamente da ognuno. Quando si pratici nel primo modo, si disponga la Processio ne in maniera che gli uomini vadano se parati dalle donne, cioè quelli prima, e que ste dopo con uno o più Sacerdoti intermedj, e ad ogni stazione un Chierico o Sacerdote legga ad alta voce la considerazione corrispondente ad ogni Mistero e Stazione e dopo recitato un Pater ed Ave e fatto un atto di Contrizione si tiri innanzi, cantandosi fra una stazione e l'altra lo Stabat Mater, o altra Orazione, avvertendo tutti di contenersi con somma modestia, silenzio, e raccoglimento, mentre l'esperienza dimostra, che questo Santo esercizio praticato con pietà e divozione

végzi a keresztutat nem szükséges hat *Miatyánkot* az *Üdvözléggel* együtt recitálni az egyes állomásoknál, hanem elég elmélkedni az Úr szenvedésén, még ha rövid ideig is, mert a búcsú elnyeréséhez elegendő egy *Miatyánkot* és *Üdvözlégyet* imádkozni és bűnbánatot mutatni.¹⁰⁷ A templomi stációk esetén, a hívek ne a mise alatt végezzék a keresztutat, mert akkor nagy a tömeg, ami megzavarja az egyes állomásoknál végzett egyéni áhítatot.¹⁰⁸ A keresztúttal elnyerhető búcsúk számát nem szabad hirdetni sem szóban, sem írásban, mert ez elvonja a hívek figyelmét az áhítattól, ezért elég annyit mondani, hogy mindenki, aki ezzel a jámbor gyakorlattal elmélkedik az Úr szenvedésén, pápai engedéllyel ugyanazokat a búcsúkat nyeri el, mintha a jeruzsálemi keresztutat látogatná meg.¹⁰⁹

A kongregációnak ezen keresztúti áhítatra vonatkozó intelmei és rendelkezései egybecsengenek Porto Mauriziói Szent Lénárd elgondolásaival. Ő az először 1731-ben kiadott *Via Sacra spianata ed illuminata* című művében négy feltételt állapít meg a búcsú elnyeréséhez. Az első, hogy a keresztutat a ferencesek állítsák fel. A második, hogy annak, aki végzi ezt a jámbor gyakorlatot, kegyelemben kell lennie (vagyis bűnbánat és gyónás szükséges), mert „sine gratia nemo potest placere Deo”, vagyis kegyelem nélkül semmi sem lehet kedves Isten előtt – írja Lénárd. A harmadik, hogy a búcsúk elnyerésének a Krisztus szenvedésén való elmélkedéshez kell kapcsolódnia (ad recolendam seu meditandam Christi passionem). Végül utolsó feltétel a stációk közötti helyváltoztatás, gyaloglás, mivel a

avvezza a poco a poco i fedeli d'ogni condizione al meditare, e li anima alla riforma de' costumi. *Uo.* 82–83.

¹⁰⁷ 6° Che praticandosi privatamente non è necessario recitare sei Pater ed Ave ad ogni Stazione, come alcuni suppongono, ma basta il meditare, benchè brevemente, la Passione del Signore, che è l'opera ingiunta per fare acquisto delle Sante Indulgenze, e, conforme all'uso introdotto, recitare un Pater ed Ave ad ogni Croce e fare un atto di Contrizione. *Uo.* 83.

¹⁰⁸ 7° Che essendo eretta la Via Crucis nella Chiesa, i fedeli si astengano dal praticar la nel tempo degli uffizi Divini, e della Santa Messa, e quando in Chiesa vi sia tal concorso di popolo che il farla possa cagionar tumulto e disturbo; tanto più che non essendovi impedimento si devono visitare ad una ad una tutte le Stazioni. *Uo.*

¹⁰⁹ 9° Che non si pubblichi dai pulpiti, nè in altra forma, e molto meno si scriva nel le Capellette, o Stazioni un numero certo e determinato delle Indulgenze che si acquistano, poichè si è riconosciuto in più occasioni, che, o per inavvertenza ed equivooco, o per trasporto di divozione si altera o si confonde la verità delle Indulgenze, e perciò basterà il dire che chiunque mediterà la Passione del Signore in questo Santo Esercizio, acquisterà per concessione de' Sommi Pontefici le stesse Indulgenze, che acquisterebbe, se visitasse personalmente le Stazioni della Via Crucis di Gerusalemme. *Uo.*

keresztúti ájtatosság végzése lényegében nem más, mint egy imádságos, az elmélkedéssel töltött, megállókkal megszakított zarándoklat.¹¹⁰

XIV. Benedek pápa Szent Lénárd kérésére adta ki 1741-ben a *Cum tanta sit* brévéjét, amelyben megerősítette elődeinek, vagyis XI. és XII. Ince, XIII. Benedek és XII. Kelemen rendelkezéseit, de azzal a megszorítással, hogy ahol a Kisebb Testvéreknek konventjük van, ott más templomokban keresztút nem állítható fel, kivéve, ha messze van a ferences keresztút, illetve nehezen megközelíthető.¹¹¹ Ez utóbbi két kitétel nem volt elég egyértelmű, relatív megítélés alá esett, így egy évvel később, Szent Lénárd kérésére a kongregáció árnyalni volt kénytelen ezt a kiegészítést, és *Arvertimenti ordinati* címen egy kiegészítő iratot állított össze a brévéhez, amelynek 10. pontja szerint a távolság mérlegelése elhagyható egy új kálvária létrehozásakor, a lényeges momentum továbbra is az obszerváns ferencesek közreműködése a felállításkor.¹¹² Láthatjuk, hogy a búcsúkongregáció határozatai a keresztúttal kapcsolatos szentszéki szabályozásnak mintegy a finomhangolását jelentették. A kongregáció által megtárgyalt kérések, kérdések a szentszéki rendelkezések megvalósítása közben felmerülő problémákról tájékoztattak, az ezekre adott válaszok pedig dekrétumokként a keresztúttal kapcsolatos kodifikáció részévé váltak. Ilyen probléma volt például, hogy a 18. századi szabályozást megelőzően a keresztutakat igyekeztek úgy felállítani, hogy az egyes stációk közti távolságok megfeleljenek a jeruzsálemi via dolorosa állomásai közti távolságoknak. Ahol erre nem volt mód, a híveknek ezeket külön le kellett lépniük. Azonban többen úgy vélték, hogy ez, a jeruzsálemi körülmények másolásában mutatkozó

¹¹⁰ LEONARDO del PORTO MAURIZIO, *Via Sacra Spianata, ed illuminata colla dichiarazione fatta d'ordine di Clemente XII.* [...], Roma, 1749, 17–21.

¹¹¹ Volumus autem, ut via Crucis, seu Calvarii hujusmodi in iis Civitatibus, Oppidis, et Locis ubi ab ipsis Fratribus Ordinis praefati in suis respective Ecclesiis, sive alibi jam erecta reperitur, de novo minime erigatur, nisi ubi, licet alia in Civitate, Oppido, et Loco quolibet Via Crucis, et Calvarii hujusmodi erecta fuerit, ea tamen vel itineris longitudo, vel viae asperitas, ut Christifideles non sine gravissimo incommodo, ut nullo pacto illuc ad eandem Viam Crucis, seu Calvarii peragenda accedere valeant. FERRARIS, *Prompta Bibliotheca Canonica*... 4, 87. j. i. m., 334–335.

¹¹² X. Per ultimo, desiderando la Santità di Nostro Signore felicemente Regnante, che sempre più si dilati questo Santo Esercizio a profitto di tutto il Mondo Cattolico, esorta tutti i Parrochi di qualsivoglia Terra, o Città, benchè in qualche Terra vi si trovasse più di una Parrocchia, ad arricchire i loro Popoli con sì gran Tesoro, introducendo nelle loro Cure, o nel distretto delle medesime sì profittevole divozione, senza riguardo alla maggiore, o minore distanza da una Via Crucis all'altra ; purchè l'Erezione si faccia da un Frate Minore, soggetto al Ministro Generale dell'Osservanza [...] *Uo.*, 336.

hiányosság megkérdőjelezi a felállított keresztút búcsúengedélyének érvényességét is. Szent Lénárd a már említett *via crucis*-ről írt könyvében is azt írja, hogy ennek a fajta reprodukciós elvárásnak sem a kálváriáknak, sem a híveknek nem kell megfelelniük.¹¹³ 1736-ban aztán azzal a kéréssel fordult a pápához, hogy a Rómán belül és kívül felállítandó keresztutaknál ne kelljen figyelembe venni az évszázadok óta alkalmazott szokást, miszerint a stációk közti távolságoknak meg kell felelniük a Jeruzsálemben mért állomásközőknek.¹¹⁴ A búcsúkongregáció javaslatára a szentatya jóváhagyta Lénárd kérését. A keresztútállításban a ferencesek közreműködését előíró pápai rendelet után néhány évtizeden keresztül leginkább annak betartásával, illetve elhanyagolásával kapcsolatos kérdések érkeztek a kongregációhoz. 1752-ben például egy meg nem nevezett portugál ferences arra panaszkodott, hogy hazájában egymást érik a keresztutak: a templomok mellett szűk kápolnáknak és imatermekben is állítanak fel *via crucis*-t, amelyek olyan kicsik, hogy mindössze két-három lépés van az egyes stációk között, így épp a keresztút lényege vesz el, vagyis az elmélkedést kísérő és Krisztus szenvedéssel teli lépkeit leképező mozgás.¹¹⁵ Az ájtatosság végzésével kapcsolatban is érkeztek kérdések a kongregációhoz. A közép-olaszországi camerinói egyházmegyéből például azt kérdezték, hogy elnyerhető-e akkor a búcsú, ha a keresztutat rövid időre meg kell szakítani mischallgatás, az eucharisztia vétele, gyónástétel stb. miatt, vagy előről kell azt kezdeni? Illetve, hogy az éjszaka végzett keresztútért jár-e a búcsú?¹¹⁶

¹¹³ Benchè non sia necessario, che le Vie Crucis abbiano l'istessa distanza de' passi, che hà la Via Crucis di Gerusalemme, o pure che debba girarsi tante volte finchè il detto numero de' passi si compisca, non trovandosi ne' Brevi sudetti questa condizione. LEONARDO del PORTO MAURIZIO, *Via Sacra* ..., 110. j. i. m., 21.

¹¹⁴ Beatissimo Padre. Fra Leonardo dal Porto Maurizio [...] con ogni dovuto ossequio espone qualmente è stato promosso dubbio da taluno, se le Vie Crucis erette godano l'Indulgenza, che gode quella di Gerusalemme, mentre in queste non si osserva l'eguale distanza de' passi tra una stazione e l'altra, che intercede in quella di Gerusalemme. Ora perchè i Brevi Apostolici non parlano di detta distanza; e perchè questa non è stata mai praticata si nelle Vie Crucis erette in Roma, come in quelle erette fuori, ne tampoco non si può praticare attesa l'angustia delle Chiese, Oratorii, e Luoghi Pii dove devono erigersi; ed affinchè per tal dubbio non si dismetta un sì santo Esercizio frequentato fin' ora con grandissimo frutto delle anime; supplica ossequioso la somma Clemenza della Santità Vostra degnarsi dichiarare non essere necessaria l'eguale distanza de' passi, com'è in Gerusalemme, ma bastare ogni benchè minima distanza. *Decreta authentica sacrae Congregationis indulgentiis sacrisque*, Regensburg, 1883, 101.

¹¹⁵ *Decreta authentica sacrae Congregationis indulgentiis sacrisque*, Regensburg, 1883, 171.

¹¹⁶ *Uo.*, 199.

A kérdések másik része a stációk fizikai megjelenésével volt kapcsolatos, mint például, ha kicserélik a stációs képeket és azokkal együtt a keresztek is, elvész-e az azokhoz kapcsolódó búcsú? A búcsúkongregáció erre és az ehhez hasonló kérdésekre adott válaszaiból, illetve közvetve a *Rituale Romanum* előírásaiból kiderül, hogy az egyház a tizennégy stációs keresztet tekintette (és tekintí) a szabályosan felállított kereszttút lényegi mozzanatának. A búcsúengedélyek is a keresztekhez (cruces) kapcsolódnak, a stációk képi megjelenítéséhez nem. A keresztek fából kell kifaraggni, más anyag használata érvénytelenítést von maga után (*exclusa alia materia sub poena nullitatis*), és ez vonatkozik a keresztek nem látható, hátlapi részére is. A keresztek lehet aranyozni és ezüstözni, a festés sem tilos, de csak módjával, maradjon meg a kereszt fajlege. A kereszteken nem kell szerepelnie a Megváltó képmásának. A keresztekkel azonos számú festett vagy faragott kép elhelyezhető a keresztúton, de használatuk nem szükséges, bár elősegítik az Úr szenvedésén való elmélkedést és együttérzést keltenek. A keresztek képek fölötti elhelyezése csak szokás, nem előírás, viszont a keresztnak el kell különülnie a képtől a falon rögzítéskor.¹¹⁷

Összegzésül elmondható, hogy az általunk ismert és gyakorolt kereszttúti ájtatosságnak nincs lényegi kapcsolata a középkorban végzett szentföldi zarándoklatokkal. A jeruzsálemi szent helyek látogatásának írásos emlékeiből nem mutatható ki a modern *via crucis*hoz hasonló kereszttúti áhítatforma és ájtatosság. A *via dolorosa* Európába való átültetésének igénye fokozatosan haladt a szentföldi helyek európai utánzatainak felkeresésétől egy elvontabb, jelképekben felidézett lelki zarándoklat felé, amelynek lényege a Krisztus szenvedésével való minél teljesebb azonosulás (kompasszió) volt. A 12–13. századi szenvedésmisztikából sarjadó passióirodalom, majd annak nyomán a különféle kereszttúti áhítattípusok a barokk vallásosságban kezdenek uniformizálódni annak a ferences rendnek a jóvoltából és felügyelete alatt, amely már a jeruzsálemi szent helyek őrzését is ellátta. A 18–19. századi szentszéki szabályozás az ideigtartó büntetések elengedése feletti lelki hatalom felől közelítette a kereszttút kérdését, és bízta a búcsús engedéllyel rendelkező kálváriák felállítását a Kisebb Testvérek Rendjére.

¹¹⁷ BERNARDINO A PORTU ROMATINO, *Instructio de stationibus s. viae crucis erigendis visitandisque...*, 1884, 38–39, 45.

Appendix B.—TABLE of INDULGENCES

	I	II	III	AI	A	IA	IIA	IIIA	XI	X	IX	II	XII	XIV	E.H.	Plat.	Dives.	J.C.
N. da Pogibonsi (1346)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
James of Verona ³ (c. 1375)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Simone Sigoli (1384)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
N. de Martoni (1394)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
d' Anglure (1395)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Nompar de Caumont (1418)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Georg Pfintzing (1436)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Wey (1458)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Bethlem (p 1475)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Voyage de la Sainte Cité (1480)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Felix Fabri (1483)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Francesco Suriano (1490)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Claes van Dusen ¹³ (1495)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Philip van Hagen (1523)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Quaresmius (1624)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Pietr' Antonio (1700)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Antonio do Sacramento (1748)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
Lévin (1876)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*

I—Plato. II—Cose. III—First Fall. IV—May. V—Simon. VI—Veronica. VII—Second Fall. VIII—Women. IX—Third Fall. X—Strippling.
XI—Nilling. XII—Crucifixion. XIII—Sepulchre. XIV—Passion. XV—Piercing of the Side. XVI—Piercing of the Heart. XVII—Piercing of the Feet.
*—Indulgence of Seven Years and Seven Lenten Days. †—Indulgence of Seven Years and Seven Lenten Days.

A jeruzsálemi szent helyek látogatásáért járó búcsúké a szentföldi zarándokok felfegyverzési alapján. ¹¹⁸

¹¹⁸ THURSTON, *The Stations of the Cross...*, 2. j. i. m., 181.

N. KIS TÍMEA

Hétstációs kálváriák a 17–18. században

A jezsuita rendhez köthető kora újkori kálváriaállítások jelentőségére, illetve a szabadtéri hétstációs kálváriákra már Szilágyi István is felhívta a figyelmet rendkívül szerteágazó kutatási tevékenysége során.¹ Martin Čičo az osztrák jezsuita rendtartományon belüli 17. századi kálváriaépítésekről írt hiánypótló tanulmányt 2006-ban, számos eddig nem ismert adattal és összefüggéssel világítva meg a történelmi Magyarország területére lokalizálható kálváriaépítések mentalitástörténeti hátterét is.² Mindketten hangsúlyozták: a 17–18. századi építmények kutatását meglehetősen nehezíti, hogy nincs olyan, tudományos igénnyel összeállított kálváriakataszter, melyben szisztematikusan gyűjtötték volna össze szakrális épített örökségünk e jellemzően már csak átépítve, áthelyezve, fragmentumaikban vagy már csak írott forrásokban létező emlékeit. Lokális, egy-egy kisebb földrajzi

¹ A teljességi igénye nélkül: SZILÁGYI István, *Kálváriák*, Budapest, Corvina, 1980 (Építészeti Hagyományok); UŐ, *Egy késő-gótikus jelenség: Szent-sír-kápolnák Magyarországon a XVII–XVIII. században*, Építés-Építészettudomány 18(1986), 177–210; UŐ, *Kálváriák a Pannon térségben*, Savaria 21(1992/1), 177–211; UŐ, *Szent lépcsők – szentlépcsők*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 4(1992), 25–50; UŐ, *Az epreskerti Kálvária*, Műemlékvédelmi Szemle 2004, 105–111; UŐ, *Barokk kálváriák bűnbánó Szent Péter ábrázolásai*, Ars Hungarica 25(1997), 233–245; UŐ, *A történeti Magyarország kálváriái az 1766–1785-ös katonai felmérésen*, Művészettörténeti Értesítő 46(1997/1–2), 86–93; UŐ, *A pozsonyi kálvária topográfiája*, Néprajzi Látóhatár 9(2000), 275–283; UŐ, *A kálváriakutatás helyzete Magyarországon = Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, V, szerk. S. LACKOVITS Emőke, MÉSZÁROS Veronika, Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2001, 53–58; UŐ, *Kalvarian-Inventare*, Acta Ethnologica Danubiana 5–6(2004), 137–140; UŐ, *A magyar kálváriák és a ferencesek kapcsolata = A ferences lelkiesség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, szerk. ÓZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, Piliscsaba–Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2005 (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák, 1/2), 838–846; UŐ, *A selmecbányai kálvária és ábrázolásai*, s. a. r. ZOMBORI István, Budapest – Sopron, Egyháztörténeti Enciklopédiai Munkaközösség – Központi Bányászati Múzeum, 2006.

² Martin ČIČO, „*Insignia religionis trophaea*”: *Der Anteil der Jesuiten an der Errichtung der Kalvarienberge in der Österreichischen Provinz der Gesellschaft Jesu (17. Jahrhundert)* = *Jesuitische Frömmigkeitskulturen: Konfessionelle Interaktion in Ostmitteleuropa 1570–1700*, Hg. Anna OHLIDAL, Stefan SAMERSKI, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2006 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 28), 225–255.

egységre vagy emlékre koncentráló kutatások természetesen rendelkezésre állnak, ám a hazai kálváriák legpontosabb adattára sokáig a műemléki védelem alatt állók nyilvántartása volt, ezek azonban nem vagy csak szórványosan adnak információkat az elpusztult vagy átépített objektumokról. A határon túli kora újkori emléktárhelyek jelentős részéről a somorjai Fórum Kisebbségkutató Intézet³ vagy a szabadkai Községi Műemlékvédelmi Intézet⁴ több éves projektjei jóvoltából teljesebb képet alkothattunk, s mivel ezek során a lokális jelentőségű kálváriákról is tudományos igényű adatgyűjtést végeztek, valóban hiánypótlónak bizonyultak: utóbbi vállalkozás nagyságrendjét jól szemlélteti, hogy közel száz kálváriáról biztos adattal rendelkeznek, melyből 85-nek fizikailag is van nyoma.⁵ 2001-ben – többek között Szilágyi István közreműködésével – végül megjelent az európai kálvária-atlasz,⁶ mely Európa-szerte 1812 (a mai Magyarország területére vonatkozóan 376) objektum rövid leírását tartalmazza; csak remélni lehet, hogy e kötetet alapul véve mielőbb elkészül a részletes bibliográfiai adatokat is tartalmazó, a történelmi Magyarország területére és a teljességre egyaránt koncentráló topografikus kálváriakataszter. A rendelkezésre álló emlékek ismertsége, illetve az adatok korlátozottsága okán tehát a kora újkori szabadtéri kálváriák átfogó vizsgálata: elterjedésük, építettségük, fizikai jellemzőik vizsgálata értelemszerűen csupán esetleges lehet. A kora újkori kálváriaállításon belül kifejezetten a hétstációsok jellemzőit: az elrendezés elvi alapjait és egyes hazai példáit vizsgálta a szerző;⁷ e tanulmányban néhány kora újkori hétstációs kálvária adatainak összevetésére tesz kísérletet, kontextualizálva azokat a jezsuita rend kegyességi törekvéseivel.

³ LISZKA József, *A teátrális környezetől a kimerevített teátrumig: Kálvária-együttesek a Kisalföld szlovákiai részén*, Acta Ethnologica Danubiana, 12(2010), 125–140.

⁴ BESZÉDES Valéria, *Kálváriák a Vajdaságban*, Acta Ethnologica Danubiana 12(2010), 143–150.

⁵ *Uo.*, 143.

⁶ *Atlante dei Sacri Monti: Calvari e Complessi devozionali europei* Istituto Geografico De Agostini, a cura di Amilcare BARBERO, Novara, 2001.

⁷ N. KIS TíMEA, *Esztergom – Szenttamás és a kálvária = Új kutatások Esztergom Megyei Jogú Város építészeti értékeiről*, szerk. PROKOPP Mária, Budapest, Prime Rate Kft., 2022, 330–345; *Uő*, *Carolus Musart és a besztevebányai 17. századi kálvária kapcsolata = Fordítás a lelkiségi irodalomban*, szerk. SZÁDOCZKI Vera, Budapest, HUN-REN-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2023 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 31), 97–108.

Krisztus szenvedéstörténetének lelki vagy a műalkotásokon és a passiójátékokon keresztüli „tényleges” szemléltetése rendkívül fontos szerepet töltött be a középkori egyéni és közösségi áhitatgyakorlatokban. A középkori misztika, a látomásirodalom (gondolhatunk például Svéd Szent Brigitta meghatározó szerepére), a Krisztus szenvedéstörténetét tárgyaló meditációk (mint Szent Bonaventura közismert *Meditationes de Passione Christi*) és a rendi elköteleződés (Clairvaux-i Szent Bernát vagy Assisi Szent Ferenc munkássága) egyaránt hozzájárult a szenvedéstörténet bemutatásának legfontosabb változásához: a győzedelmes helyett a szenvedő Krisztus előtérbe állításához. A Szentírásban rögzített eseménysorokon túl a passiótörténet idővel számos apokrif elemmel egészült ki, melyek nem csupán az irodalmi vagy a képzőművészeti alkotásokon jelentek meg, hanem a jeruzsálemi zarándoklatok helyszíneit és rítusait is gazdagították. Ezek Krisztus kínszenvedését és halálát tekintve nem csupán a jól ismert locusok szöveges és képi illusztrálását, hanem a történeteket szinte lépésről lépésre tárgyalva olyan köztes, apró jelenetekkel való kiegészítését jelentették, amelyek az Újszövetségtől teljesen függetlenek voltak és elsődleges céljuk az átélt kínok minden addiginál naturalisztikusabb bemutatása volt.⁸

A hagyomány szerint az első keresztútjárás Szűz Mária és az apostolok személyéhez kapcsolódott, akik a Krisztus által megtett útvonalnak megfelelően évről évre bejárták a passió helyszíneit Jeruzsálemben, ahogy ezt utánózva megtették a szentföldi zarándokok is. A passiókultusz terjesztésében kiemelkedő szerepe volt a ferences rendnek, különösen miután VI. Kelemen pápa határozatával 1342-ben a leghíresebb *custodiájuk* kialakításával átvették a szentföldi zarándokhelyek felügyeletét és teljes apparátust építettek ki az ottani kegyhelyek felügyelete, a szertartások biztosítása és a zarándokok testi-lelki gondozása érdekében.⁹

A templomterekbe helyezett változó számú stációk után a 15. századtól kezdve terjedtek el a szabadtéri variánsok, melyek célja – a Jeruzsálem elfoglalását követően a szokottnál is veszélyesebbé váló oda irányuló zarándoklatok ki-váltásán túl – Krisztus követése volt a keresztúton a tökéletesebb azonosulás

⁸ SZILÁRDFY Zoltán, *Krisztus titkos szenvedéseinek ikonográfiája = Ikonográfia – Kultusz-történet*, Budapest, Balassi, 2003, 52–61.

⁹ Részletesen lásd VÁRNAI Jakab, *Kiss István, a ferences zarándok* = KISS István, *Jeruzsálemi utazás: A Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár 018000 számú kézirata*, főszerk. VÁRNAI Jakab, Budapest, Szent István Társulat, 2018, 34–36. Továbbá lásd Báthory Orsolya *A keresztút a pápai rendelkezések tükrében* című tanulmányát ebben a kötetben.

érdekében; ennek megfelelően a kálváriákhoz kapcsolódó áhitatgyakorlatoknak kezdettől fogva meditatív jellegük volt. Ezek sokszor nem a teljes passiótörténetet mutatták be, hanem csak az utat, amelyet Krisztus Pilátus házáig a Golgotáig megtett.¹⁰

Európa-szerte változó számú köztéri stációkról vannak adataink, a hetes elrendezés is rendszeresen előfordult, különösen a német és a németalföldi területeken.¹¹ Szilágyi István ezek gyakoriságának okaként a passiójáráshoz kapcsolódó, a hetes szám köré szervezett nagyheti áhitatgyakorlatok lehetséges szerepét hangsúlyozta: ilyen volt a hét esés (Sieben Fälle) ájtatossága, mely szerint Krisztus hétszer esett el a kereszttel a Golgotára tartva, ezt cselekedték rá emlékezve a kereszttújárás során a hívek is.¹² Emellett Krisztus és / vagy Mária hét fájdalmát, a hét főbűnt, illetve Krisztus utolsó szavait is párhuzamba állították a szenvedéstörténettel a nagyheti meditációk során.¹³

Esetenként az officiumi órák számához igazítva, a Getszemáni kert eseményeitől a kereszthalálig hét egységre bontva emlékeztek meg Krisztus kínszenvedéséről; ezek a hetes felosztású meditáció-ciklusok Beda Venerabilis *De meditatione passionis Christi per septem diei horas* című számos kiadást megélt kötetétől Borgia Szent Ferenc *Meditationes de Passione Domini per omnes horas Canonicas*án át rendre egyértelmű, szervezett keretet adtak az áhitatgyakorlásnak, kifejezetten az egyéni lelki zárándoklatok, a *peregrinatio spiritualis* átéléséhez hozzásegítve a hívőket.

A hét stációra történő felosztás, mely nem a *via dolorosa*-ra, hanem a Getszemáni kerti eseményektől a halálos ítélet kihirdetéséig átélt szenvedéstörténetre koncentrál, átvitt értelemben pedig Krisztus perének zsidó, illetve római szakaszát, a vádak és események pontos ismertetését (stációk szerint: Getszemáni kert, Krisztus Annás előtt, Krisztus Kajafás előtt, Krisztus Pilátus előtt, Krisztus Heródes előtt, Krisztus újra Pilátus előtt), majd a halálos ítélet végrehajtását (Golgota-jelenet) is egyértelműen megidézi, szintén jelen volt a 17. századi narratívában; egyértelműen erre utal a jezsuita Carolus Musartnak a hernalsi kálváriához

¹⁰ Čičo, „*Insignia religionis trophaea*”..., 2. j. i. m., 225.

¹¹ Uo., 225.

¹² SZILÁGYI, *Kálvária*..., 1. j. i. m., 97.

¹³ Uo., 112. Az ötös stációfelosztás a Fájdalmas rózsafüzér öt titkára utal, mint a sopronbámfalvai (1667) stációk esetén: Olajfák hegye, Ostorozás, Tövissel koronázás, Keresztvitel, Kereszthalál.

kapcsolódóan megjelent két kötete, a *Peregrinus Calvariae* (1638) és a *Nova Vinnensium Peregrinatio* (1642) is.¹⁴ A stációk ez esetben nem rögzített jelenetenként értendők, mint a tizennégy stációs kálváriák esetén, hanem összetett eseménysorok jelölői, ezért a jelenettől jelenetig tartó időhatárokat alapul véve bármelyik részlet megjeleníthető volt egy adott stáción, mint a Töviskoronázás és a Búsuló Krisztus vagy az Ecce Homo és az Ostorozás. Szintén előfordult, hogy több jelenetet sűrítettek egy stációba, mint a győri kálvária Keresztvitele, amelyen a földre esés jelenete, Veronika kendője, illetve a kereszt súlyát megtartani kész Cirenei Simon is szerepel. Valószínű ugyanilyen okból látható az esztergom-szenttamási kálvária Krisztus börtönében (*Carver Christi*) egy Krisztus kigúnyolása szobor.¹⁵

A 16. században megtorpant a kálváriák népszerűsége: a ferences Nikolaus Wankel Nürnbergben megjelent kötetében már 1517-ben sürgette, hogy fel kell lépni a kálváriák csökkenő népszerűsége ellen, kiemelve a lelki életben betöltött szerepüket.¹⁶ A szabadtéri kálváriaépítések számának időszakos csökkenését bizonyosan a reformáció terjedése okozta, tekintve, hogy az egyértelmű távolságot tartott a passiókultustól. Nem csupán azért, mert annak számos olyan szöveges és képi realizációja volt, melynek a forrása nem a Szentírás, hanem a Hagyomány volt. Krisztus szenvedéstörténete a megváltás kontextusában nyert igazán értelmet, ennek megfelelően nem a kínzás és a *via dolorosa* fizikai fájdalmai szemléltetésének esetenként kifejezetten naturális taglalása volt a reformátor prédikációk, vitairatok, elmélkedések elsődleges célja, hanem Krisztus bűn és halál feletti győzelmének (*Christus Victor*) hangsúlyozása.¹⁷ A kálváriaépítések csökkenő számát az instabil politikai-társadalmi körülmények, mint a harmincéves háború, a Magyar Királyságon belül a török offenzíva, illetve az abból fakadó logisztikai, egyházszervezési nehézségek, az egyes szerzetesrendek megtelepedettsége és missziós tevékenysége, a társadalmi rétegződés és az egyházi-világi donációk lokális rendszere, illetve a török kiűzését követő betelepítések egyaránt determinálták. A kora 17. századi szabadtéri stációs kálváriák első hazai példái például felső-magyarországi, illetve nyugat-magyarországi településekre jellemzők és nagyrészt

¹⁴ Részletesen lásd N. KIS, *Carolus Musart...*, 7. j. i. m., 105–106.

¹⁵ N. KIS, *Esztergom – Szenttamás...*, 7. j. i. m., 339–340.

¹⁶ Čičo „*Insignia religionis trophaea*”..., 2. j. i. m., 226–227.

¹⁷ Uo., 226.

a jezsuitákhoz köthetők, a többi országrészben inkább a szatmári békekötést követően terjedtek el; az más kérdés, hogy ez a jelenség mennyire magyarázható az előbb felsorolt történeti és társadalmi okokkal és mennyiben volt tudatos rendi program eredménye.

E változások tükrében kell értékelni, hogy a katolikus megújulás intézményesülése és spirituális útkeresése során újfent mennyire jelentős tényezővé váltak a passiókultuszhoz kapcsolódó szöveges és képi tartalmak, azokhoz kapcsolódóan pedig a 17. században új lendületet nyert kálváriaállítások. A szenvedéstörténet kora újkori bemutatása szintén meglehetősen érzelmközpontú volt, az egyéni és közösségi átélés igényére alapozva, a szerzők pedig tudatosan építettek a hagyomány által megőrzött történetekre. Ezek tartalmi jegyeit a passiótörténetet feldolgozó, kiemelkedően népszerű és számos kiadást, átdolgozást, illetve fordítást megélt kötetek, mint Ulrich Pinder *Speculum Passionis Domini* (1507) vagy Martin von Cochem *Das grosse Leben Christi* (1677) című kötetei egyaránt tartalmazták.¹⁸ A *via crucis* lelki vagy (átvitt értelemben, biztonságos helyszíneken történő) tényleges bejárása tehát hasonló alapokból táplálkozott, mint a közép-korban, mégis rengeteget változott ahhoz képest: sokkal személyesebb, az egyén kapcsolódását a személyességre, egyéni megszólítottságra alapozva, az érzékszervek tudatos bevonásával érték el; ez a jezsuita narratívában már az *Exercitia spiritualia* óta privilegizált elv volt.¹⁹ Ahogy új típusú kegyhelyeket, úgy új típusú kálváriákat is létesítettek, melyekhez markánsan eltérő kegyességi gyakorlatok kapcsolódtak: a vezeklés elsődleges igénye helyett²⁰ egyre inkább hívő *praesenti-*

¹⁸ SZILÁRDFY, *Krisztus titkos szenvedéseinek ikonográfiája...*, 8. j. i. m., 53–55; N. KIS, *Esztergom – Szenttamás...*, 7. j. i. m., 344. Pinder kötetének átdolgozása Sigray Ferenc kiadásában Pozsonyban jelent meg 1675-ben, Cochemé pedig Újfalusi Judit fordításában *Makula nélkül való tükör* címmel Nagyszombatban (1712).

¹⁹ Hasonlóra utalt már Kempis Tamás is, amikor a hívőknek előírta a szenvedéstörténet helyszíneinek és eseményeinek elméjükben való lefestését („in mente tuo depignere”), Lásd: *Conciones et meditationes triginta-sex ultimissimae* = Vener. viri Thomae a KEMPIS cum docti tum religiosissimi viri ... *Opera Omnia*, Coloniae Agrippinae 1660, 259. Idézte: GÁBOR Csilla, *Kora újkori jezsuita meditáció – tradíció, életgyakorlat, irodalom = A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, szerk. SZILÁGYI Csaba, Piliscsaba, 2006 (Rend-történeti Konferenciák, 2), 37–38.

²⁰ Kivéve a 18. századtól újra előre kapó bűnbánati körmeneteket, melyek az önsanyargatás eszközeit használták fel a krisztusi szenvedések fizikai átéléséhez. Lásd LISZKA, *A teátrális körmenettől a kimerevített teátrumig...*, 3. j. i. m., 128. Jánosi Gyula ezek felső-

ája, tehát az érdemi lelki kapcsolódás és -megújulás eszméje került a középpontba. A *via crucis* lelki vagy fizikai végigjárása nem valamiféle passzív befogadást feltételezett, hanem komplex testi és lelki folyamatokra épített, hogy értelmi és érzelmi szinten is átélethetővé tegye nem csupán a keresztút borzalmait, hanem akár elvont teológiai tartalmakat is.²¹ Ezeknek a jeruzsálemi szent helyeknek a mintájára felépített, a földrajzi analógiákat, az objektumok egymástól való tényleges távolságát alapul vevő, tehát a zarándokokkal nagy, két település közti távolságot bejárható kora 17. századi kálváriaépítések,²² illetve egy adott környezetben, például domboldalon stációkat állítván szelídülő, a század második felétől jellemzővé váló építkezések²³ egyaránt a részét képezték, mint a hívőkkel kizárólag meditatív feladatokat végrehajtható, helyhez nem kötött lelki zarándoklatok.

Mindegyikben közös, hogy tudatosan építettek a hívők fantáziájára, ahogy a kontemplatív és az aktív cselekedeteikre is: a szenvedéstörténet eseményei immár nem a misztériumjátékok színészei által álltak össze szerves egésszé, hanem a képi (a stációk reliefjei, a könyvek illusztrációi), a szöveges (a Golgotáig tartó út bejárását segítő imádságok és elmélkedések meghatározott rendszere), illetve a fizikai fáradozás (zarándoklat, böjt, az alvás korlátozása) együttese segítségével a hívők képzeletében.²⁴ A *via crucis* lelki és / vagy fizikai bejárásának fő célja ezáltal a belső megtisztulás és megvilágosodás, fő eszközei pedig azok a kiadványok, amelyek mintegy kézikönyvként nem csupán a lelki vezetésre szolgáló szövegrészleteket (imádságok, elmélkedések és azok szintézise: a *colloquiumok*) tartalmazták, hanem fizikai értelemben is kalauzként is szolgáltak az ájtatosságok rendjéhez: a fizikai aktivitás, például a letérdelések helyeinek és a helyváltoztatások leírásával.

Privilegizált helyzetük ellenére a kora újkori szabadtéri kálváriaállításokban nem a ferencesek, hanem a jezsuiták játszottak kiemelkedő szerepet; az ő jelentőségüket hangsúlyozta Szilágyi István²⁵ és Liszka József²⁶ is. E tendencia csak a

magyarországi 18. századi példáit sorolta, lásd JÁNOSI Gyula, *Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán*, Pannonhalma, 1935 (Pannonhalmi Füzetek, 17), 30–39.

²¹ Ennek eszközeiről és módszereiről lásd TUSKÉS Gábor, *A jezsuita meditációirodalom a XVI–XVIII. században*, Irodalomtörténet 28/78(1997/1–2), 22–47.

²² Mint az első hernalsi (1639) vagy a nagyszombati (1640-es évek).

²³ Pozsony (1694), Győr (1722).

²⁴ N. KIS, *Carolus Musart...*, 7. j. i. m., 103.

²⁵ Lásd SZILÁGYI, *A selmecbányai kálvária...*, 1. j. i. m.

²⁶ LISZKA *A teátrális körmenettől a kimerített teátrumig...*, 3. j. i. m., 129.

18. század közepétől, ferences Porto Maurizio-i Szent Lénárd (1676–1751) nagyarányú kálváriaépíttető tevékenységének köszönhetően kezdett megváltozni, de ő már – összhangban XII. Kelemen pápa 1731. évi szigorításaival, a tizennégy stációs elrendezést támogatta.²⁷ Szilágyi István azt is hangsúlyozta: a levéltári források arra utalnak, hogy a 18. század utolsó harmadáig a ferencesek elsősorban a templomtérben tartották a szertartásokat és az azokhoz kapcsolódó műalkotásokat, ezért nem is lehettek a szabadtéri stációs kálváriák létesítésének elindítói.²⁸ A szabadtéri szakrális térplasztikák esetükben jellemzően a templomok elé felállított keresztet, esetleg kálváriajeleneteket voltak, a stációk szerinti passiójárás a templomokban kialakított keresztutakra koncentrálódott. A rendi felügyeletű világi kálváriaépítkezések szintén ritkák voltak: az Esterházy Pál által 1701–1705 között építtetett kismartoni kálvária például Felix Nierick OFM útmutatásával épült meg. A hétstációs szabadtéri kálvária azonban ezek között is igen ritka, ilyen kivétel a németújvári, melyet Batthyány Zsigmond építtetett 1717 körül.²⁹

A hazai korai jezsuita kálváriaállításokra egyértelműen Carolus Musart (1582–1653) gyakorolta a legjelentősebb hatást, az ő szellemi programja alapján 1639-re datálható első bécs-hernalsi kálvária (ahogy az 1709 és 1714 között épített második is) eredendően meghatározta a felső-magyarországi korai kálváriaállításokat; az ahhoz kapcsolódó kiadványok: az 1638-ban megjelent *Peregrinus Calvariae* és az 1642-es *Nova Viennensium peregrinatio* pedig az egyéni és közösségi ájtatossági gyakorlatok rendjét.³⁰ Musart korai, 1628-ban megjelent *Liber Vitae* című Blasius Palma-fordítása nem az egyetlen, mely a Douaiban tevékenykedő jezsuiták elkötelezettségét mutatja Krisztus Passiójának népszerűsítése tárgyában. Ugyanitt, de már Musart bécsi távozása után, 1634-ben jelent meg szintén németalföldi származású rendtársa, Philipp Hannotel (1600–1637) *Exercitium amoris Dei pro nobis crucifixi* című, hamar népszerűvé vált és számos kiadást megélt meditációs kötete; hazai recepciójának vizsgálata azonban még várat magára.

²⁷ 1750-ben a római Colosseumban az ő ösztönzésére szentelték fel. Szent Lénárd szerepéről lásd SZILÁGYI, *A magyar kálváriák...*, 1. j. i. m., 839.

²⁸ SZILÁGYI *A magyar kálváriák...*, 1. j. i. m., 842.

²⁹ Egyéb szerzetesrendi alapítású kálváriaállítások is ismertek, mint a pálosoké Sopronbátfalván (1667), illetve Pápán (17. század vége, 1746), a bencéseké Pannonhalmán és Celldömölkön, illetve a ciszterciták által építtetett magyarpolányi és nagyteveli.

³⁰ N. KIS, *Carolus Musart...*, 7. j. i. m.

A korai felső-magyarországi hétstációs szabadtéri kálváriák egymáshoz való viszonyát a jezsuita rendházak missziós tevékenysége, ténylegesen pedig a hernalsi kálváriaállítás programja határozta meg; első hazai adaptálása a Modorodfba (Modranka, Sk) vezető út mentén kiépített nagyszombati kálvária (1647) volt.³¹ Egykorú forrás szerint nem nagyszombati, hanem közvetlenül a hernalsi adta a mintát az 1665. évi besztercebányai kálváriaépítéshez,³² mely viszont az 1744-ben felszentelt selmecbányai³³ előképeké tekinthető. További kutatásokat igényel eldönteni, hogy a trencsényi (1676 körül), a pozsonyi (1694),³⁴ a lévai (1702), az eperjesi (1721, majd 1757), a rozsnyói (1741)³⁵ és a kassai (1737) építészeti programját milyen jezsuita előképek befolyásolták, mivel esetükben lokálisabb, például nagyszombati közvetítéssel is számolni kell.

A krisztusi szenvedéstörténet közvetítésére vonatkozó határozott jezsuita törekvéseket nem csupán a kálváriaállítások vagy a kegyességi irodalom kiadványai, hanem az általuk felügyelt *Agoniae Christi* (*Todesangst Christi*) konfraternitások is mutatják. A koncepció 1642. évi bevezetése Vincenzo Caraffa rendi generálisnak, megerősítése X. Ince pápának köszönhető.³⁶ E társulatok népszerűségét az is fokozta, hogy a társadalom minden tagja számára nyitott volt a csatlakozás lehetősége, nemtől, származástól és foglalkozástól függetlenül. A tagok a közeliükben található kálváriákat is rendszeresen, nem csupán a nagyheti szertartások alkalmával látogatták, de gondot viseltek a szenvedéstörténetben való rendszeres (péntekenkénti, nagyböjti) egyéni elmélyülés szervezettségére is. A kálváriák és az *Agoniae Christi* társulatok közötti szoros kapcsolatot jól illusztrálja Győr példája, ahol külön magyar, illetve német nyelvű társulat is működött; az utóbbi prézeze, Gastinger József kezdeményezte a kálváriaépítést, melynek hét stációja

³¹ Čičo, „*Insignia religionis trophaea*”..., 2. j. i. m., 235.

³² N. Kis *Carolus Musart*..., 7. j. i. m., 108. Stációi mint az első hernalsi kálváriánál: Olajfák hegye, Krisztus Annás előtt, Krisztus Kajafás előtt, Krisztus Pilátus előtt / Ostorozás, Töviskoronázás, Krisztus újra Heródes előtt / Kigúnyolás, Ecce Homo.

³³ Stációi: Olajfák hegye, Júdás csókja, Krisztus Kajafás előtt, Tövissel koronázás, Ostorozás, Keresztvitel, Keresztre szegezés.

³⁴ Čičo, „*Insignia religionis trophaea*”..., 2. j. i. m., 241–242.

³⁵ Stációi: Olajfák hegye, Ostorozás, Tövissel koronázás, Keresztvitel, Krisztus a kereszten, Sírbatétel. Lásd Gangel Judit, *Rozsnyó műemlékei*, Budapest, Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem, 1942, 54–55.

³⁶ Čičo „*Insignia religionis trophaea*”..., 2. j. i. m., 244–245.

1717 és 1722 között készült el.³⁷ A hét évre szóló (szokásos) búcsúengedélyt 1715-ben nyerték el első ízben Rómából, ezt hosszabbították később, tehát az már a stációk felállítását megelőzően elérhető volt, ugyanis nem a stációk, hanem a Kálvária-hegy meglátogatásához és ott, illetve a felkészülés időszakában szabott ájtatosságok elvégzéséhez kötötték. Ezek az ájtatosságok ráadásul az írott források tanulsága szerint nem kizárólag a nagyheti szertartásokhoz kapcsolódtak: a társulatok évente kétszer – a Szent Kereszt feltalálása, illetve felmagasztalása ünnepnapján – is vezettek ide körmeneteket.

Külön egységet képeznek azok a hétstációs kálváriák, amelyeket egyes hazai főpapok, illetve a világi papság kálváriaállítási szokásairól tanúskodnak. A vajdasági 18–19. századi kálváriaállításokkal kapcsolatban Beszédes Valéria hangsúlyozta: elsősorban a helyi plébánosok kezdeményezésére állítottak ilyen kultuszhelyeket, mint például a magyarkanizsai hétstációs kálváriát 1768-ban, melyet a plébános kifejezetten az ott élő német anyanyelvű tisztviselőknek alapított.³⁸ A plébánosi alapítások lehetséges okait Liszka József is tárgyalta a felsőmagyarországi kálváriák vonatkozásában, és hangsúlyozta, hogy a 19. század folyamán egyfajta provincializálódás jelent meg: egyre több kisebb településen állítottak kálváriákat, az ezekhez kapcsolódó ügyintézés pedig kifejezetten a plébánosokhoz köthető;³⁹ ez viszont – függetlenül a stációk számától – írott források híján nagyban nehezíti a lehetséges előképek feltárását.

Hétstációs kálváriák építésére az 1731. évi pápai szigorítások ellenére még a 18. század második felében is találunk adatokat,⁴⁰ néhány esetben azonosíthatók azok előképei is, mint az esztergomi, az egri és a miskolci kálváriák esetén. Az esztergom-szenttamási kálvária több periódusban épült: Görgei Márton eszter-

³⁷ Stációi: Olajfák hegye, Júdás csókja, Krisztus Annás előtt, Ostorozás, Töviskoronázás, Pilátus előtt (Ecce Homo), Keresztvitel. Lásd BEDY Vince, *Győr vallásos életének múltja*, Győr, Győregyházmegyei Alap Nyomdája, 1939, 103, 108–112; SZULY Rita, *A győri Congregatio Agoniae Christi tevékenységének és társadalmi szerepének vizsgálata az 1743 és 1753 közötti időszakban*, Egyháztörténeti Szemle 14(2013/4), 13–30.

³⁸ Beszédes-adat, hogy csak a szabadkai ferences templom előtt álló (1758) és a zombori régi (1743) hozható kapcsolatba a ferencesekkel. BESZÉDES, *Kálváriák...*, 4. j. i. m., 144–145.

³⁹ LISZKA *A teátrális körmenettől a kimerevített teátrumig...*, 3. j. i. m., 129.

⁴⁰ Ritoók Pál kutatásai szerint például nagy valószínűséggel hétstációs volt a volt józsefvárosi (epreskerti) kálvária is. RITOÓK Pál, *Az Epreskerti Kálvária a források tükrében*, Művészettörténeti Értesítő, 52(2003/1–2), 5–6.

gomi kanonok emeltette a régi Szent Adalbert-székesegyház elbontásakor áthelyezett kálváriajelenetet (1781), Benyovszky János kanonok a hegy tetején álló kápolnát (1823), ezt követően készültek el az új stációk reliefjei; a kálváriát 1838-ban szentelték fel. 1732-ben már állt egy korábbi kálvária az Előhegyen; talán annak (vagy az 1756 és 1786 között emelt másodiknak) az emlékét őrzi az új együttesbe áthelyezett Ostorozás, illetve Búsuló Krisztus-szobor. Az 1732. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv még nem említi, de az 1755. évi szerint már működött a vízivárosi plébánián egy *Agoniae Christi* társulat; a plébánia filiája pedig Szenttamáson volt, vélhetően ezért épült oda az új kálvária, ahova körmeneteket is vezettek, tehát a jezsuita kegyességi törekvések ottani jelenlétével kell számolni.⁴¹ A Pyrker János László egri érsek által 1828-tól az egri várba terveztetett hétstációs kálvária⁴² lokális előzménye egy hajdúhegyi, mára elpusztult tízstációs barokk kultuszhely volt;⁴³ közvetlen előzményének viszont az esztergomi hétstációs kálvária tekinthető. A miskolci hétstációs neogótikus kálváriát 1862-ben emelték a temetkezési helyül szolgáló kápolnával; előképe Dobrossy István és Kárpáti László szerint is a Pyrker-féle egri kálvária volt az építető Máriássy Gábor egri kanonok, szentiváni apát helyi kötődése okán.⁴⁴ E három példa jól illusztrálja, hogy a pápai szigorításoktól függetlenül még a 19. század második felében is építettek hétstációs kálváriákat Magyarországon, ezek előképei pedig konkrét építményekre vezethetők vissza.

Bár a szenvedő Krisztus kultusza a jezsuitáktól függetlenül is a 17–18. századi hitélet fontos témájává vált, számos 17–18. századi, a Magyar Királyság területén

⁴¹ N. KIS, *Esztergom – Szenttamás...*, 7. j. i. m., 341–345. A jelenleg álló stációk: Olajfák hegye, Júdás csókja, Ostorozás, Búsuló Krisztus, Keresztvitel, Keresztre szegezés, Krisztus kigúnyolása / Carcer Christi.

⁴² Stációi: Krisztus az Olajfák hegyén, Júdás árulása, Ostorozás, Tövissel koronázás, Ecce Homo, Keresztvitel, Keresztrefeszítés. A keresztek áthelyezése 1828-ban, a Szent Sír-kápolna felszentelése 1830-ban, a stációk építése 1831-ben történt. Lásd: SUGÁR István, *Pyrker János László érsek és Eger városa = Pyrker emlékkönyv*, szerk. HÖLVÉNYI György, Eger, 1987, 128; FAJCSÁK Attila, *Az egri Kálvária*, Agria, 25–26 (1989–1990), 567–583.

⁴³ FAJCSÁK, *Az egri Kálvária...*, 42. j. i. m., 567.

⁴⁴ Stációi: Olajfák hegye, Júdás csókja, Ostorozás, Töviskoronázás, Pilátus előtt (Ecce Homo), Keresztvitel. Lásd DOBROSSY István – KÁRPÁTI László, *A miskolci Kálvária-domb és építményeinek története*, A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 27 (1991), 47–55.

létesített kálvária köthető az ő alapító szándékukhoz: kis túlzással élve, ahol megtelepedtek, ott hamarosan lokális kultuszhelyeket is kialakítottak. A korai magyar vonatkozású jezsuita kálváriák jellemzően hétstációs elrendezésűek, mely típus elterjedésére elsősorban a Carolus Musart-féle első hernalsi kálvária szolgáltatott mintát. Kialakításuk során – az ignáci szemléletnek megfelelően – tekintettel voltak arra, hogy a keresztútjárás ne csupán egyfajta passzív befogadáson alapuló cselekedet maradjon, hanem a hétköznapi életből kiszakító aktív részvétellé, a különböző érzékszervekre egyaránt hatással lévő valódi lelki és fizikai zarándokúttá váljon. A típus hazai beágyazottságát jól jelzi, hogy hét (vagy kétszer hét) stációs elrendezésű kálváriákat még jóval azt követően is alapítottak, hogy XII. Kelemen pápa 1731-ben szabályozta és egységesítette a kül- és beltéri keresztutak és az azokhoz kapcsolódó közösségi áhítat lehetőségeit és követelményeit, előírva a ma ismert tizennégy stációs kialakítást is.

BÁRTH DÁNIEL

Szagrális térkijelölés és praxis pietatis

A levéltárak jelentősége a kálváriák vallási néprajzi kutatásában¹

Szubjektív előhang

Több mint másfél évtizede élek a Duna menti Verőcén, a váci egyházmegye hajdan németek és magyarok lakta településén.² Emlékszem, amikor a kétezres évek közepén lakóhelyet keresve először jártam a faluban, hamar feltűnt a szagrális térkijelölés néhány látványos lokális megnyilvánulása: a folyó szintjéhez képest jelentős magaslaton, az ún. templomdombon a 18. század közepi barokk római katolikus istenházának és a szomszédságában álló, hasonlóan sárgára festett 19. század eleji plébániaépületnek a teret (szinte hivalkodóan) uraló látványa, amelyet csak megerősített, amikor a dombra felkaptatva visszanezünk a Váctól a visegrádi várig ívelő panorámára, és közelebb, a faluban alant a fehérre meszelt református templom feltörekvő tornyára. Akkor még a helytörténeti és egyháztörténeti szakirodalom ismerete nélkül, pusztán e felekezeti templomok és szagrális terek tengerszinthez mért objektív különbségével vizualizáltam magamban egy eredendő katolikus többséget a faluban, amelyhez képest a protestáns kisebbség 18. század végétől egyre erőteljesebb jelenléte, számbeli és különösen gazdasági, illetve szimbolikus tőkéjének fokozatos gyarapodása tűnt valószínűnek. A „fent” és a „lent” világát – ha nem is *axis mundi*ként, hanem inkább egyfajta „szent garádicsként” – a templomdombra vezető (most már beton, az 1960-as évekig téglával kirakott) lépcsősor köti össze, amelynek egyik oldalát nagyméretű építmények

¹ A tanulmány az MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport keretében készült.

² A falu történetének irodalmából: SZOMSZÉD András, *Verőcei évszázadok*, Verőce Önkormányzata, Verőce, é. n.; DABÓCZY Viktória, *A magyar és a német lakosság viszonya Verőcén a nyelvhasználat tükrében a 19. században egyházi források alapján*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2008/3–4, 5–52; BÁRTH Dániel, *Verőce és népe a reformkorban Krikszány János plébános egyháztörténeti és helyismereti leírásának tükrében*, Budapest, MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, 2020.

szegélyezik. A verőcei kálvária hét vakolt, meszelt téglaobjektumának két-két el-lentétes oldalán, bemélyesztett fülkékben a kálváriák szokásos 14 stációjának ko-vácsoltvas ábrázolásai vezetnek fel a dombra tartókat. Nemcsak a turisták, nem-csak a katolikusok, nemcsak a hívő helyiek, hanem az ottlakók mindegyike száml-talanszor megteszi a „keresztutat”, amely liturgikus használatba természetesen a nagybőjti pénteken és különösen nagypénteken, a szokásos keresztúti ájtatos-ságok keretében kerül. Olyankor esténként mécsesek világítják meg a kis fülké-ket. A verőcei kálvária csupán egy, a többszáz magyarországi szabadtéri stációs kálváriák közül, biztosan nem a legismertebb, nem a legrégebb és (különösen manapság, omladozó vakolattal) nem is az egyik legszebb. A helyieknek, elsősor-ban a katolikus híveknek azonban fontos szakrális kisméltóság, élő gyakorlattal megszentelt hitéleti objektum. Ma már nem nagyon tartják számon, hogy ki épít-tette a 19. század végén. A plébánia háztörténetének vonatkozó, 1890 utáni kö-tete elveszett vagy lappang valahol, ám a plébániai irattárban őrzött „Törzsva-gyonkönyv”, amely a helyi egyház kegyes alapítványainak (piae foundationes) jegy-zékét is tartalmazza, megőrizte számunkra az alapító, Varga Éva nevét.³ A néhai Makrai József özvegye, Varga Éva előbb, 1880-ban a templom előtti homokkő-keresztet (a megfeszített Krisztussal, lábánál Ádám koponyájával) állíttatta fel és támogatta meg 20 (osztrák értékű) forintnyi alapítvánnyal; erről „a kötelezvény a verőcei plébánia irattárban őriztetett, a pénz pedig az alapítónak használatában hagyatott” egészen 1892-ig, amikor azt a váci piaristák kezelésére bízták. Ezt kö-vetően 1894-ben került sor a ma is látható stációk felépítésére, amelyet az időköz-ben elhunyt asszony 1000 forintos „hagyományából” finanszíroztak „az ő szán-déka szerint”. Emellett a hagyatkozó komolyabb, 100 forintos alapítványt helye-zett letétbe a váci egyházmegyei adminisztrációnál a kálváriastációk oszlopainak későbbi fenntartására, míg a 14 fülkében égő lámpásokra további 30 forint tőke-pénzt rendelt.⁴ A komolyabb kőművesmunkát igénylő feladatnak minden bizony-nyal helyi mesterek tettek eleget, a stációk (akkor még bádoglepra festett) képeit a budapesti templomellátó cégtől rendelték, eléjük vasrácsot helyeztek el. A

³ Verőcei Plébániai Irattár (VPI) Kötetek, Törzsvagyon-anyakönyv (o. n.).

⁴ „1894ik évben özvegy Makrai Éva 1000 forintos hagyományán az ő szándéka szerint a plébánia templom körül 7 kőkápolna építtetett, melyekbe a szent keresztúti képek 14 darabban lettek elhelyezve. Mind a 14 előtt vasrácsot és lámpák vannak elhelyezve. A kőkápolnák fenntartására 100 forint, a lámpásokéra 30 frt tőkepénz van letéve.” VPI Kötetek, Törzsvagyon-anyakönyv (o. n.).

Váci Közlöny a következőképpen emlékezett meg a felszentelés öröndetes eseményéről: „A verőczei plebániatemplomhoz vezető 60 kőlépcsőzet mellett és a templom körül kőből épített díszes szentkeresztúti kápolnák felszentelése történt szeptember hó 23-án. A szertartást, Kämmerer Ferencz esperes-plebános vezetése mellett Budanovits Bazil szent Ferencz-rendű atya teljesíté Váczról. A nagyszámú hívő nép mély meghatottsággal vett részt a keresztúti ájtatossággal összekötött felszentelési szertartáson, mit nagyban emelt az utóbbi által előadott szentbeszéd és az Oberbauer czég által előállított Jézus szenvedését élethűen ábrázoló képek szemlélete. Jézus szenvedésének szemlélése legyen a verőczei híveknek mindenkorai vigasza; és ezen kápolnáknak építésére hagyományozó özvegy Varga Évának örök nyugalom és boldogság szerzője.”⁵

A kálváriák történeti-néprajzi megközelítése

A közép-európai, főként német nyelvű kutatási hagyományra felépült magyarországi katolikus vallási néprajz a kálváriákkal elsősorban az ún. szакrális kisemlékek (sakrale Kleindenkmäler) kutatási tematikájában foglalkozik.⁶ A hazai vallási néprajz úttörője, Bálint Sándor több örökbecsű munkájában, különösen az 1973-ban napvilágot látott *Karácsony, búsvét, pünkösöd* című, a nagyünnepek vallási hagyományait összegző magisztrális művének „Nagypéntek” fejezetében jelölte ki az ezzel kapcsolatos kérdéseket, megoldott és megoldatlan problémákat.⁷ Kellően patetikus bevezető mondata örökérvénnyel beírta a témakört a tudománysszak kutatási kötelezettségeinek sorába: „A kinszenvedés és keresztthalál megünneplése, a memoria passionis nem marad meg a liturgia, misztériumjáték, ájtatosságok zártabb, alkalmoszerűbb keretei között, hanem a templomból, a középkori triumphus magasságából kilépve, architektonikus kompozícióként reprezentálva megjelenik a profán környe-

⁵ Váci Közlöny 16 (1894) 40. sz. (október 7.)

⁶ LISZKA József, *A szакrális kisemlékek kutatása a közép-európai térségben*, Acta Ethnologica Danubiana 8–9 (2007) 17–36. (A témakör átfogó irodalomjegyzékével.)

⁷ BÁLINT Sándor, *Karácsony, búsvét, pünkösöd: A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából*, Budapest, Szent István Társulat, 1973, 256–257.

zetben: Kálvária, olykor Szentgarádics építésében, kereszték, keresztutak állításában.”⁸ Ennek nyomán a kálvária önálló szócikket kapott a *Magyar Néprajzi Lexikon* 1980-ban megjelent kötetében,⁹ majd részfejezet tárgya lett a *Magyar Néprajz* című kézikönyv néhány évvel később megszövegezett és végül 1990-ben megjelent kötetében.¹⁰ Noha a kálváriákról szóló első önálló magyar monográfiát az építészettörténet oldaláról Szilágyi Istvánnak köszönhetjük,¹¹ ezzel párhuzamosan, szórványosan már megindultak a kommunista diktatúra sötétítőfüggönye mögül óvatosan kilépő vallási néprajz fiatalabb képviselői, hogy az időközben elhunyt Bálint Sándor nyomdokain haladva pótolják a hazai kutatások elmaradásait.¹² Így a szakrális kisemlékek regisztrálása és fokozatos megközelítése is szórványosan elindult már az 1980-as években, de igazán látványos kibontakozást a rendszerváltás után tapasztalhatunk. Az (újra) kibontakozó vallási néprajz burjánzó ágai között igen sok termést hozott a szent terek és szakrális térkijelölések vizsgálata, amelynek nyomán számos konferencia- és gyűjteményes kötet, valamint önálló monográfia látott napvilágot a magyar nyelvterületen. Ezek felsorolása, részletes kritikai számbavétele nem egy rövid előadás, hanem egy hosszabb tanulmány tárgya lehetne. Szubjektív benyomásaim alapján a néprajzi feltárások jelentős része megmarad a jelenkori dokumentáció, a ma fellelhető szakrális kisemlékek leltározásának szintjén. A kevés elméleti megközelítés között feltétlenül ki kell emelnünk a debreceni iskola, különösen a „vallásökológiát” kiváló könyvben szintetizáló Bartha Elek tevékenységét.¹³ Általánosan igaz, hogy kutatóink a kelleténél ritkábban jutnak el a történeti (levéltári) dokumentumok

⁸ *Uo.*, 256.

⁹ BÁRTH János, *Kálvária = Magyar Néprajzi Lexikon*, III, főszerk. ORTUTAY Gyula, Budapest, Akadémiai, 1980, 5–6. (Anekdotaszerű mozzanat, hogy a szócikket – érzékelve a hiányt – maga a szerző ajánlotta Kósa László szerkesztőnek akkor, amikor már javában zajlott a kötet összeállítása. A *Kálvária* szócikk tehát az 1970-es években még nem képzezte a főszerkesztő vagy a szerkesztők előzetes koncepciójának a részét.)

¹⁰ BÁRTH János, *A katolikus magyarság vallásos életének néprajza = Magyar Néprajz*, VII, *Népszokás, néphit, népi vallásosság*, szerk. DÖMÖTÖR Tekla, Budapest, Akadémiai, 1990, 352–353.

¹¹ SZILÁGYI István, *Kálváriák*, Budapest, Corvina, 1980.

¹² Ezt jelzi például Tüskés Gábor könyvismertetésbe bűjtatott témakijelölése: TÜSKÉS Gábor, *Kereszték, feszületek, kálváriák*, *Ethnographia* 88(1977), 195–197.

¹³ BARTHA Elek, *Vallásökológia. Szakrális ökoszisztémák szerveződése és működése a népi vallásosságban*, Debrecen, Ethnica Kiadás, 1992.

feltárásáig. Pedig biztosan nem elég annyit tudnunk, amennyi a kőkeresztekre rá van írva, ami a megkopott feliratokból ma kibetűzhető, és bizony nagyon ritkán használható „kemény adatok” szempontjából a helyiek emlékezete. Nyilván nem itt és most fogalmazódik meg először az ötlet, hogy az épített szakerális örökség – templomokhoz képest kisebb jelentőségű – objektumaival kapcsolatban bátran van keresnivalónk az illetékes egyházmegyei, vagy akár helyi, plébániai levéltárakban. A pécsi egyházmegye kálváriáit példás tanulmányban bemutató Lantosné Imre Mária már három évtizeddel ezelőtt átnézte az érintett parókiák historia domusait, és kigyűjtötte a releváns adatokat.¹⁴ Ugyanő odafigyelt a kálváriával kapcsolatos vallásos gyakorlatok jelenkori változatainak leírására is, amelyek a keresztútjárás mellett más, főleg húsvéti cselekmények (pl. bolyi Emmaus-járás) kapcsán emelik ki e szent helyek jelentőségét.¹⁵ Ez azért különösen fontos, mert Bálint Sándor már 1973-ban lemondóan jelentette ki: „A kálvária hiedelemvilágának, helyi jellegzetességeinek megörökítésével már alighanem elkéstünk.”¹⁶ Részben a történetiség, részben a funkcionális megközelítés változatos táji megnyilvánulásaival találkozunk több konferenciakiadványban is.¹⁷ A regionális áttekintések közül ki kell emelnünk Liszka Józsefnek és munkatársainak a szlovákiai magyar falvak vonatkozásában elvégzett munkáját, amelyek háttérében adatbázisok, monográfiák, nemzetközi konferenciák és nagy sikerű kiállítások egyaránt meghúzódnak.¹⁸ Az alábbi esettanulmányunk szempontjából különösen fontos, hogy hasonló igénnyel a Bácskában is többek (Beszédes Valéria, Silling István és mások) nagyon komoly feltárómunkát végeztek el.¹⁹

¹⁴ LANTOSNÉ IMRE Mária, *Szakerális táj és kultusz a pécsi egyházmegyében II. Kálváriák és a passió emlékei*, A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 40(1995) 139–158.

¹⁵ *Uo.*, 156.

¹⁶ BÁLINT, *Karácsony...*, 7. j. i. m. 257. Ugyanő a következő mondatában – archaikus és unikális példaként – Diószegi Vilmostól idéz egy pusztinai adatot, miszerint a beteges, „agos”, szőrös gyerek fejét anyja gyógyító céllal imák kíséretében odakoccantotta a 14 stációhoz.

¹⁷ Például: *Köztéri szakerális kisémlékek*, szerk. GRYNÆUS Tamás, Szeged, SZTE Néprajzi Tanszék, 2006 (Devotio Hungarorum, 11).

¹⁸ Például: LISZKA József, *Állított keresztényi buzgóságból... Tanulmányok a szlovákiai Kisalföld szakerális kisémlékeiről*, Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2000; L. JUHÁSZ Ilona – LISZKA József, *Szakerális kisémlékeink*, Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006 (Jelek a térben, 1).

¹⁹ Például: BESZÉDES Valéria, *A vajdasági kálváriák*, Híd 2015/3, 49–68; SILLING István, *Népi vallásosság = A Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlaszának kommentárkötet*, szerk. PAPP

Mostanra nem ismeretlen a hazai kutatásokban, hogy az útmenti és határbeli keresztek, képoszlopok, kápolnák, a köztéri szakrális szobrok vagy akár a kálváriák háttérében vallásos (kegyes) alapítványok állnak, és az ezeket dokumentáló alapítólevelek a vallási néprajz fontos forrástípusát jelentik. Továbbra is hiányoznak azonban a módszeres és következetes levéltári forrásfeltárások, amelyek egy-egy szakrális objektumtípus kapcsán regionálisan vagy egy lokalitásban mélyfúrásszerű, történeti megalapozottságú elemzéseket vállalnának föl. Utóbbi szempont, azaz a helyi közösségek középpontba helyezése feloldhatja a 20. század végi történeti antropológiai és kultúrtörténeti diskurzusban fokozatosan meghaladottá vált „elit és népi kultúra” dichotómiát, hiszen a lokális mintavételek valamennyi helyben élő társadalmi réteg szerepét megvilágítják – jelen esetben – a szakrális térkijelölés történeti mechanizmusaiban. Márpedig a kálváriák létrejötte kapcsán is látjuk, hogy a városi, mezővárosi és falusi értelmiség (papok, tanítók, jegyzők, orvosok stb.), nemesség, polgárság és (gazdag)paraszság egyaránt részt vehetett a szakrális objektumok létrehozásában, és ugyanez a széles társadalmi háttér éltette azokat az eddig még alig feltárt „közösségi igényeket”, amelyek az egyéni szándékokat indukálták, megerősítették vagy legitimálták. Csakis mélyreható és kitartó levéltári forrásfeltárással tárhatók föl azok a motivációk, amelyek a szakrális térkijelölés szimbolikus gesztusai mögött álltak. A vallásos ember számára korántsem homogén tér nyilván e gesztusok által vált otthonossá.²⁰ Nem mellékesen a profán térbe helyezett szent elemek a szent idők (ünnepek) megemelkedett linearitásának látható fizikai megnyilvánulásai, az üdvtörténeti idő mindenkori földi emlékező helyei, a vallásos cselekedetek, kegyességi gyakorlatok (praxis pietatis) kijelölt helyszínei is voltak egyben. E jól ismert vallástudományi axiómák mellett nálunk talán a kelleténél ritkábban hangsúlyozódik, hogy a szakrális kisemlékek, köztük a kálváriák alapításánál a hagyatkozók a saját személyes emléküket, a nevüket őrző emlékhelyeket alakítottak ki. Az emberi emlékezet végessége következtében az alapítók és építtetők neve gyakran néhány emberöltő után feledésbe merült, (hogy aztán a kitartó helytörténész, művészettörténész vagy néprajzos felszínre

Árpád és mások, Szabadka, Kiss Lajos Néprajzi Társaság, 2003, 131–152. Ezek hasznosultak ebben a nyilvános adatbázisban: Vajdasági Szakrális Kisemlékek Adattára (www.idkm.org).

²⁰ Mircea ELIADE, *A szent és a profán. A vallási lényegről*, Budapest, Európa, 1987, 15–105.

hozza azokat a levéltárakból.) Az eredeti szándékok mögött mindenesetre a „valamilyen maradandót alkotni az emberi életben”-irányú motivációt is felfedezhetjük. Számos esetben találkozunk azzal a körülménnyel, hogy a nagyobb alapítványok letétele révén a hagyatkozók jogosultak voltak például az átlagtól eltérő helyen temetkezni. Így érthető meg, hogy a váci egyházmegyébe tartozó Alpáron évtizedekkel azután, hogy Mária Terézia rendelkezései nyomán betiltották a templom körüli temetkezést és a temetőket a falu határába száműzték, egyetlen helyi embernek, egy bizonyos Verebélyi Jánosnak engedélyezték, hogy holttestét a templom mellett, az általa emelt Nepomuki Szent János-szobor mellé temessék el az 1780-as években.²¹ Az alapítványi levelekben²² expressis verbis természetesen inkább a lelkiségtörténeti aspektus hangsúlyozódott, különösen mivel a egyes alapítványok gyakran kötődtek össze halál utáni mise-mondatással, búcsúnyerési lehetőségekkel, a tisztítótűzben letöltendő idő meg-
rövidítését célzó kitételekkel. Finomelemzések döntheti el, hogy az ilyen jellegű hagyatkozó tanúsítványok sztereotip (jegyzői, papi?) formulái mögött, sorai között vajon csakis kegyességi indíttatások tapinthatók-e ki, vagy más motivációk is érzékelhetők. Mindenesetre az alapítványtétel halál utáni létre vonatkozó aspektusai esetében a szövegek háttérében rejlt mentalitástörténeti vizsgálati lehetőség sem elhanyagolható.²³

E rövid tanulmánynak nem célja, hogy a kálváriák eredete, elterjedése, tipológiája és funkciója szempontjából lexikonszócikk-szerű összegzést adjon.²⁴ A fent említett, valamint további akár hazai, akár nemzetközi szakirodalom szak-szerű és kimerítő tájékoztatást nyújt ezen a téren.²⁵ A kálváriák háttérében álló

²¹ BÁRTH Dániel, *Tiszaalpár*, Budapest, 2002 (Száz Magyar Falu Könyvesháza), 127–128.

²² Néhány példa ezekre: BÁRTH, *Tiszaalpár...*, 21. j. i. m. 128.

²³ Ahogy például Michel Vovelle a végrendeletek bevezető formuláiból a 18. századi halálkép mentalitástörténeti aspektusaira tudott következtetni: Michel VOVELLE, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle. Les attitudes devant la mort d'après les clauses de testaments*, Paris, Seuil, 1973.

²⁴ Művelődéstörténeti szempontból jó kezdeményezés: GRANASZTÓINÉ GYÖRFFY Katalin, *Kálvária = Magyar művelődéstörténeti lexikon*, V, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Budapest, Balassi, 2006, 54–61.

²⁵ A magyarországi kálváriák néprajzi vonatkozásait általában a következő tematikus csomópontok szerint összegzik: 1. építészeti kép (leggyakrabban téglaoszlop stációk, egymással szemben hetes-hetes megosztásban, rendszerint cikcakkos vonalvezetésben, fizikai nehézségek a compassio érdekében, kálváriadomb golgotával); 2. stációk (14 stáció, evangéliumi és apokrif tematikus elemek keveredése); 3. történet (középkori

kegyességi gyakorlatok, a praxis pietatis irodalmi vonatkozásai terén jelen kötet is sok újdonsággal kecsegtet. Reméljük, hogy egyszer világos lesz a jezsuita és különösen a ferences spiritualitás szerepe a kálváriák 17–18. századi népszerűsítésében, és kevésbé pixeles képet látunk majd a véresen látványos, teátrális (a flagellánsok révén mondhatni húsbavágóan élethű) nagypénteki compassiók és a csöndesen elmélkedős, visszafogott és (a barokkrajongó Bálint Sándor ízlésével nézve jogosan) elfojtott érzelmi háttérű, individuális keresztútjárások közötti 18. századi átmenet kérdésében. (Különös tekintettel a háttérben meghúzódó egyházi mentalitásváltásra és attitűdváltozatokra.) Topográfiai adatsopekkel lehetne igazolni a kálváriaállítás divatja és az esetleges etnikus kapcsolódások (pl. német lakosság) lehetséges kapcsolatát. Igazán izgalmas lokális vizsgálatokra nyílna lehetőség egyes felekezetű települések esetében, ahol a kápolnaállítás a szimbolikus térkijelölés gyakran viták övezte megnyilvánulásként értelmeződött. Hasonlóan komoly történeti háttérű elemzésre vár a kegyhelyek és a kálváriák viszonylatának bemutatása, ahol korántsem csak a húsvéti időben, hanem a búcsúnyerési lehetőség fejében bármikor (akár egyénileg is) elvégezhető volt a keresztút. Újkori adatokból sejtjük, hogy ezek az alkalmak is bővelkedtek paraliturgikus cselekményekben,²⁶ nem is beszélve az ilyenkor használt népénekek, imádságok ponyvákon és kéziratban terjedő változatosságáról. Szívesen olvasnánk elemzéseket a 18–19. századi imakönyvek vonatkozó ajánlásairól is. Véletlenszerűen két jellemző példát kiragadva: mondjuk a Csíksomlyón 1740-es években nyomtatott 46 lapos, *Az üdvözítő Jesus Kristus keresztének úttya* című, szövegkönyvszerű iránymutatástól el egészen Áts Benjamin rendkívül népszerű *Aranykoronájáig*.²⁷ De ezen a ponton álljunk is meg a teendők további sorolásával!

eredet, jezsuiták, ferencesek, 1731); funkció (keresztúti ájtatosság, nagyhét, nagypéntek, búcsújárás, egyéb alkalmak); imák, népénekek (ima- és énekeskönyvek hatása a 18. századtól).

²⁶ Manapság is van helyenként, pl. a Vác-Hétkápolna búcsúban éjszakai keresztútjárás.

²⁷ *Az üdvözítő Jesus Kristus keresztének úttya*, Csíksomlyó, 1746 (OSZK 325 689); Áts Benjamin, *Hétfájdalmú Bold. Szűz Mária nyomait követőknek mennybevezető közép Aranykoronája, azaz az Isten Szent Anyjához ébresztő imádságos és énekes könyv*, Budapest, Rózsa Kálmán és neje, é. n. 125–155.

Egy példa: kápolna Zombor 18. századi határában

Következzék inkább egy példa a saját forrásfeltáró munkám egyfajta „melléktermékeként”. A kalocsai főegyházmegye számos kálváriája közül állítsunk középpontba egy olyat, amelyik már nem áll fönn eredeti helyén, ott, ahol mintegy száz évvel ezelőtt még magányos kereszt jelezte az utókornak hajdani meglétét: Zomborban, a bezdáni út kivezető szakaszán, a Mosztonga folyó melletti magaslaton. Amikor egy évszázada, az 1920-as években megépült a ma is látható új kálvária a temető szomszédságában, a régi kálvária emlékhelye is elenyészett, pedig korábban még a Máriagyűdre irányuló processzióknak is fontos állomáshelye volt.²⁸ Mit tudunk ennek az eredeti kálváriának a történetéről? A szabad királyi város 1760-as évekbeli mindennapi vallási életének vizsgálatát az elmúlt két évtizedben elsősorban a helyi ferences, Rochus Szmendrovich kalandos és nagy vitát kiváltó ördögűzéseinek mikrotörténeti feldolgozása miatt, szakaszosan, változó intenzitással végeztük.²⁹ Ennek részét képezte a korabeli szakrális táji környezet feltárása is.³⁰ A forrásokban feltűnt, hogy az első helyi kálváriát (a szoboregyüttest és a Szent Kereszt felmagasztalására titulált kápolnát) egy magyar nevű, tehetős helyi polgár, bizonyos Stephanus Nagy építtette.³¹ Nagy István neve a zombori ferences konvent háztörténetében is gyakran előfordul, hiszen ő volt a konvent syndicus apostolicusa, tehát világi kurátora, pénzügyi egyházigazgató.³² Életéről, tényleges vagyoni helyzetéről egyelőre kevés biztos fogódzóval rendelkezünk, a háztörténet jóvoltából tudjuk, hogy 1769-ben 63 éves korában hunyt el és holttestét a ferences rendház kriptájában helyezték örök

²⁸ SILLING István, *Zombor katolikus vallási életének megújulása a XVIII. században* = *Dunáninnen – Tiszáninnen*, szerk. BÁRTH János, Kecskemét, Katona József Múzeum, 1995, 52–53.

²⁹ BÁRTH Dániel, *A zombori ördögűző. Egy 18. századi ferences mentalitása*. Budapest, Balassi, 2016 (Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából 3.); BÁRTH Dániel, *The Exorcist of Sombor. The Mentality of an Eighteenth-Century Franciscan Friar*, New York–London, Routledge, 2020 (Microhistories).

³⁰ BÁRTH, *A zombori...*, 29. j. i. m., 145–149.

³¹ Nagy Istvánt „kincstári ispán”-ként aposztrofálták a 20. század eleji helytörténeti irodalomban. Vö. *Bács-Bodrog vármegye*, I, szerk. BOROVSKY Samu, Budapest, 1909 (Magyarország vármegyéi és városai), 227.

³² Ilyen funkcióban látjuk már 1761-ben. Magyar Ferences Levéltár (MFL) VIII. Prothocollon Conventus Zomboriensis 1749–1786. 39.

nyugalomra.³³ A háztörténetet vezető szerzetes többször amicus-ként, tehát nem átvitt értelmű, hanem szó szerinti barátként hivatkozik rá a helyi ferences előljárók vonatkozásában.³⁴ Ezt megerősíti, hogy rendszeresen részt vett a rendházban adott ünnepi vacsorákon a helyi potentátok társaságában.³⁵ Arra is van adat, hogy ő maga hívta meg házához a házfőnököt és a spirituálist.³⁶ Tényleg csak találgathatunk, de mégis valószínű, hogy 1764-ben a ferences spiritualitás közvetett vagy közvetlen hatására döntött úgy, hogy kálváriaépítésre adja a fejét és pénzét.³⁷ (Nem bizonyítható, de talán a három évvel korábban, Zombor központtal megtartott nagyszabású népmisszió is ebbe az irányba lökte, amelyben a pozsegi jezsuita Petrus Lipovchich játszott elvülhetetlen érdemeket.³⁸) Akárhonnan is jött az ötlet, az ilyen jellegű szakrális építkezést az illetékes egyházi hatósággal, jelesül a kalocsai főegyházmegye vezetésével egyeztetni kellett. Mi sem mutatja Nagy István eltökéltségét jobban, minthogy ő nem a konzisztóriumot, hanem egyből a kalocsai érseket, Batthyány Józsefet „környékezte meg” az elképzelésével. A ferencesek Baján megtartott kongregációján, 1764. április 5-én az ott lévő érsek kénytelen volt néhány sorban írásba adni az engedélyét,³⁹ hiszen semmi kifo-

³³ Az 1769. március 31-én elhunyt Nagy István holttestét másnap helyezték el a szerzetesi kriptába. Papok híján négy laikus testvér vitte el koporsóját a házától a templomba. MFL VIII. Prothocollon Conventus Zomboriensis 78.

³⁴ MFL VIII. Prothocollon Conventus Zomboriensis 52.

³⁵ MFL VIII. Prothocollon Conventus Zomboriensis 52–53. (1766. január 29.)

³⁶ MFL VIII. Prothocollon Conventus Zomboriensis 70. (1767. október 26.)

³⁷ A háztörténet apró árulkodó kifejezése sejtetni engedi, hogy fogadalomból (voto) szánta el magát az építtetésre. MFL VIII. Prothocollon Conventus Zomboriensis 42. Ugyanezt erősítette meg maga hagyatkozó a legelső, érseknek szánt instanciájában, amikor arról írt, hogy régebben tett fogadalma nyomán vágna bele az építkezésbe („ego juxta votum meum, ante aliquot tempus praetensum”): Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (KFL) I. 1. b. Zombor 1. b. Nagy István levele Batthyány József érsekhez, 1764. április 3.

³⁸ WINKLER Pál, *A kalocsai és bácsi érsekség: Történeti összefoglalás*, Kalocsa, Árpád Rt., 1926, 38–39.

³⁹ Nagy István saját kezű instanciája április 3-án kelt Zomborban, erre vezette fel Batthyány a következő szavakat: „resolvi Bajae cum conditione ut statuae sint ex lapide et de perpetua earum conservatione sufficiens cautio praestatur”. KFL I. 1. b. Zombor 1. b. Nagy István levele Batthyány József érsekhez, 1764. április 3. Emellett Batthyáynak létezett egy 1764. április 5-én Baján kelt engedélye is, amelynek másolatát a háztörténetbe bejegyezték: MFL VIII. Prothocollon Conventus Zomboriensis 42.

gást nem látott a Nagy által felvezetett kegyes célú építkezéssel kapcsolatban.⁴⁰ Egyedül azt kötötte ki, hogy a kálvária és a kápolna szilárd anyagokból épüljön és fenntartását, karbantartását vagy az építtető, vagy a városi katolikus magisztrátus vállalja fel.⁴¹ Nagy István későbbi leveleiben már magabiztosan hivatkozott az érsek engedélyére. Az építkezés elhúzódott,⁴² az elsőként elkészült kálváriakápolna felszentelésére 1767. április 14-én került sor ünnepélyes keretek között.⁴³ A ferences házfőnök (Thaddaeus Hegedűs) és egy szerzetes (Joachimus Gazsy) asszisztálásával ugyanaz az Antonius Bajalich kerületi esperes, csátaljai plébános szentelte fel, aki két héttel korábban még azért érkezett a városba, hogy a ferencesek templomában botrányosan ortodoxokat csoportosan exorcizáló Rochus atya tevékenységét titokban meglesse és leállíttassa.⁴⁴ De ez egy másik történet.

A kálváriakápolnát a nagyhéten⁴⁵ felszentelő esperes a háztörténet tanúsága szerint más magas rangú egyházi személyek társaságában ünnepi díszében vett részt az építtető Nagy István házánál.⁴⁶ Ekkor még nem esik szó a forrásokban a díszebéd vélhető motorjáról, Nagy István feleségéről, Urbanecz Katalinról. Ahogy az lenni szokott, az asszony akkor lépett ki a „névtelenség” homályából, amikor férje két évvel később meghalt. Nemcsak anya-

⁴⁰ A dolog súlyát és ferences kötődését mutatja, hogy fontos tényként, több mint másfél oldalon át jegyezték be az érseki utasítást és az utána következő városi magisztrátusi határozatot a zombori ferences háztörténetbe. MFL VIII. Prothocollon Conventus Zomboriensis 42–43.

⁴¹ A magisztrátus két nappal később már tárgyalta is az ügyet Nicolaus Parcsetics főbíró és Nicolaus Babaich ferences gvardián jelenlétében. Mivel Nagy István csak a saját életében állta az építési és fenntartási-javítási költségeket, az érsek javaslatának megfelelően a városi magisztrátus deklarálta annak felvállalását. Külön utaltak rá, hogy a görögkeleti szenátus is részt kell, hogy vállaljon majd ebből a teherből: MFL VIII. Prothocollon Conventus Zomboriensis 43.

⁴² A telek kijelölésével kapcsolatban felmerült problémákról panaszkodik Nagy István egy, a zombori magisztrátushoz írt, dátum nélküli, de vélhetően 1767-ben született levelében: KFL I. 1. b. Zombor 1. b.

⁴³ MFL VIII. Prothocollon Conventus Zomboriensis 61.

⁴⁴ BÁRTH, *A zombori...*, 29. j. i. m., 9–11.

⁴⁵ Az időzítés nyilván nem véletlen. Három nappal később, 1767. április 17-én, nagypénteken már ide vezettek ünnepélyes körmenetet, és keresztúti ájtatosságot tartottak az illír vasárnapi szónok, Nicolaus Gyurcsevich vezetésével. MFL VIII. Prothocollon Conventus Zomboriensis 61.

⁴⁶ MFL VIII. Prothocollon Conventus Zomboriensis 61.

gi, hanem szellemi téren is férje örökségébe lépve igyekezett folytatni a félbemaradt építkezéseket.⁴⁷ Egyes szám első személyű leveleit a kalocsai érseki levéltár őrzi, ahogy azokat a dokumentumokat is, amelyek a stációállítás, lépcsőkészítés és keresztállítás nehézségeiről szólnak.⁴⁸ Az ügy és ezzel párhuzamosan az építkezés egészen az 1780-as évekig elhúzódott. A kálvária állapotának aktuális problematikája a zombori plébániai iratokban később is, időről-időre előkerül. A problémát az okozta, hogy az építtető nem hagyott alapítványt, hanem a mindenkori városi vezetésre bízta a fenntartás gondját. Amelyik ez alól természetesen szívesen kibontakozott. Nagyjából fél évszázadonként a helyi plébánosok neki-nekifutottak a tatarozás kérdéskörének, jobb híján a templom pénztárából véve rá az összeget. Ennek nyomát látjuk az 1820-as években, amikor a stációk új képeket kaptak és ezért ezeket újra felszentelték.⁴⁹ 50 évvel később már újra arról panaszkodott az aktuális plébános, hogy a fakeresztek elkorhadtak, a kőépítmények vakolata lehullott, ám az akkori egyházmegyei vezetés nem engedélyezte, hogy a templom pénzét költség erre, sokkal inkább a hívek könyöradományainak összegyűjtésére buzdított.⁵⁰ Vélhetően ezzel elvette az egyébként sem túl lelkes plébános kedvét a további erőlködéstől.⁵¹ A kálvária pusztulása megállíthatatlannak bizonyult. Nagy István és felesége látványos életműve az enyészeté lett.

⁴⁷ Az özvegy idővel hozzámment a befolyásos Lipkay Lászlóhoz, aki az 1780-as években szolgabíróként a kálvária befejezésének ügye mellé állt. Lásd erről pl. Antonius Bajalich levelét: KFL I. 1. b. Zombor 1. b. Antonius Bajalich jelentése a kalocsai vikáriusnak, 1781. márc. 25.

⁴⁸ Az espereskerületi vizitáció 1769. szeptember 18-i bejegyzése bizonyítja, hogy Nagy István 70 aranyat hagyott özvegyénél erre a célra. Az összeg csak nagy kerülővel ért célba az 1780-as évek elején. KFL I. 1. b. Zombor 1. b. A pénz elsikkasztásával egy Meneszkovics nevű szenátort vádoltak meg. KFL I. 1. b. Zombor 1. b. Urbanecz Katalin levele a kalocsai érseki káptalannak, 1780. november 18.

⁴⁹ Franciscus Wagner zombori plébános ezzel kapcsolatos kiterjedt levelezésére lásd: KFL I. 1. b. Zombor 1. b. A plébános 1824. március 4-én kérte az engedélyt az új festett stációképek megáldására. Megfogalmazása szerint a nép szeretné ezek megáldását: „Populus rogat, ut hae imagines benedicantur”.

⁵⁰ Fejér Gyula apátplébános 1878–79-ben írott leveleit, a mérnöki árajánlatokat és az ezzel kapcsolatos érseki válaszokat lásd: KFL I. 1. b. Zombor 2. a.

⁵¹ Az érseki utasítás (1879. jún. 23.) jellemző szófordulatai: „Igyekezzék főt. Uraságod ezen célra akár rendkívüli könyöradományokat gyűjteni, akár pedig egyes buzgó hívek nagylelkűségét megnyerni.” KFL I. 1. b. Zombor 2. a.

E rövid tanulmány keretében kevésbé kontextualizálható az építés korszaka, az 1760-as, 70-es évek helyi szociokulturális mikrovilágának számos jellemzője, különös tekintettel a lokális felekezeti viszonyokra, a katolikus és pravoszláv felekezeti tömb Zomborban jellemző kiegyensúlyozottságára és az ebből fakadó feszültségekre.⁵² Egy másik tanulmányban írtam részletesebben e felekezeti küzdelmek megnyilvánulásairól, egy másik határbeli szakraális objektum, a katolikus főbíró által építtetett Havi Boldogasszony-kápolna körüli szimbolikus felekezeti térképezési vitákról, valamint a középületek vízkezeszti házszentelése kapcsán kialakult szintén szimbolikus jelentőségű vetélkedésről, amely a katolikus és pravoszláv házaldás érvényességéről és hatékonyságáról (lényegében az ezzel kapcsolatos lokális hatalmi kakaskodásról) szólt.⁵³ Mindezekkel együtt válik jobban értelmezhetővé a zombori konvent syndicusának szakraális térképezési törekvése, a zombori kálvária felállítására.

A levéltári források értelmező olvasatával és az események sűrű leírásával remélhetőleg egyszer majd tényleg közel juthatunk a feledésbe merült zombori Nagy Istvánok, Urbanecz Katalinok és a tanulmány elején emlegetett verőcei Varga Évák motivációjához, mentalitásához és vallásos világnévéhez. Hiszem és vallom, hogy ezért bőven megéri fáradozni.

⁵² A helyi felekezeti és etnikai viszonyok általános képéről a korábbi szakirodalomból: MUHI János, *Zombor története*, Zombor, Kalangya, 1944. Saját összefoglalásunk: BÁRTH, *A zombori...*, 29. j. i. m., 137–155.

⁵³ BÁRTH Dániel, *A felekezeti együttélés lokális alakzatai a 18. századi Magyarországon A zombori példa = Lelkiségtörténeti számvetés*, II, szerk. BAJÁKI Rita, Budapest, HUN-REN-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2023 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 30), 185–193.

KORONDI ÁGNES

Mária a Kálvárián

*Egy középkor-európai planctus népnyelvi változatai**

Krisztus passióját a középkor folyamán számos formában, nyelven és megközelítésben dolgozták fel. Azok a szövegek, amelyek a szenvedéstörténetet Szűz Mária szemszögéből mesélik el a szenvedő anya érzéseire, panaszára fektetve a hangsúlyt, a latin irodalomban viszonylag későn bukkantak fel. Sok más kegyességi témához és szöveghez hasonlóan a passió ilyen megközelítése a keleti kereszténység irodalmában hamarabb jelent meg, mint a latin kultúrkörben. A bizánci és szír keresztény egyházakban már a késő antikvitás időszakában születtek az Istenszülő a Kálvária hegyén megtapasztalt anyai fájdalmát feldolgozó himnuszok, prédikációk és hagiográfiai szövegek.¹ A nyugati kereszténységben Mária szenvedő anyafiguraként, *mater dolorosa*ként való drámai ábrázolása a 13. századtól terjedt el.² Ennek az ábrázolásmódnak a megjelenése és népszerűvé válása a 11. század végétől, illetve a 12. századtól bekövetkező kegyességi fordulattal áll szoros összefüggésben. Ennek folytán a hívek kegyességgyakorlásában a dicsőséges, feltámadott Krisztus, az igazságos bíró, mennyei király, illetve a

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával a HUN-REN–OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoportban készült. E kutatás korai eredményeit a következő tanulmányomban publikáltam: KORONDI Ágnes, *Párbeszéd a passióról: az Apor-kódex Pszeudo-Anzelm dialógusa és kelet-közép-európai rokonai* = *Eruditio et magnanimitas: Tanulmányok Gábor Csilla köszöntésére*, szerk. FARMATI Anna, MÓRÉ Tünde, TÓTH Zsombor, VIRÁG Csilla, Budapest, reciti, 2023, 117–125.

¹ Ezekről lásd: Sandro SICCA, *The Planctus Mariae in the Dramatic Tradition of the Middle Ages*, transl. Joseph R. BERRIGAN, Athens – London, The University of Georgia Press, 1988, 31–49; Stephen J. SHOEMAKER, *Mary at the Cross, East and West: Maternal Compassion and Affective Piety in the Earliest Life of the Virgin and the High Middle Ages*, *Journal of Theological Studies*, 62(2011), no. 2, 570–606; Eliška KUBARTOVÁ POLÁČKOVÁ, *Medieval Laments of the Virgin Mary: Text, Music, Performance, and the Genre Liminality*, Leeds, Arc Humanities Press, 2023, 4–15.

² Miri RUBIN, *Mother of God: A History of the Virgin Mary*, New Haven – London, Yale University Press, 2009, 243–249.

menyország királynőjévé emelt Istenanya hatalmának, fényének félelemmel vegyes tiszteletét felváltotta az emberi alakban szenvedő Megváltó és a fia szörnyű szenvedéseinek és halálának láttán az anyai fájdalom súlya alatt összeroskadó Mária iránti együttérző, de ugyanakkor rajongó szeretet, illetve az általuk mutatott példa követése.³ Ennek a passió köré szerveződő „érzelmes kegyesség”-nek (*affective piety*) egyik ikonikus műfaja a Mária-síralom,⁴ a műfaj egyik úttörője pedig a 12. századi *Planctus ante nescia*,⁵ amellyel az Ómagyar Mária-síralomhoz fűződő viszonya miatt a magyar irodalomtörténeti kutatások is sokat foglalkoztak.⁶ A *Planctus ante nescia* egyik leszármazottja a középkor egyik legnépszerűbb prózában készült Mária-síralma, a hosszabb és rövidebb változatban is fennmaradt, az egyik változat incipitje után *Quis dabit*ként emlegetett traktátus.⁷ Ezt a szöveget, amely a 13. század közepe táján terjedt el,⁸ a mű tekintélyének emelése végett

³ A folyamat bemutatását lásd: Rachel FULTON, *From Judgment to Passion: Devotion to Christ and the Virgin Mary, 800–1200*, New York, Columbia University Press, 2002. A Rachel Fulton által felvázolt folyamatot árnyalva Sarah McNamer mutatott rá a nők kulcsszerepére: Sarah McNAMER, *Affective Meditation and the Invention of Medieval Compassion*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2010, 58–115.

⁴ A műfaj eredetének tárgyalását főként összefüggésben a dráma középkori történetével lásd: SICCA, *The Planctus Mariae...*, 1. j. i. m.; KUBARTOVA POLÁČKOVA, *Medieval Laments of the Virgin Mary...*, 1. j. i. m.

⁵ Carmen CARDELLE DE HARTMANN, *Lateinische Dialoge 1200–1400: Literaturhistorische Studie und Repertorium*, Leiden – Boston, Brill, 2007 (Mittelateinische Studien und Texte, 37), 202; KUBARTOVA POLÁČKOVA, *Medieval Laments of the Virgin Mary...*, 1. j. i. m., 14.

⁶ Többek között: GRAGGER Róbert, *Ómagyar Máriasíralom*, Magyar Nyelv, 19(1923), 6–8; MÉSZÖLY Gedeon, *Van-e az Ó-magyar Mária-síralomnak más latin forrása, mint a Löweni Kódex Planctus-szövege?*, Nyelvtudományi Közlemények, 50(1936), 278–284; MEZEY László, *Leuweni jegyzetek az Ómagyar Mária-síralomról*, Irodalomtörténet, 1971, 363–367; VIZKELETY András, „Világ világa, virágnak virága...” (Ómagyar Mária-síralom), Budapest, Európa, 1986, 15–25, 30–42; MARTINKÓ András, *Az Ómagyar Mária-síralom hazai és európai tükrében: Bevezetés és vázlat*, Budapest, Akadémiai, 1988 (Irodalomtörténeti füzetek, 117); VIZKELETY András, *A magyar líra első fennmaradt terméke = A magyar irodalom története, I: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Budapest, Gondolat, 2008², 71–77; HORVÁTH Iván, *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak*, Budapest, OSZK, 2015, 64–77.

⁷ Henri BARRÉ, *Le „Planctus Mariae” attribué a Saint Bernard*, Revue d’Ascétique et de Mystique, 28(1952), 243–266. A szöveg nyomtatott kiadásairól és azok problémáiról lásd még: C. W. MARX, *The “Quis dabit” of Oglerius de Tridino, Monk and Abbot of Locedio*, The Journal of Medieval Latin, 1994/4, 118–122.

⁸ Thomas H. BESTUL, *Texts of the Passion: Latin Devotional Literature and Medieval Society*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1996, 52.

legtöbbször Szent Bernátnak, de olykor Szent Ágostonnak vagy Szent Anzelmnak tulajdonították.⁹ Jelenlétét a magyarországi prédikációirodalomban többek között Madas Edit tárgyalta egyik tanulmányában.¹⁰

A Bernátot a középkori passiómisztika központi tekintélyévé avató szöveg nem autentikus Bernát-mű. Henri Barré vetette fel, hogy valódi szerzője egy 1136 és 1214 között élt ciszterci apát, Oglerius de Locedio lehetett.¹¹ A szöveg, amelynek narrátora maga Mária, a fájdalmas anya érzésvilágára koncentrált, nyelvileg erősen retorizált, hangneme emelkedett, érzelmileg majdnem túlfűtött.

Ez az ál-bernáti szöveg lehetett a modellje, esetleg egyik forrása annak a prózai *planctus*-nak, amely a jelen tanulmány tárgyát képezi. A *Quis dabit* népszerűségét ugyan el nem érő, de azért különösen Közép-Európában széles körben elterjedt passióelbeszélés több, más-más műfaji besorolást rögzítő cím alatt szerepel. Találkozunk vele *planctus*ként vagy *lamentatió*ként, máskor viszont *dialogus*-nak, esetleg *interrogation*-nak nevezik. A *Patrologia Latina*-ba Migne *Dialogus Beatae Mariae et Anselmi de passione Domini* címmel vette fel,¹² de Carmen Cardelle de Hartmann szerint a kéziratok hagyományban a *planctus* megjelölés a gyakoribb.¹³ E szöveg, akárcsak a *Quis dabit*, Mária szemszögéből láttatja a szenvedéstörténetet. Míg azonban az ún. Bernát-traktátus epizódyszerű, főként az erős érzelmi potenciállal bíró jelenetekre koncentrált, a Canterbury-i Szent Anzelm kérdései mentén kibontakozó narráció sokkal szisztematikusabb, Júdás árulásától a sírbatétel utánig meséli el a történeteket. Amint arra Thomas Bestul a középkori passiószövegekről szóló monográfiájában felhívta a figyelmet, az Anzelm-szöveg hangneme sokkal visszafogottabb feltételezhető modelljénél, megközelítése historikusabb, szemlélete tárgyyszerűbb. Számos szó szerinti átvételt is tartalmaz az evangéliumokból, s nem veti meg a *Historia scholastica*-szerű történeti munkákból merített részleteket sem.¹⁴

⁹ BARRÉ, Le „*Planctus Mariae*” attribué a Saint Bernard, 7. j. i. m., 247; CARDELLE DE HARTMANN, *Lateinische Dialoge 1200–1400...*, 5. j. i. m., 203.

¹⁰ MADAS Edit, *Fili, dulcor unice: Sermo apocryphus de passione Domini* = „Nem súlyed az emberiség!”... *Album amicorum Szőrényi László LX. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, SZABÓ G. Zoltán, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 165–168.

¹¹ BARRÉ, Le „*Planctus Mariae*” attribué a Saint Bernard, 7. j. i. m., 252–259.

¹² Sanctus ANSELMUS, *Opera omnia*, ed. Gabrielus GERBERON, tom. 2., Paris, Jean-Paul Migne, 1865 (*Patrologiae cursus completus, Series latina*, 159), 271–290.

¹³ CARDELLE DE HARTMANN, *Lateinische Dialoge 1200–1400...*, 5. j. i. m., 369.

¹⁴ BESTUL, *Texts of the Passion...*, 8. j. i. m., 53–54.

Az egyik ilyen történeti hitelesítő anyag szolgáltatott *terminus post quem*-et a mű datálásához. A tövissel koronázás jeleneténél említi az elbeszélő, hogy a töviskoronát a francia királyok őrzik. Mivel az ereklje 1238 táján került Franciaországba, így a *planctus*-nak ez után kellett keletkeznie.¹⁵ A 13. század végéről és a 14. század elejéről származó kéziratok arra utalnak, hogy nem sokkal készülhetett 1238 után. Amy Neff ferences környezetből eredezteti a szöveget. Összefüggésbe hozza a *Planctus*-ban és a ferences háttérű *Meditationes vitae Christi*-ben valamint Ubertino da Casale *Arbor vitae*-jében egyaránt szereplő epizódot, miszerint Mária saját fejkendőjével övezi lemeztelenített fia ágyékát, a Ferenc-legenda azon jelenetével, amikor a szülői házból származó ruháit nyilvánosan levető Ferenc meztelenségét a jelen lévő püspök fedi el köpenyével.¹⁶ A *Planctus* sok közép-európai kézírata, valamint a korai német (alnémet, felnémet) és holland fordításai alapján német nyelvterületen készülhetett.¹⁷

Mind a latin *Planctus*, mind annak német nyelvű fordításai különböző hosszúságú és utóbbiak még különböző formájú (verses és prózai) változatokban terjedtek. Sajnos a latin hagyomány jelentős részben feltáratlan. A német nyelvű szöveghagyomány feldolgozását Simone Schultz-Balluff és Klaus-Peter Wegera vezetésével egy nyelvészeti, illetve egy ehhez kapcsolódó, Stefanie Dipper által irányított számítógépes nyelvészeti profilú kutatási projekt keretében végezték a Ruhr Egyetemen.¹⁸ Wegera egyik írásában beszámol egy a latin szöveghagyomány feltérképezést célul kitűző, de az erre vállalkozó disszerens halála miatt félbemaradt kutatásról is, amelynek kéziratban maradt részeredményei a rendelkezésükre állnak.¹⁹ Schultz-Balluff és kollégái a bőséges (50–60 szöveg), nagyrészt a teljes német nyelvterületet lefedő szöveganyag tanulmányozása során

¹⁵ Amy NEFF, *The «Dialogus Beatae Mariae et Anselmi de passione Domini». Toward an Attribution*, *Miscellanea Francicana*, 86(1986), 106.

¹⁶ *Uo.*, 106–108.

¹⁷ CARDELLE DE HARTMANN, *Lateinische Dialoge 1200–1400...*, 5. j. i. m., 371.

¹⁸ A főprojekt honlapja: <https://www.linguistics.rub.de/anselm/>; a számítógépes nyelvészeti alprojekté: <https://www.linguistics.rub.de/comphist/projects/anselm/> (Hozzáférés: 2023. 05. 10.)

¹⁹ Klaus-Peter WEGERA, *Interrogatio Sancti Anselmi de Passione Domini, deutsch: Überlieferung – Edition – Perspektiven der Auswertung*, Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2014, 10–12, 35.

három nagy csoportot különítettek el: verses változat, rövidebb prózai és hosszabb prózai változat.²⁰ Az Észak- és Közép-Németországból származó kéziratokban és nyomtatványokban is megőrződött verses változat eléggé egységes, jellemzője, hogy inkább Krisztus szenvedésére koncentrál. A rövid (észak- és keletnémet) és hosszú (közép- és délnémet) variánst is felvonultató prózahagyomány darabjai Mária fájdalmára összpontosítanak, de azon belül elég nagy változatosságot mutatnak.²¹ Ezeken a fő csoportokon belül számos alcsoport ragadható meg, de ezek kontaminálódása is gyakori; így elég problémás egy klaszikus stemma felrajzolása. A projekt résztvevőinek nem is ez volt a célja. Ők nyelvészeti vizsgálatokat végeztek a sokféle német nyelvjárást felölelő korpuszon, de a talán még további publikációkat eredményező kutatásuk számos tanulsággal járhat a középkori népnyelvű kegyességi szövegek létrejöttét, illetve hagyományozási módját vizsgáló filológusok, irodalomtörténészek számára is.

Tekintve közép-európai eredetét és népszerűségét, nem meglepő, hogy a *Planctus Mariae et Anselmi de passione Domini* más népnyelvekre is átültették. Magyar fordítását (sajnos csak részlegesen) az *Apor-kódex* őrzi.²² Az elején és végén is levélhiányos, egy a 15. század végén és egy a 16. század elején másolt részből összetevődő kéziratot feltehetően a somlóvásárhelyi premontrei apácák használták.²³ Az Anzelm-szöveg a kódex utolsó tartalmi egysége, a kézirat 16. századi

²⁰ Stefanie DIPPER, Simone SCHULTZ-BALLUFF, *The Anselm Corpus: Methods and Perspectives of a Parallel Aligned Corpus = Proceedings of the workshop on computational historical linguistics at NODALIDA 2013*, eds. Þórhallur EYÞÓRSSON, Lars BORIN, Dag HAUG, Eiríkur RÖGNVALDSSON, <https://ep.liu.se/ecp/087/ecp13087.pdf>, 2013 (NEALT Proceedings Series 18 / Linköping Electronic Conference Proceedings 87), 27–42.

²¹ *Uo.*, 30.

²² Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, A. 1330. Kiadás: *Apor-kódex: 15. század első fele, 15. század vége és 1520 előtt*, kiad. HAADER Lea, KOCSIS Réka, KOROMPAY Klára, SZENTGYÖRGYI Rudolf, Budapest, Székely Nemzeti Múzeum – OSZK – ELTE Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 2014 (Régi Magyar Kódexek, 33), 199–228.

²³ A kódex szerkezetéről, datálásáról, történetéről, illetve az Anzelm-szövegről szóló összefoglalás a kiadás bevezető tanulmányán alapul, különösen: TÓTH Zsuzsanna és MADAS Edit, *A kódex leírása*; HAADER Lea és KOCSIS Réka, *A kódex története = Apor-kódex: 15. század első fele, 15. század vége és 1520 előtt*, kiad. HAADER Lea, KOCSIS Réka, KOROMPAY Klára, SZENTGYÖRGYI Rudolf, Budapest, Székely Nemzeti Múzeum – OSZK – ELTE Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 2014 (Régi Magyar Kódexek, 33), 25–31; MADAS Edit, *Három jeles szolgáltatás, valamint Mária és Szent Anzelm dialógusa Krisztus kínszenvedéséről = Apor-kódex: 15. század első fele, 15. század vége és 1520 előtt*, kiad. HAADER Lea, KOCSIS Réka, KOROMPAY Klára, SZENTGYÖRGYI Rudolf, Budapest,

részét zárja. A kódex a latin mű tizenhat fejezetéből (a Patrologia Latina-beli latin szövegváltozat felosztása szerint) csak hét fejezet fordítását tartalmazza, de mintaszövege hosszabb lehetett. A scriptor ugyanis a 185^r oldal tetején, mondat közepén abbahagyta a másolást, miután már az előző oldalon sietősebb kézírásra váltott. Talán a hosszabb szöveg lemásolásának szándékát tükrözi az is, hogy a siralom után még egy levél híján két ívfüzet (*quaternion*) tartozott a kódexhez. Mivel a szöveg nem az utolsó meglevő oldal alján ér véget, lehetséges, hogy a kivágott levelek már üresen maradtak.

A magyar fordítás latinhoz való viszonyáról nem egyszerű megállapításokat tenni, ugyanis, mint fentebb jeleztük, a nagyrészt feltérképezetlen latin szöveganyagomány is elég nagy változatosságot mutat. Nem tudhatjuk, milyen változatból dolgozott az átültető. Az *Apor-kódex* kritikai kiadásának bevezető tanulmányában Madas Edit megállapítja, hogy a magyar szöveg közelebb áll egy ősnymtatvány-beli latin variánshoz, mint a Patrologia Latina változatához.²⁴ Az ősnymtatványok *Planctus*-szövegeinek vizsgálata mellett érdemes még összeolvasni a magyar átültetést a régiókból fennmaradt latin kéziratok variánsaival, ha a fordítás pontosságát kívánjuk megállapítani. De a népnyelvűsítés folyamatáról a más nyelvű fordítások párhuzamos elemzése is minden bizonnyal sokat elárul. A már említett német nyelvű korpusz vizsgálati eredményei részben már most kiaknázhatóak, a projekt keretében közzétett szövegek pedig megfelelő nyelvi kompetencia birtokában a magyar fordítás elhelyezése szempontjából is elemezhetőek.

Jelen tanulmány további részében az ócseh irodalom Anzelm-fordításainak variálódására térek ki. A különböző szövegváltozatok Kálvária-jeleneteinek (a Patrologia-kiadás felosztásában a 8–16. fejezeteket felölelő részek) összehasonlítása alapján világítok rá ezeknek a passiószövegnek a középkori anyanyelvű hagyományozódásában megfigyelhető sajátosságaira.

A német nyelvű irodalom által emulációra ösztönzött cseh nyelvű írásbeliségben az Anzelm-*planctus* első, verses fordításának részlete Adolf Patera szerint a 14. század közepéről vagy második feléből maradt fenn a cseh Nemzeti Múzeum

Székelly Nemzeti Múzeum – OSZK – ELTE Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 2014 (Régi Magyar Kódexek, 33), 57–59.

²⁴ MADAS, *Három jeles szolgáltatás...*, 23. j. i. m., 58.

Jistebnicei töredék néven ismert, újabban a 14. század 3. negyedére datált töredékén.²⁵ Azonban az egyetlen pergamenlevélből megmaradt csíkokon levő szöveget megvizsgálva nem sikerült azonosítanom, hogy az Anzelm-szöveg melyik epizódját tartalmazza pontosan. A nagyon töredékes szöveg²⁶ egyes elemei, például a síró beszélő, a kert, az imádkozó Krisztus szerepelnek ugyan a *Planctus*ban, de a Hebron folyó említését nem találtam sem az általam megvizsgált latin variánsokban, sem a többi cseh fordításban, sem a német fordításokat vizsgáló projekt honlapján elérhető szövegekben. A kert és az imádkozó Krisztus alapján a Gecsemáné kertbeli jelenetre gondolhatnánk, viszont a töredéken szereplő *chválu* (*dávati*) / *istendicséret* kifejezés nem egészen illik a kontextusba. Természetesen nem kizárható, hogy a töredék egy egyedi kiegészítésekkel ellátott átdolgozás²⁷ darabkáját őrizte meg, de esetleg egy másik ócseh verses mű részletét is tartalmazhatja. A két pergamencsíkban álló *Wiesenbergi töredéken*,²⁸ amely a 14. század második feléből származik, az Annás házában játszódó jelenet részlete maradt fenn, így az kívül esik elemzésünk körén.

A cseh verses fordítás későbbi, teljesebb változata a prágai érseki káptalan könyvtárának egyik nevezetes kéziratában, az ún. Szent Vítus-kéziratban olvasható.²⁹ A 106 leveles kódexet a 14. század második felében állították össze cseh

²⁵ Jistebnický zlomek, Praha, Knihovna Národního muzea, 1 A c 34. – Ezúton is köszönöm Kateřina Černának és a prágai Nemzeti Múzeum Könyvtárának, hogy a náluk őrzött Anzelm-töredékek digitális másolatát rendelkezésemre bocsájtották. – Leírás: Marek BRČÁK et al., *Rukopisné zlomky knihovny Národního muzea: Signatura 1 A*, Praha, Scriptorium, 2014, 126 (265-ös tétel). A tanulmányban felhasznált 1 A c kategóriába tartozó töredékek leírásait Michal DRAGON, Martina JAMBOŘOVÁ, Kateřina VOLEKOVÁ készítették. Kiadás: Adolf PATERA, *Wiesenberské rýmované zlomky Rozmluvy panny Marie a sv. Anselma o umučení Páně*, Časopis Národního muzea, 64(1890), 190–191.

²⁶ Átirása a töredékkatalógus alapján (BRČÁK et al., *Rukopisné zlomky...*, 25. j. i. m., 126): 1r ///země ... jest čso ... o tom věděl, mně jest nikte nepověděl. Plakati já vezdy mušu, moj... oč... neu///, 1v ///vnide, v zahrádk... jmě bieše Ebron. ... dyž plačě počě klekati, svěmu otcu chváluvati. Muky ///

²⁷ Látni fogjuk, hogy a Szent Vítus-kéziratban fennmaradt verses fordításban is vannak a latin változatokból hiányzó interpolációk.

²⁸ Wiesenberské zlomky, Brno, Archiv města Brna, fond Knihovna Mitrovského, A 231, 127. Kiadás: PATERA, *Wiesenberské rýmované zlomky...*, 25. j. i. m., 186–190.

²⁹ Svatovítský rukopis, Praha, Archiv Pražského hradu, fond Knihovna Metropolitní kapituly u sv. Víta, D 84, ff. 46^r–57^v. – Köszönöm Lenka Klukovának, a prágai érseki káptalani könyvtár anyagát gondozó levéltárosoknak és kollégáinak, hogy a kézirat megtekintését lehetővé tették számomra. – Kiadás: *Svatovítský rukopis*, vyd. Adolf PATERA, Praha, Nákladem Matice České, 1886, 159–191.

nyelvű, főleg verses szövegekből. Az Anzelm-*planctus*on kívül egyebek mellett szerepel benne Alain de Lille *Anticlaudianus*ának fordítása, egy halálról szóló vers, Mária-imádságok, egy ének Szent Dorottyról és Szent Brigitta látomásai. Az Anzelm-vers páros rímű, változó hosszúságú sorai gondosan kimunkált, művészi hatású szöveget képeznek, ami verses feldolgozás lévén a forma által megkövetelt rugalmassággal kezeli a prózai alanyanyagot. De a rím és ritmus kívánta természetes módosulások mellett olyan tartalmi elemek is megfigyelhetők benne, amelyek minden valószínűség szerint a népnyelvű megverselés során kerültek a szövegbe. Latin verses változat létéről nem tudok, viszont a német verses változatokkal érdemes lenne összevetni a cseh költeményt, hogy kiderüljön, van-e valamilyen kapcsolat közöttük. A latin forrásból hiányzó történetelemekből néhányat a próza fordítások rövid ismertetése utáni elemző részben be fogok mutatni.

Anzelm és Mária párbeszédének ócseh prózai átültetésére szintén a 14. században került sor. A korai prózaváltozatot őrző egyik kézirat, a huszonegy pergamencsíkból álló ún. *Káptalani töredék* elveszett, szövegét csak Adolf Patera közléséből ismerjük.³⁰ E fordítás részletei olvashatóak az *Opatovicei töredéken*.³¹ Szintén e próza fordítás darabjai maradtak fenn az 1350 és 1370 közöttől származó *Múzeumi töredéken*.³²

Az eddig bemutatott fordításrészleteken kívül a *Planctus* teljes ócseh prózai átültetése is fennmaradt. Ezt a későbbi átültetést/redakciót/szövegvariánst a prágai nemzeti könyvtár három kódexe is őrzi.³³ A XVII. E. 8. jelzetű kódex³⁴

³⁰ PATERA, *Staročeské zbytky rozmluvy panny Marie a sv. Anselma o umučení Páně*, Časopis Musea Království českého, 54(1880), 344–355.

³¹ Opatovické zlomky, Praha, Knihovna Národního muzea, 1A c 62. Leírás: BRČÁK et al., *Rukopisné zlomky...*, 25. j. i. m., 141–142 (292-es tétel). Kiadás: PATERA, *Opatovické zbytky staročeské „Rozmluvy panny Marie a sv. Anselma o umučení Páně”*, Časopis Národního muzea, 64(1890), 191–202.

³² Muzejní zlomek, Praha, Knihovna Národního muzea, 1A c 68. Leírás: BRČÁK et al., *Rukopisné zlomky...*, 25. j. i. m., 145 (298-as tétel). Kiadás: PATERA, *Nově nalezené zbytky staročeského evangelistaře, Anselma a umučení sv. Jiří ze XIV. věku*, Časopis Národního muzea, 74(1900), 504–512.

³³ Köszönöm szépen Tereza Paličkovának, a Cseh Köztársaság Nemzeti Könyvtár, Kézirat- és Régi Nyomtatvány Tára osztályvezetőjének, hogy az eredeti kódexek megtekintését engedélyezte számomra, és kollégáinak, hogy az intézményben való kutatásomat segítették.

³⁴ Praha, Národní knihovna České republiky, XVII. E. 8. Leírás: Joseph TRUHLÁŘ, *Katalog českých rukopisů c. k. veřejné a universitní knihovny pražské*, Praha, I. a III. třída České

körülbelül kétharmada a 14. sz. utolsó harmadában készült. Ebben a részben foglal helyet a *Planctus Mariae et Anselmi*³⁵ a Pszeudo-Bernát-i *Quis dabit* cseh átdolgozása, a *Meditationes vitae Christi* cseh változatának, a *Život Krista Pánának* a részletei és különböző imádságok, legendák, apokrif evangéliumrészletek társaságában. Ezt a részt a 15. század végéig, a 16. század elejéig Szent Brigitta revelációival, két Mária-prédikációval és egy jó halálról szóló szöveggel egészítették ki. A XVII. H. 28. jelzetű kódex körülbelül az *Apor-kódex*szel egykorú, valamikor a 15. század végén, a 16. sz. elején másolták.³⁶ Szerkezete emlékeztet is a magyar kézira, két legenda és egy *Život Krista Pána*-részlet mellett ugyanis főként liturgikus jellegű szövegeket tartalmaz: Mária kisofficiumát, a halottak officiumát és imádságokat. A XVII. H. 11. jelzetű kódex korban a XVII. H. 28. jelzetűhöz áll közel, a 16. század első harmadából származik.³⁷ Tartalma egy fontos aspektusban eltér az előző kettőtől: két ismert ún. nemzeti humanista fordító, Viktorin Kornel ze Všehrd (1460–1520) és Řehoř Hrubý z Jelení (1460 k.–1514) fordításai teszik ki a jelentős részét. Mellettük tartalmaz még egy karácsonyi prédikációt és a virágvasárnapi passiót is.

Az ócseh *Planctus Mariae et Anselmi* már sokszor idézett cseh kutatója, Adolf Patera egyes írásaiban³⁸ korábbi és későbbi prózafordításról beszél, míg másutt³⁹ inkább azt sugallja, hogy egyazon fordítás szövegváltozataira gondolt. A *Planctus Kálvárián* játszódó jeleneteinek a különböző kéziratokban fennmaradt variánsait összevetve látni fogjuk, hogy inkább egyazon prózafordítás redakcióiról van szó,

akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnot a umění, 1905, 71–73 (184-es tétel). Leírás és digitális másolat: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR__XVII_E_8____3H49FC1-cs (Hozzáférés: 2023. 05. 10.)

³⁵ Ff. 99^r–108^r.

³⁶ Praha, Národní knihovna České republiky, XVII. H. 28. Leírás: Joseph TRUHLÁŘ, *Katalog českých rukopisů...*, 34. j. i. m., 134 (357-es tétel). Leírás és digitális másolat: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR__XVII_H_28____1TIO6I9-cs (Hozzáférés: 2023. 05. 10.) A *Planctus* fordítása itt: ff. 344^r–359^v.

³⁷ Praha, Národní knihovna České republiky, XVII. H. 11. Leírás: Joseph TRUHLÁŘ, *Katalog českých rukopisů...*, 34. j. i. m., 127–128 (340-es tétel). Leírás és digitális másolat: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR__XVII_H_11____107TJWE-cs (Hozzáférés: 2023. 05. 10.) A *Planctus* fordítása itt: ff. 183^r–200^v.

³⁸ Pl. PATERA, *Staročeské zbytky...*, 30. j. i. m., 345.

³⁹ UŐ, *Svatovítský rukopis*, 29. j. i. m., XXXIV.

amint a verses töredékek és a Szent Vitus-kézirat költeménye is egyazon fordítás átdolgozásai, redakciói.⁴⁰

Induljunk ki a prózaváltozatokból. A mű nyolcadik fejezetének eleje a teljes szöveget tartalmazó három kódex mellett az *Opatovicei* és a *Múzeumi töredéken* is olvasható. Pilátus kimondja a halálos ítéletet Jézusra, Anzelm pedig az akkori érzéseiről faggatja Máriát. A Patrologia latin szövege ezt így fogalmazza meg:

Ad nimiam igitur plebis instantiam Pilatus hanc mortis sententiam protulit adversus filium meum, dicens: Jezus Nazarenus abjudico vitae, et adjudico mortis ignominiosae crucis. Anselmus. Quid fecisti, dulcissima, cum haec audires? Maria. Hac prolata sententia gladius Simeonis pertransivit cor meum et animam meam.⁴¹

Opatovické zlomky, 1 A c 62	Muzejní zlomek, 1 A c 68	XVII. E. 8., ff. 103 ^v –104 ^r	XVII. H. 28., f. 352 ^v	XVII. H. 11., ff. 193 ^v –194 ^r
A iezussye podda gich voly. Ansel- mvs vecie : czso gśi tomv rzekla? Maria vecie : Mecz symeo- now dussy mv opiet proclal .	a gezussie podda gegych wuoly. Ansel- mus otaza marie , matky bozye , rzka : Czoz gssy tomu rzekla? Ma[r]ia ta ot- powedie : Mecz symeo- now opyet dussy mu prokla .	a gezyssie poda wgych woly. Anzel- mus otaza Czo sy tomu rzekla Maria wecze Mecz symeonuow opyeti mu dussy pronykl .	a gezyssie vmuczy po gich wuoly anzelmus wecze Czoz tomu rzekla Maria wecze mecz symeonuow dussy mu prokla	a gezissie dal k gych wuly anzel- mus otazal matky bozie Czoz sy tomu rzekla Marya od powiedla Mecz symeonuow opiet dussi mu proklal

⁴⁰ Vö. *no.*, XXXIII.

⁴¹ PL 159, col. 231.

Az öt ócseh szöveg meglehetősen egyöntetű. A fejezet felvezetésében márkánsan eltérnek a Migne közölte variánstól. Míg a latin mondatban az ítélet konkrét szavai és Pilátus indokai („plebis instantiam”) is szerepelnek, a cseh szövegek közül négy csak annyit mond, hogy „átadta Jézust az ő (a zsidók) akaratuknak”, egy változat pedig azt, hogy „Jézust agyonkínózta/megölte az ő akaratuk szerint”. Amint arról a magyar és német fordítások kapcsán már szó volt, a Patrologia szövegváltozata korántsem az egyetlen latin variáns. Amint Patera rámutatott, a cseh nyelvű verzióknak is van közelebbi latin rokona. Ő a prágai Nemzeti Könyvtár egyik 14. századi csehországi latin kódexének⁴² szövegváltozatát használta az összevetéshez.⁴³ Ha kikeressük a vizsgált jelenetet ebből a latin kódexből, rögtön látszik, hogy az ócseh fordítók ebből vagy egy ehhez közeli forrásból dolgoztak: „Iesum vero tradidit voluntati eorum.”⁴⁴ Az Anzelm erre következő kérdésében és a Mária feleletét felvezető mondatban az állítmányt az egyik töredék és az egyik kódex szövegében a *věciti / mondani* ige képezi, míg a maradék három forrás az *otázati / kérdezni*, illetve *odpovědět / válaszolni* igét használja. A megoszlás nem a források kora mentén történik. A legfiatalabb kódexben a *kérdezni* ige kiegészül a kérdés címettségének a megnevezésével (*matky Božíe / Isten anyjától*), míg a *Múzeumí töredék*en ez tovább bővül Mária nevével és egy további igével (*říka / mondja*). A 14. századi kódex variánsa Mária válaszában az *átjádni, átldfni* jelentést a *proniknutí* igével fejezi ki, míg a többi forrásban *prokláti* szerepel. A jól ismert, s a műben sokszor megismételt formulában ezen kívül csak szórendi eltéréseket figyelhetünk meg.

A kiválasztott fejezetek szövegváltozatait összevetve a fenti példán bemutatott eltérések tipikusnak mondhatóak. A közös eredet csakugyan látszik az összes prózaszövegen. Sokszor azonos a szóhasználat, a fordítási megoldások. Ahogy azt a német fordítások kapcsán megfigyelték az említett kutatók, a cseh szövegekben is gyakori az azonos kifejezésekkel fordított mondatok szavainak más-más sorrendben szerepeltetése. A történetvezetés formulái kissé eltérnek a különböző másolatokban vagy variánsokban. A *Múzeumí töredék* és a XVII. H 11.-es kézirat az Anzelm kérdéseihez hosszabb, tiszteletteljesebb felvezetőt használ,

⁴² Praha, Národní knihovna České republiky, XII. D. 10. Leírás és digitális másolat: https://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR_XII_D_10_3P676I7-cs (Hozzáférés: 2023. 05. 10.)

⁴³ PATERA, *Staročeské zbytky...*, 30. j. i. m., 347, 353–356.

⁴⁴ F. 16^v.

mint a többi forrás, Máriát Istenanyaként nevezi meg (*Anzelmus otázal matky Božie. / Anzelm kérdezte az Istenanyától*). A XVII. H. 11. és a XVII. E. 8. jelzetű kódex, valamint a *Múzeum*i és az *Opatovicei töredék* változatai általában jelzik az evangéliumi idézeteket (pl. *jakož svědčí Svatý Lukáš / amint Szent Lukács tanúságot tesz róla*). A XVII. H. 28-ban ezek a hivatkozások elmaradnak. Ez utóbbi szöveg-változatot helyenként rövidítették is: például nem közli hány láb hosszú a kereszt. De a római centurio kinyilatkoztatása után is elmarad a Krisztus halálakor bekövetkezett csodák nézőkre gyakorolt hatásának részletezése. Itt az idézet végén levő szöveghiány mellett érdemes megfigyelni a centurio szavai körüli kisebb zavart, ami valószínűleg a különböző latin variánsok keveredéséből fakadt.

XVII. E. 8., ff. 105 ^r –106 ^v	XVII. H. 28., f. 357 ^r	XVII. H. 11., f. 198 ^v
Aczenturio wyda to yty gesto strzyzzyechu gezyssse vzrzye zze sye zemye potrzyesse ygyne dywy bachu sye welmy arzkuczye. Zagyste syn bozy byesse tento ywzda czenturio chwalu bohu arzka Wyz kako wsseczko stworzenye zzele krista gedno zzydye byechu ztwrdyely ayakozz swiedczy swati lukass. wessen zastup genz byesse przyssel napozorowane wyda to czo sye dyegesse tepyechu sye vprsy stogycze daleko azzeny gesto byechu odgalylee zany m ssly to wyduczye zasye sie wraczowachu	A centurio wida yty gesto strzyzyychu gezyssse vzrewsse ze se zemie potrzasa y gine diwý welike bozy bachu se welmi rzkucze zprawdu mluwicze bozy syn toto bisse Tehdy centurio wzda chwalu bohu a rzka zawierne tento czlowiek prawy bisse	a Centurio wyda to y ti kterzy strzyhli gezisse wyduczze zemie hnuti y gini diwy bali su sie welmi rzkuće zagisty syn buozy tento bisse y wzdal czenturio chwalu buohu a rzka tento czlowiek bisse wiz kterak wsseczko stworzeny zelesse gedno pohanie bisse ztwrdly yakoz swieczy swaty lukass wesken zastup ktery bisse przyssel ktomu dywadlu widuczze to czo sie gest stalo tepuće sie wprsy wkraczowachu sie a znanii geho staly zdaleka a zeny ktere bichu od galilee zany m sly to widuće

Míg a XVII. E. 8. változata szerint a centurio és azok, akik Krisztust őrizték, látva a földrengést és az egyéb csodákat, nagyon megrémültek, és azt mondták: „Biztosan Isten Fia volt.” A centurio pedig Istent dicsérte, és azt mondta: „Íme, minden teremtes gyászolja...” A XVII. H. 28. variánsában a *díny* / *csodákhoz* mennyiség (*veliké* / *nagy*) és birtokos (*Božji* / *Istennek*) jelző is társul. Az őnök közös felkiáltása így módosul: „Igazán szólva Isten Fia volt ez.” Az Istent dicsérő centurio pedig ezt mondja: „Valóban ez az ember igaz volt.” Végül a XVII. H. 11. szövegében az őnök közös felkiáltása egy szórendcserétől eltekintve megegyezik a XVII. E. 8. jelzetű kódex verziójával, viszont a centurio külön megjegyzése is szerepel, csak kimarad belőle az *igaz* szó. Így a mondata hiányos és értelmetlen marad, de látszik, hogy nem a százados mondja az „Íme, minden teremtes gyászolja...” kezdetű mondatot.

A zavart az okozhatta, hogy egyes latin szövegváltozatokban összekeveredett két evangéliumi idézet: a centurio szavai, ahogy azt Lukács (Lk 23,47) és Máté (27,54), illetve Márk (15,39) idézték. Míg Máté és Márk szerint a százados azt ismeri el, hogy Jézus Isten Fia volt, Lukács szerint csak azt mondja, hogy igaz ember volt. A Migne közölte szövegben Lukácsnak tulajdonítva szerepel az istenfiúságra vonatkozó mondat. A csehországi latin variáns viszont a helyes Lukács-idézetet hozza.

PL 159, col. 285	XII. D. 10., f. 24 ^v
Centurio autem et qui cum eo erant, custodientes Jesum; viso terrae motu et his quae fiebant, timuerunt valde (Matth. 27,51-54), et ipse centurio, glorificavit Deum, dicens: Vere Filius Dei erat iste (Luc. 23,47). Ecce quomodo omnia elementa Christo compatiebantur; soli autem Iudaei indurati fuerunt.	Centurio autem et qui cum [eo] erant custodientes Ihesum viso terre motu et his quae fiebant timuerunt valde. Secudum Lucam: Ipse centurio glorificabat eum dicens: Ecce hic homo iustus erat. Ecce omnia compatiebantur ei. Soli Iudei miseri induraverunt.

Az ócsch fordító valamiféle javított latin változatból dolgozhatott, vagy már az egyes anyanyelvi másolatok, átdolgozások során próbálták a hibás Lukács-idézetet korrigálni. Így keletkezhetett a XVII. H. 28. mindkét idézetet tartalmazó megoldása csoportos és egyéni megszólalóval, a XVII. E. 8. a Máté/Márk szerinti idézet a félrevezető felvezetéssel, illetve a XVII. H. 11. félig sikerült kettős idézete. Az evangélistára való hivatkozás hiányzik mindhárom kódexből.

A XVII. H. 28. jelzetű kódex szövegváltozatában nemcsak kihagyásokat figyelhetünk meg, hanem a történet színesítésére, érzelmi erejének növelésére tett kísérleteket is. Bővítették például azt a jelenetet, amelyben a kereszten függő Jézus anyját szeretett tanítványára hagyja. Ezt az epizódot az evangéliumok nyomán a Patrologia és a csehországi latin kódex szövege, valamint a másik két ócseh variáns lakonikusan mutatja be. A három ócseh szövegrészt egymás mellé állítva szembeszökő a különbség.

XVII. E. 8., f. 106 ^r	XVII. H. 28., f. 356 ^r	XVII. H. 11., f. 197 ^v
Akdyzz vzrže mye av- czenyka toho gehoz mylo- wasse. Obratyw sie wecze az syn twoy. O kake zza- lostywe odpushtyenye bylo avcze takto weczie. Az matka twa.	A kdyz vzrže syn muog a vczedlnika swe[h]o Iana gehoz welmi milo- wasse Obratiw se kem- nie wecze ma mila mat- ko Tot syn twuog tiet ge- mu poruczegi mila matko giz ottebe ot- pussczeni беру gizt chczy swu stohoto swieta sniti giz chczy swu dussy bohu otczy swate[m]v duchu poruczyti Maria wecze O mily synu muog kterak zalostiwie ot- pussczeni beress otemne a vczedlnikowi tez wecze O muog mily sluhu tobiet mu milu matku poruczegi	a kdyz mie vzdrzel syn muoy zmilely a vczedlnika toho gehoz milowasse obra- tywsse rzekl gest ey zeno syn twuog o kterak zalos- tywe od pustieni dal mnie a vczedlnikowy take rzekl ey matka twa

A XVII. H. 11.-es kódex változatában is van két kisebb kiegészítés a 14. századi kódexhez képest. Utóbbi odaértett alanya helyett ebben a *syn muoj zmilely* / *én szeretett fiam* kifejezés áll, az *až syn twoj / íme, a te fiad* kiegészül a *ženo* / *asszony* megszólítással. A XVII. H. 28. átdolgozója számos, a jelenet szereplőire való utalással tisztázta, kinek mi a szerepe a jelenetben, s ezen kívül jelzőkkel díszítette fel a szöveget *ke mnie* / *hozzám, má mila matko* / *én szeretett anyám, mily synu muoj* / *én szeretett fiam, muoj mily sluhu* / *én szeretett szolgálóm, mu milu matku* / *én szeretett anyá-*

mat. A Megváltó azt is megmagyarázza, miért van szükség erre a végrendelkezésre: ő tanítványára hagyja anyját, mivel elbúcsúzik tőle, elhagyja a világot, s lelket az Atyának és a Szentléleknek ajánlja.

Több esetben ennél látványosabb a szövegek eltávolodása egymástól. Mindhárom kódexszövegből hiányzik két fejezet, amely Migne kiadásában szerepel. Az egyik a tizenötödik kapitulum, amelyben Krisztus leszáll a limbusba. Ez a verses feldolgozásból és a XII. D. 10. jelzetű latin kódexből is kimaradt, valószínűleg nem képezte a csehországi szöveg hagyomány részét. A kilencedik fejezetben Szűz Mária és Mária Magdolna a keresztvívőket kísérő menet elé kerül, s megpillantják az elgyötört Krisztust egy kút mellett. Ez a rész hiányzik mindhárom cseh nyelvű prózaszövegből, valamint a csehországi latin kódexből is. A Szent Vitus-kézirat verses változatába viszont bekerült egy ilyen találkozási jelenet a keresztúton, igaz, kicsit más körülmények között.⁴⁵ A Patrologia tagolása szerinti nyolcadik fejezet elejének megfelelő helyen, rögtön a keresztút elején, a Jeruzsálem-kapunál találkozik a fájdalmas anya és Magdolna Krisztussal. Az anyai gondoskodásért köszönetet mondó, jóindulatú bólintás helyett, amiről a Patrologia-szöveg kilencedik fejezetében olvashatunk, itt a két Mária jajszavának hallatán Krisztus megtorpan, elszomorodik, s képtelen folytatni útját. Rögtön megüti őt egy majomhoz hasonlított zsidó. Ekkor összeroskad a kereszt alatt. Mária hiába sietne a segítségére, gonosz szavakkal és ütlegekkel könnyörtelenül távol tartják tőle.

⁴⁵ „Marya: Slyss, anzelme, zalostywe powyesty, / ktere chczy tobye nynye pronestj: / kdyz muoy synaczek pogyde Ierosolymsku branu, / Vstryetech gey s mandalenu; / Vslyssaw nass hlas y kwyelenye, / smutyw sye, wyecz nevczyn postupyne / Tehdy gyeden zyd, yako opyczye, / Vderzy gey w gyeho lycze; / ynhed sye pod krzysem swynu. / Tehdy gyeden ya, byezawssy, chtyech pomocy gyemu, / Memu synu gyedynemu. / Ach ma przyewelyka zalosty! / Ostrzyechu mye bez mylosty / zlymy slowy y take ranu; / Nebylo toho, genz by sye smylowal nade mnu.” – PATERA, *Svato-vítský rukopis*, 29. j. i. m., 179–180.

Ezt a jelenetet követi a Szent Vítus-kézirat változatának talán legérdekesebb betoldása, a bolygó zsidó legendájának sajátos adaptációja,⁴⁶ amelynek nem találtam nyomát sem a megnézett latin kódexekben, sem más fordításokban.⁴⁷ Ezt a részt, amely Adolf Patera szerint a legenda egyetlen előfordulása az ócseh irodalomban, a filológus a cseh fordítónak tulajdonítja, akit mellesleg elég ügyetlennek és tehetségtelennek tartott.⁴⁸ E versben a legendás alak egy János/Jan nevű lovag, aki kötözködve kérdi a Megváltótól, hová megy. Erre Krisztus azt feleli, hogy ő elmegy tőlünk, de a lovag ott fogja őt várni, amíg az utolsó ítéletkor viszszaér, s addig tanúságot tesz az ártatlan Isten, a keresztények megváltójának szenvedéséről. Az elbeszélő szerint a lovag most is él, és élni fog étel és ital nélkül, pusztán a szombatoként magához vett szentelt ostyával, Krisztus testével táplálkozva. Ez a lovagi keretbe öltöztetett színes elbeszélés, ami korabeli szövegekből részben ismerős lehetett az átültetőnek, bizonyára színesíteni volt hivatott a történetet. A lovagi kultúra elemeinek a beépítése a költemény korábbi részeiben is előfordul. Ez az eljárás jellemző a 14. századi cseh nyelvű verses legendákra is.⁴⁹

⁴⁶ „Tehdy gyeden rytierz yan, / tyem gmenem byesse gmenowan, / Zdwyze gvey z toho horzye, / tato slova gymu tworzye, / Dy: czlowecze, kamos possel? /Tehdy muoy synaczek, obratyw sye, weczye: / Gyz puoydu od was, / Ale ty mne zde poczakass; / kdyz przydu ku poslednyemu sudu, / Ty wssyeczkny lydy sudyty budu; / To swedeczstwe poznass kazdemu, / Czoż gsu mnye czynyly newynnemu. / Raczte to wssyczkny wydety, / Dyegy gymu yan wyducz, / Neb gyst wydyl boha sweho muky, / Spasytele krzestanskeho, / A ten gyst dnes zyw y bude do dne sudneho; / w gjerusalemye gyst przybytek gyeho: / Tu gsa, any gyedenye any pytye pozywa, / Gedno na kazdu sobotu tyelo bozye przygyma.” – *Uo.*, 180–181.

⁴⁷ Amennyire nyelvi kompetenciáim engedték, megnéztem német verses fordításokat is, de nem fedeztem fel ilyen jelenetet. Ez ügyben a végső szót germanistáknak kell kimondani.

⁴⁸ „Druhou odchylku od jeho pramene čteme ve verších 479–498, kde se zmiňuje o večném Židovi, kterážto zmínka podstatně se liší od jiných posud známých pověstí. Jindé zmínky té ve staročeské literatuře není. Ostatně jest skladatel náš velice neobratný a nejapný, bez všelikého básnického vzletu a nadání, ačkoliv zajisté mnoho těž pokazil písař a snad předělávač, jenž svou nedbalostí mnoho veršů zkomolil, slova a i verše některé vynechal a tím smysl i metrum značně porušil.” – PATERA, *Svatovítský rukopis*, 29. j. i. m., XXXIII.

⁴⁹ Winfried BAUMANN, *Die Literatur des Mittelalters in Böhmen: Deutsch-lateinisch-tschechische Literatur vom 10. bis zum 15. Jahrhundert*, München – Wien, R. Oldenbourg Verlag, 1978 (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, 37), 166.

A passiótörténet egyéb ismert epizódjai is bekerültek a verses fordításba, részben valószínűleg a hallgatók ismereteinek bővítése, részben talán a történet fordulatosabbá tétele miatt. Az ismeretanyag bővítése miatt nevezheti meg az átdolgozó a két latort, Dizmászt és Gesztászt. Nevükhöz prédikációelemnek is beillő rövid tanítást fűz a beszélő: egyik a mennybe, másik a pokolra megy, egyik a megtért, másik a meg nem tért bűnöst jelenti, a bűnbánó ember tehát a mennybe, a megátalkodott a pokolra jut.⁵⁰ Szintén megnevezi a halott Krisztust oldalba szúró katonát, Longinust, akit vak lovagként ábrázol.⁵¹ (Az ő nevét német nyelvű verses feldolgozások is említik.) A vers elmeséli, hogyan nyeri vissza a lovag a látását az oldalsebből kifröccsenő vértől, s hogyan tér meg sokakkal együtt. A beszélő nem mulasztja el röviden összefoglalni a sebből folyó vér teológiai magyarázatát hallgatói okulására.⁵²

A verses feldolgozás Arimateai József mellett, aki a Patrologiában közölt latin *Dialogus* utolsó fejezetének egyik főszereplője, Nikodémus nevét is említi, amit sem a vizsgált latin változatok, sem az ócseh prózai változatok nem tesznek. Azokban a hangsúly a sírbatétel fájdalmas jelenetén van, hiszen itt tetőzik Mária szenvedése. A hosszabb tevékenykedést igénylő balzsamozás leírása, a zsidó hagyományokra való hivatkozás⁵³ kevésbé lehetett alkalmas az érzelmek felkorbácsolására, a *compassio* előidézésére, talán azért maradhatott ki a latin szövegből és az azt szorosabban követő prózafordításból. A verses fordítás viszont nagy hangsúlyt fektetett az apokrif evangéliumokból származó legendák, ismeretanyag, szereplők beillesztgetésére, még akkor is, ha a mellékszereplők nevesítésével és történeteivel a passió főszereplőiről vonja el némileg a figyelmet.

A költeményt a korábbi magyarázó jellegű betétekkel összecsengő, didaktikus kiszólás zárja. Ebben már egyértelműen nem Anzelm vagy Mária beszél, hiszen

⁵⁰ „Iezus gyemu odpowedye: Wyernye tobye prawy, nycz netage, / Dnes budess se mnu prostrzyed rage. / Iezus tohto ragem podarzy / A onoho peklem obdarzy. / Gyednomu byesse dyzmas / A druhemu dyechu gezmas; / Gezmas gyst do pekla seslan / A dyzmas gyst do rage poslan. / Gyeden sye znamenawa l kazdy czlowek kagyczy, / Druhy sye znamenawa czlowek nekagyczy; / kagyczym gye do rage gyty / A nekagyczym wssyem w peklo snyty.” – PATERA, *Svatovítskéj rukopis*, 29. j. i. m., 184.

⁵¹ *Uo.*, 186–187.

⁵² „krew swata z nyeho gyst wysla Wssyemu lydu na spasenye, / A woda swateho krzsta na vstawenye.” – *Uo.*, 187.

⁵³ „Nykodemus drahe masty, yozef nowe platno przynese, / Neb tak po zydzowsku obczyey byesse: / Mastny tyelo obmazachu, / Potom platném obwazachu.” – *Uo.*, 188–189.

az utóbbira egyes szám harmadik személyben hivatkozik a megszólaló. E zárlat arra szólítja fel a hallgatókat, érezzenek részvétet az ártatlanul szenvedő fia miatt bánkódó Mária iránt, emlékezzenek meg Jézus haláláról, legyenek bűnbánóak, s kérjék Máriát, hogy segítse őket ahhoz az örök boldogsághoz, amiben neki és fiának része van. A három prózaszöveg a verses változatéhoz nagyon hasonló zárlattal ér véget. Ez szintén egy olyan latin forrást sejtet, amelyben a *Planctus* a lélek-menyasszony és Krisztus közötti verses párbeszéd helyett (vö. *Patrologia*) egy pragmatikusabb könyörgés zárta.⁵⁴

A befogadó kötet témája miatt ebben az összehasonlító tanulmányban a *Planctus Mariae et Anselmi* ócseh próza- és versváltozataiba csak a Kálváriához kapcsolódó jelenetek alapján nyújtottam betekintést, amelyekhez sajnos nincs magyar párhuzamunk. A mű korábbi részeinek összevetésekor a magyar szöveget is mellé néztem a cseh variánsoknak, s így jobban feltűnnek a két népnyelvű irodalom hasonló fordítási megoldásai, technikái. De ezek bemutatása már egy következő írás tárgyát képezi. Több regionális latin kéziratoss verzió, illetve más anyanyelvű fordítások bevonása a vizsgálódásba tovább pontosíthatja e népszerű kegyességi szöveg variációs lehetőségeiről alkotott képet.

⁵⁴ A XII. D. 10. jelzetű kódexben a *Planctus* Mária Jeruzsálembé való visszatérésével ér véget. A *Patrologia* változatát lezáró párbeszéd, s Arimateai József történetének Nikodémus evangéliumából származó részlete kimaradt belőle.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Egy keresztúton is használt ének (Stabat Mater)
magyar nyelvű szövegváltozatairól

A 20. század közepén keresztúti ájtatosságon a *Stabat Mater dolorosa* Sík Sándor általi magyar fordítását (*Áll a gyötrött Istenanyja*, H 65¹) énekeltük szülőfalumban. Mikor a győri bencéseknél más keresztúti énekeket is megismertem (például: H 78 *Szívünk, lelkiünk most kitárjuk*), tudatosodott bennem, hogy a *Stabat Mater* strófáinak szövege és a keresztút állomásainak történései nem fedik egymást. 1985 tavaszát Rómában tölthettem: a nagypénteki keresztút énekeként ott is a *Stabat Matert* hallhattam. Akkor ezen észrevételt úgy fogalmaztam meg magamnak, hogy az ének – annak gyönyörű és strófaként ismétlődő – dallama és hangulata beteríti a stációk történéseit, nem zavarja az elmélkedések, könyörgések és imák következetes logikai rendjét.

A Jacopone da Todi (1220–1306) nevéhez kötött *Stabat Mater dolorosa* kezdetű szekvencia (*Planctus B. Mariae Virginis*, *Szűz Mária siralma*) talán a legismertebb és leghíresebb Mária-siralom. Sok híres zenei feldolgozása ismert. Az eredetileg tíz hatsoros strófa (háromsoros párversek) később húsz háromsoros strófában jelent meg, katolikus énekes- és imádságos könyveink állandó darabjává vált, általános népénekként,² (legtöbbször himnusz felirattal), de bizonyos helyzetekben sajátos funkciót is betöltött. A *Missale Romanum*ban 1727 óta óta a Hétfájdalmú Szűz Mária ünnepének szekvenciája.

¹ *Hozsanna! Teljes kótás ima- és énekeskönyv a Harmat–Sík „Szent vagy, Uram!” énektár összes énekeivel*, Budapest, Magyar Kórus, 1948, nr. 65. Az éneket Sík Sándor fordításával és a Gimesi kéziratot gyűjtemény (1844) dallamával átvette új katolikus népénektárunk is (*Éneklő Egyház: Római Katolikus Népénektár – liturgikus énekekkel és imákkal*, Budapest, Szent István Társulat, 1985, 166. (nr. 90.) – A *Stabat mater*t már a keresztútjárást 1731-ben szabályozó pápai dekrétum is említi.

² Vö. DOBSZAY László, *A magyar népének*, I, Budapest, MTA TKI Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoportja és a Magyar Egyházzenei Társaság, 2006, 158. (nr. 404.)

Tanulmányomban a *Stabat Mater dolorosa* kora újkori magyar nyelvű szövegváltozatait veszem számba, az előfordulások összefüggéseit és a változatok milyenségét vizsgálom. Az érdekel, hogy egy népszerű népének 18. századi szövegváltozatainak számbevétele milyen tanulságokkal járhat. Egyszerre kell szem előtt tartanom, hogy énekes- és imádságos könyveink régebbi szövegei, azok újabb kiadásai, kéziratos- és gyakran emlékezetre hagyatkozó változatai, a szövegek tudatos alakításai (javításai és rontásai, bővítései és rövidítései) egymás mellett is létezhetnek. Tudatában vagyok annak, hogy nem lehetséges 18. századi szövegeket a korábbiaktól és a 19–20. századiaktól mereven elválasztani. Bizonyára az *Álla a keserves Anya* kezdetű népénkünk 17–20. századi szövegein is megfigyelhetjük azokat a sajátosságokat, amelyek jellemzik kedvelt népénekeinket. Vizsgálódásomban mellőzöm a sok érdekességet felmutató dallamváltozatok tárgyalását.

Hajnal Mátyás 1629. évi fordítása nyomtatványokban és kéziratokban

- 1629, HAJNAL Mátyás, *Az Jesus Szívét szerető szíveknek aytatosságára ... könyvechke*, Bécs, 173. – RMNy 1422.
- 1631, KOPCSÁNYI Márton, *A' bodog Szűz Mária élete*, Bécs, 293–295. – RMNy 1489.
- 1651, [SZÖLLŐSI Benedek,] *Cantus catholici. Régi és új, deak és magyar ajítatos egyhazi enekkek...* [Lőcse], 50–52. – RMNy 2381.
- 1675, 1703, 1738, 1792, SZÖLLŐSI Benedek, *Cantus catholici...*, Nagyszombat, 85–86; 80–81; 70–71, 70–71.
- 1676, 1718, KÁJONI János, *Cantionale catholicum*, Csíksomlyó, 175–176; 128–129.
- 1700, BARANYI Pál, *Lelki paradicsom*, H. n., Dddd4v–5r.
- 1748, *Jó illatú rózsa kert*, Nagyszombat, 405–407.
- 1750, *Mindenkor magával ... lelki kincs*, Kolozsvár, 139–141. (A 20 strófa 12-ben írva) az alábbiak szerint: 1(1-2) 2(3) 3(4) 4(5) 5(6-7) 6(8-9) 7(10-11) 8(12-13) 9(14) 10(15-16) 11(17-18) 12(19-20)
- 1759, [MÁNDLI Miklós,] *Téli szent Gyümölcsök*, Kassa, 117–119.
- 1767, 1771, 1789, 1790, 1792, *Officium Rákócziánium*, 217–219.
- 1772, 1775, 1779, 1781, 1793, *Szent út*, Győr, Eger, Vác, Pécs, Stációként 1-1 strófa, elhagyva a 4, 8, 10, 15. és 18. strófák (Sok 19. századi kiadása van)

- 1779, *Lelki lilium-korona*, Nagyszombat/Buda, 266–267.
1791, *Lelki fegyverház*, Pozsony/Kassa, 301–303. Var. (Az 1770-es nagyszombati kiadás végén nincsenek énekek.)
1797, SZENTMIHÁLYI Mihály, *Egyházi énekes könyv*, Eger, 1797, 150–151.
1797, BOZÓKY Mihály, *Katolikus kar-béli kótás énekeskönyv*, Vác, 1797, 166–167.
1799, *Két atyafi szent szűzek*, Komárom, 270–272.
Kézirat, 17. század, *Czerey-ék.*, OSzK, Oct. Hung 169, 91a–92a.
Kézirat, 17. század, Budapesti Egyetemi Könyvtár, *Evangelia Graeco-Latina*, Lipsiae, 1636. végén.
Kézirat, 1757 után, (*A Szent bútsú-járás...*, Eger, 1757. című kiadvány OSzK, 317.310 jelzetű példánya végén)
Kézirat, *Maracsó Anzelm-ék.*, 114–115. (9 strófára rövidítve: 1–6, 13–15.)
Kézirat, 1772, Győr (*A Szent út...*, Győr, 1772. című kiadvány OSzK, 318.585 jelzetű példánya utáni kéziratban. (Kihagyva a 15–18. strófák.)
Kézirat, *Zemlén-ék.*, 60a–b.

A *Stabat Mater* énekeskönyvekben sokáig együtt közölték latinul és anyanyelven (magyarul). Ez részben indoka is lehet annak, hogy néhány kivételtől eltekintve a magyar változatok máig szintén 20 strófásak. Az ének legelterjedtebb, legtöbbször kiadott változata Hajnal Mátyás 1629-ben közzétett szövege³ a *Cantus catholici* (1651 és további kiadásai) nyomán⁴ terjedt el, a harmadik verssorok megismétlésével általában négysorossá bővítve a strófákat. Hajnal a „himnusz” ájtatossági szövegnek adta ki, énekeskönyveinkben szinte kivétel nélkül e változat jelent meg, igaz – nem jelentéktelen variánsokkal. A szövegváltozatokat egyrészt Hajnal fordításához viszonyítva figyeltem, másrészt az átvett énekeket újabb kiadásokban egymással is összehasonlítottam. Az észlelt változásokat az alapváltozat mellé helyezéssel és halvány sátozással teszem láthatóvá. Jelöléseim nem tartalmazzák a helyesírási, központoszási és a nyelvjárásból eredő különbségeket.

³ *Régi magyar költők tára*, XVII. század, 7: *Katolikus egyházi énekek 1608–1651*, sajtó alá rend., jegyz. HOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1974 [továbbiakban: RMKT XVII/7], nr. 71/II.

⁴ *Cantus catholici* – *Régi és új, deák és magyar ájtatos egyházi énekek és litaniák*, Lőcse, 1651. – RMNy 2381.

Kopcsányi Márton Hajnal 1629-es fordítását Szűz Mária életéről kiadott művében, 1631-ben már jelentős változtatásokkal tette közzé, megnyitva az énekek-nél gyakori szövegváltoztatások sorát. Alább aláhúzással érzékeltetem, hogy hány helyen nyúlt hozzá az átvett szöveghez. 1634-ben *Nyolcvan elmélkedéseket* tartalmazó kötetében az ének húsz strófájából hatot (2, 13–14, 17, 19–20) saját fordításában, önálló énekként adott ki.⁵ Ennek másolata az *Écsi énekeskönyv*-ben is megtalálható.⁶

1629, Hajnal M., *Az Jesus szívét szé-
rető...*,

Bécs, 177–179.

Stabat mater dolorosa etc.

Boldog aszszony Szűz Máriának siralma

1. Alla az keserves Anya,
Kereszt-fánál siralmába,
Látván fügnyi szent fiát.
2. Kinek megepedett szívét,
Töredelmes és bús lelkét
Hegyes-tör által járta.
3. Oh melly keseredett igyben,
Akkor vala gyötrelemben
Eggyetlen egynek Annya.
4. Ki sir vala és kínlódék,
Retteg vala és sínlódék
Szent Fiának nagy kinnnyán.
5. 'S vajon vané, ki ne sirna?
Christus Annyját hogyha látná?
Illy nagy keserűségben?

1631, Kopcsányi M., *A' boldog Szűz
Maria élete,*

Bécs, 293–295.

A' boldog Szűz Marianak siralma

Stabat Mater

1. Alván a' keserves Anya,
Keresztfánál siralmába,
Látá fügnyi sz. fiát.
2. Kinek meg epedet szívét,
Töredelmes és bús lelkét,
Hegyes tör által járta.
3. Oh mely keseredet igyben,
Akkor vala gyötrelemben,
Eggyetlen egynek Annya!
4. Ki sir és bánkodik vala
Szomorkodik 's retteg vala,
Látvan kinnnyát fiának.
5. Kichoda a' ki nem sirna,
Kristus Annyát hogy ha látná,
Illy nagy keserűségben?

⁵ KOPCSÁNYI Márton, *A keresztyéni tökéletes életre intő tíz hétre rendeltetett nyolcvan elmélkedések*, Bécs, 1634, 116–117: Harmadik kedden 16. elmélkedés Urunk temetéséről. Kiadása: RMKT XVII/7, nr. 63

⁶ Kopcsányi Márton elmélkedésekhez írt ciklusáról lásd Holl Béla magyarázatait: RMKT XVII/7, nr. 48–63. Az ének az *Écsi énekeskönyv*-be különféle úton elkerülhetett, mivel Kopcsányi ciklusa megtalálható Kájoni János *Cantionale catholicum*-ában (132–143) és az 1703. évi *Cantus catholicus*-ban (101–112) és más énekeskönyvekben is.

<p>6. 'S ki türhetné, hogy ne szánná
Ez szent Anyát, hogy ha látná
Fiával illy nagy kínban!</p> <p>7. Az ő Népének Vétkéért
Látá Jesusnak gyötrelmét
Es meg ostorozását.</p> <p>8. Látá az ő édes fiát,
Hólt-számban ő el-hagyását,
Szent Lelke ki-adását.</p> <p>9. Oh szüz, szeretetnek kútyta,
Engedd velem együt nyúycha
Szívem szivednek kinnját.</p> <p>10. Add hogy szívem fel gerjedgyen,
Jesus szerelmétől égjen,
Hogy néki kedveskegyem.</p> <p>11. O szent Anya ezt mívellyed,
Meg feszültnek belém messed
Mélységessen sebeit.</p> <p>12. Meg sebesített fiadnak,
Értem türnyi méltóztattnak
Kinnját velem közöllyed.</p> <p>13. Engedd veled hogy sirhassak
Föl feszülttön jaygathassak,
Míg nyuytom életemet.</p> <p>14. Kereszt alatt veled álljak,
Ottan társúl fogadgyalak,
Siralmomban kívánlak.</p> <p>15. Ah Szüzeknek Nemes Szüze,
Ne vály itt sovány ízemre,
Add hogy veled sirhassak.</p> <p>16. Christus halálának kinnját,
Kínszenvedésének sullyát,
Viselhessem sebeit.</p> <p>17. Sebeivel sebesích meg
Keresztyével részegích meg
Szent fiadnak kedvéért,</p> <p>18. Fel gerjeztett és gyulasztott,
Szüz, általad meg tartatott
Ítéletkor lehessek.</p> | <p>6. Ki türhetné hogy ne szánná,
<u>Kegyes</u> Anyát hogy ha látná,
Fiával <u>nagy bánatban?</u></p> <p>7. Az ő Népének vétkéért,
Látá Jesusnak gyötrelmét,
És meg ostorozását.</p> <p>8. Látá az ő édes fiát,
Hólt számban ő el hagyását,
<u>Midön lelkét ki adá.</u></p> <p>9. Oh szüz szeretetnek kútyta,
Engedd velem együt nyuicha,
Szívem szivednek kinnját.</p> <p>10. <u>Engedd</u> szívem fel geriedgyen,
<u>Iesusnak az ő szerelmén,</u>
Hogy <u>kedvében lehessek.</u></p> <p>11. Oh szent Anya ezt mívellyed,
Meg feszültnek <u>mélyen</u> messed,
<u>En szivemben</u> sebeit.</p> <p>12. <u>Sebesitetőt</u> fiadnak.
<u>Szenvedni méltóztatotnak</u>
Kinnját velem közöllyed.</p> <p>13. Engedd <u>hogy veled</u> sirhassak,
<u>Meg feszülttön bánkodhassak,</u>
<u>Tellyes én életemben.</u></p> <p>14. Kereszt <u>mellet</u> veled <u>lenni,</u>
<u>Es téged tarsúl fogadni,</u>
Siralmomban kívánlak.</p> <p>15. Ah szüzeknek Nemes szüze,
Ne <u>légy kedvetlen szivemre,</u>
<u>Adgyad</u> veled sirhassak.</p> <p>16. Kristus halálának kinnját,
Kin szenvedésének sullyát,
Viselhessem sebeit.</p> <p>17. Sebeivel sebesich meg,
Keresztyével részegich még,
Sz. <u>fiad szerélméért.</u></p> <p>18. Fel geriesztet és gyulasztot,
Szüz általad meg tartatot,
Ítéletkor lehessek.</p> |
|---|---|

19. Christus kereszti örizzen,
Szent halála el készichen,
Szent Malasztja meg tarchon.
20. Midön az Test földé lészen,
Add az Lélek be mehessen
Paradichom fényében. | 19. Kristus kereszti örizzen,
Sz. halála el készichen,
Sz. malasztja meg tarchon.
20. Midön <u>testem</u> földé lészen,
<u>Adgyad lelkem</u> bé mehessen,
Paradichom fényében. |
|---|---|

Énekeskönyveink szintén az 1629. évi Hajnal-fordítást terjesztették. A *Cantus catholicus*-ben 1651-ben, és a későbbi kiadásában (1675, 1703, 1738, 1792), kevés változtatást találunk. Kájoni János *Cantionale catholicum*a, amely a fordítás erdélyi elterjedésében játszott nagy szerepet, 1676-ban a *Cantus catholici* szövegén már többet változtatott, olyan irányban is, amely visszatérést jelent Hajnal 1629. évi kiadásához (a 13. strófában). Ezen énekeskönyvekről elmondhatjuk, hogy nem írták át a szöveget, tulajdonképpen Hajnal 1629-es szövegét az egész ország területén ismertté tették.

Most egy olyan szöveggyűjteményben megjelent változatot veszünk szemügyre, melynek összeállítója, Mándli Miklós ferences szerzetes tudatosan válogatott kötetébe „hasznos imádságokat”, és azokat a második kiadásban (Kassa, 1759, 117–119) „gántok nélkül szebb formában” hagyta ránk. Ha hihetünk Blahó Vince Horányi Elekkel közölt adatának,⁷ Mándli először latinul elkészített válogatását fordította magyarra a „szokásos módon”, vagyis ha volt korábban elterjedt szöveg, azt vette át és azt igazította. Nem tudom egyértelműen elhelyezni a változatok közé. Kájoni szövegére, az *Officium Rákócziánium* 18. század második felének kiadásaira is lehet gyanakodni. De azt sem zárhatjuk ki, hogy bizonyos variánsokat Mándli Miklós helyezett el a szövegben. A változtatások mögött nem mindig kell tudatosságot keresnünk. A szöveget újra kiadó személy, főleg ha szerzetes, tevékenysége során az ország több területén is megfordult, egyszerre rögzülhettek memóriájában a különböző helyeken énekelt variánsok, ezek közül több megnyerhette tetszését. Érthető volna ezek figyelembe vétele, mikor szövegkiadáói helyzetbe került.

⁷ *Horányi Elek levelezése*, sajtó alá rend., bev. és jegyzetek SZELESTEI N. László, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely, Források, 8), nr. 12.

1629, Hajnal M., *Az Jesus szívet szerető...*,

Bécs, 177–179.

Stabat mater dolorosa etc.

Boldog aszszony Szűz Máriának síralma

1. Alla az keserves Anya,
Kereszt-fánál siralmába,
Látván fügnyi szent fiát.
2. Kinek megepedett szívét,
Töredelmes és bús lelkét
Hegyes-tör által járta.
3. Oh melly keseredett igyben,
Akkor vala gyötrelemben
Eggyetlen egynek Annya.
4. Ki sir vala és kínlódék,
Retteg vala és sínlódék
Szent Fiának nagy kinyán.
5. 'S vajon vané, ki ne sirna?
Christus Annyját hogyha látná?
Illy nagy keserűségben?
6. 'S ki türhetné, hogy ne szánná
Ez szent Anyát, hogy ha látná
Fiával illy nagy kínban!
7. Az ő Népének Vétkéért
Látá Jesusnak gyötrelmét
Es meg ostorozását.
8. Látá az ő édes fiát,
Hólt-számban ő el-hagyását,
Szent Lelke ki-adását.
9. Oh szüz, szeretetnek kúttya,
Engedd velem eggyüt nyúycha
Szívem szivednek kinyát.
10. Add hogy szívem fel gerjedgyen,
Jesus szerelmétől égjen,
Hogy néki kedveskegyem.

1759, Mándli M., *Téli szent gyümölcsök...*,

Kassa, 117–119.

Síralmas Panaszji Szűz Máriának

1. Alla a' keserves Anya
keresztfánál siralmában,
midön fögne Szent Fia
2. Kinek meg-cpedett szívét,
töredelmes, és bus lelkét
hegyes tör által járta.
3. Oh melly keseredett igyben,
akkor vala, s-gyötrelemben
egyetlen egynek Annya!
4. Ki sir vala, és kinlodik,
retteg vala, és gyötrödék,
Szent Fiának halálán.
5. Vallyon van e', ki ne sirna,
Kristus Annyát hogy ha látná
Fiával, illy nagy kinban?
6. Ki türhetné, hogy ne sirna,
e' Szüz Anyát hogy ha látná,
illy nagy keserűségben.
7. Az ő népének vétkéért,
látta Jesusnak gyötrelmét,
és meg-ostorozását.
8. Látta az ő édes fiát,
holt-számban ő el-hagyását,
szent Lelke ki-adását.
9. Oh Szüz szeretet forrása,
hogy fájdalmid lelkem lássa
enged, 's-kinod visellyem.
10. Ad, hogy szívem fel-gerjedgyen,
Jesus szerelmétül égjen,
hogy néki kedveskegyen.

<p>11. O szent Anya ezt mívellyed,
Meg feszültnek belém messed
Mélységessen sebeit.</p> <p>12. Meg sebesített fiadnak,
Érttem türnyi méltóztattnak
Kínnyát velem közöllyed.</p> <p>13. Engedd veled hogy sirhassak
Föl feszülttön jaygathassak,
Míg nyuytom életemet.</p> <p>14. Kereszt alatt veled állyak,
Ottan társúl fogadgyalak,
Siralmomban kívánlak.</p> <p>15. Ah Szüzeknek Nemes Szüze,
Ne vályy itt sovány ízemre,
Add hogy veled sirhassak.</p> <p>16. Christus halálának kínnyát,
Kínszenvedésének sullyát,
Viselhessem sebeit.</p> <p>17. Sebeivel sebesích meg
Keresztyével részegích meg
Szent fiadnak kedvéért,</p> <p>18. Fel gerjeztett és gyulasztott,
Szüz, általad meg tartatott
Ítéletkor lehessek.</p> <p>19. Christus kereszti örizzen,
Szent halála el készíchen,
Szent Malasztja megtarchon.</p> <p>20. Midön az Test földé lészen,
Add az Lélek be mehessen
Paradichom fényében.</p> | <p>11. Oh Szent Annja ezt mívellyed,
meg-feszültnek belém <u>rejt</u>sed
mélységessen sebeit.</p> <p>12. <u>Meg-sebesült Szent</u> Fiadnak,
értem <u>türö magzatodnak</u>,
<u>közöld velem kínnyait</u>.</p> <p>13. Enged, <u>hogy veled</u> sirhassak,
<u>szent Fiadon</u> jajgathassak,
mig <u>e' világon élek</u>.</p> <p>14. Kereszt alatt veled állyak,
ottan társul fogagyalak,
<u>és te veled könyvezzek</u>.</p> <p>15. Ah Szüzeknek nemes Szüze,
ne <u>légy keserüségemre</u>
<u>szent Fiadnak kedvéért</u>.</p> <p>16. Kristus halálának kínnyát,
kinszenvedésének sullyát,
viselhessem sebeit.</p> <p>17. Sebeivel sebesíts-meg,
keresztyével részegits-meg,
<u>hogy kedvében lehessek</u>.</p> <p>18. <u>Hogy fel-gerjedt tiszta szível</u>,
Szüz általad, <u>'s-vig örömmel</u>
<u>ítéletre mehessek</u>.</p> <p>19. Kristus kereszti örizzem,
szent halála <u>ékesítsen</u>,
Szent malasztja meg-tartson.</p> <p>20. Midön a test földdé lészen,
ad, a' lélek bé-mehessen
paraditsom fényibe.</p> |
|--|---|

Az imakönyvek esetében gyakoriak a tükörszedéssel készült változatok. Ezekben az esetekben a szövegek változatlanok maradnak. Jól szemlélteti ezt az *Officium Rákócziánium* öt megvizsgált kiadásának⁸ variáns-jegyzéke. Ebben az esetben könnyű a hagyományos módon történő variánsleírás. Együtt kezelhetőek a

⁸ Felsorolásukat lásd e fejezet elején.

kiadások: *Officium Rákócziánium*, Kassa, 1767, 216-219. Variánsok az 1629. évi fordításhoz, mint alapszöveghez viszonyítva:

- 1/3. sor: Midön fűgne Szent Fia
- 3/1. sor: ügyben
- 4/2. sor: 's szomorkodék
- 4/3. sor: Hogy lön Fia halála
- 5/3. sor: Szomorúságban
- 7/2. sor: Láttá
- 8/1. sor: Láttá
- 9/1. sor: szeretet forrása
- 9/2. sor: Hogy fájdalmad lelkem lássa
- 9/3. sor: Enged, 's kínod visellyem.
- 12/2. sor: Értem kínzott magzatodnak
- 12/3. sor: Közöld velem kínnyait.
- 13/1. sor: hogy veled
- 13/2. sor: Szent Fiadon
- 13/3. sor: Míg e' világban élek
- 14/3. sor: És te veled könyvezzek
- 15/1. sor: Áh
- 15/2. sor: Ne légy keserűségemre
- 15/3. sor: Szent Fiadnak kedvéért
- 17/3. sor: Hogy kedvében lehessek
- 18/1. sor: Hogy fel-gerjett tiszta szível
- 18/2. sor: Szüz általad, 's víg örömmel
- 18/3. sor: Itültre mehessek.
- 19/1. sor: kereszté
- 19/3. sor: segéllyen
- 20/3. sor: fényébe /fényjébe

A 18. század végén kiadott két énekeskönyvben (Bozóky Mihályéban és Szentmihályi Mihályéban) Hajnal Mátyás 1629. évi fordításának itt-ott alakított változatai szerepelnek.

Hajnal 1629-es fordításának variánsai közé sorolhatjuk a *Szent út* című kiadványban keresztúti énekként 1772-ben megjelent változatot. Több kiadása ismert a 18. századból (1772, 1775, 1779, 1781, 1793: Győr, Eger, Vác, Pécs), a 19. század első felében különösen gyakori. A 14 stációs keresztút állomásain egy-

egy strófát énekeltek, a 20 strófából négyet-ötöt (nem mindig azonosakat) elhagytak. Az elhagyásnál bizonyára figyelték arra, hogy melyik stációnál tart a menet. Például a 4. állomáshoz (*Jézus fájdalmas anyjával találkozik*), az ének 5. vagy 6. strófája illet. (5. Vagyon-é ki ne siratná Kristus Annyát... 6. Ki tűrhethné, hogy ne szánná E Szűz Anyát...) Attól függően került az 5. vagy 6. strófa ide, hogy a keresztút elején is elhangzott-e egy strófa, vagy csak a 1. stáció elején kezdték a *Stabat mater* éneklését. (A kiadásokból a 4, 8, 10, 15. és 18. strófák maradtak el.) Ehhez hasonló módon énekeltek mi is Szelestén keresztutat kísérő énekként a *Stabat mater*.

Hajnal Mátyás 1642-ben megjelent fordításáról és annak utóéletéről

- 1642, HAJNAL Mátyás, *A Jesus szívet-szerető szívek áitatoságára ... könyvetske*, Pozsony, 213, – RMNy 1952.
 1643, *Officium B. M. Virg. az-az, ... Szűz Mariának Három külömb időre-valo Szolozmaja*, Pozsony, 388–391. – RMNy 2016.
 [1672], *Lelki virágos kert*, Lőcse, 316–319.
 1712, *Lelki virágos kert*, Nagyszombat, 316–319.
 1732, *Szép Ajtatosságokkal telhes könyv, mely deák nyelven Officium Rakoczianum mondatik*, Buda, 282–284); Győr, 1756, 415–417; *Officium Rakoczianum*, Buda, 1756, 279–281. (A győri és budai kiadásban egymáshoz képest is vannak apróbb eltérések.)
 1751, *Szent bútsú-járás, azaz a kereszt-viselő Kristus Jesus fájdalmas úttjának gyakorlása*, Buda, 15–43. Más 1800 előtti kiadásai közül kézbe vehettem: Eger, 1757, 1773.

Hajnal Mátyás 1642-ben erősen átdolgozott, „költőibbé tett” változatban (új fordításban) tette közzé magyarul a *Stabat mater dolorosa* szövegét. A rímképlet (aax, bbx) következetesen követte a latin eredetét (aab, ccb). Ezt a második fordítást az utókor kevésbé értékelte.⁹ A két változat összefüggéseiről Martinkó András írt alapos, elemző tanulmányt.¹⁰

Martinkó megállapításából annyit idézek, hogy ő az 1642-es, gördülékenyebb változatot többre értékelte, mint a korábbi. Hasonló helyzet máskor is előfordul

⁹ RMKT XVII/7, nr. 71/II.

¹⁰ MARTINKÓ András, *Hajnal Mátyás két „Stabat mater”-fordítása = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Budapest, Akadémiai, 1979 (Memoria saeculorum Hungariae, 3), 257–290.

irodalmunk történetében. Például a magyar időmértékes verselés egyik úttörője, Baróti Szabó Dávid többször nekirugaszkodott egy-egy latin vers magyarításának. Utókora az első, nyersebb, darabosabb változatokat nála is többre értékelte, mint a fordító Baróti által gördülékenyebbre, szebb hangzásúra alakítottakat. Ha végigtekintünk Hajnal Mátyás 1629-es fordításának tengernyi későbbi változatán, azt tapasztaljuk, hogy az utókor többnyire olyan változtatásokat hajtott végre a szövegen, amelyekkel (Martinkó szavait ismételve) gördülékenyebbé vált a szöveg.

1643-ban Draskovich János az előző évben kiadott második változatot helyezte el az általa fordított *Officium BMV* című pozsonyi imakönyvében. Ez a szöveg őrződött meg további officiumokban, imakönyvekben (Például *Lelki virágos kert*, Lőcse, 1672; Nagyszombat, 1712). Az *Officium Rákóczi*anumokban 1732-ben (282–284), 1756-ban két kiadásban is ezzel találkoztam, de később (1767, 1771, 1790, 1791...) kicserélték, miként fentebb már láttuk, a közismertebb, jobban elterjedt 1629. évi fordításra. A jezsuiták ügyeltek arra, hogy az imakönyvet használó diákjaik azonos szöveget tanuljanak meg.

Bizonyára az officiumokban való előfordulás miatt került be Hajnal 1642-es fordítása a 18. század közepének *Szent bútsú-járás* című kiadványba. (Talán Dominkovits Modeszt ferences szerzetes volt a kötet összeállítója.) Tizennégy stációs keresztútról van szó (bár az elején Jézus háromszori elesését egynek véve, 12 állomást sorolt fel a kötet). Az elmélkedéseket és imádságokat kísérő énekek: az 1–10. stációnál az *Álla Mária fájdalva* – furcsa elosztással; a 11–14. állomásoknál pedig az *Atyának bölcsessége Isten igazsága* kezdősorú, négyszer kétstrófás, strófánként négysoros ének. Állomásonként az előénekes (elő-járó) énekelt Hajnal 1642-es fordítását, majd az az *Atyának bölcsessége* két-két strófáját, melyre a hívek (Minnyáján) állomásonként az *Álla Mária fájdalva* 11–12. strófájával válaszoltak. Ez így szól:

O Szent Annya! ezt mivellyed,
Hogy szívemben méllyen verjed,
A' feszülttnek szegzeit:
Vérben úszó Szent Fiadnak,
'S én érettem kinzatottnak,
Oszszad velem sebeit.

A magyarázatra szoruló strófaelosztás:

- Stáció Ének: Hajnal M. 1642-ben kiadott fordításának strófái
(A XI. állomástól csak a refrén strófái vannak ebből.)
- I. *Elő-járó*: Álla Mária fájdalva, 1–2. strófa
Minnyájan: 11–12. strófa
- II. *Elő-járó*: Álla Mária fájdalva, 3–6.[!] strófa
Minnyájan: 11–12. strófa
- III. *Elő-járó*: Álla Mária fájdalva, 7–8. strófa
Minnyájan: 11–12. strófa
A 9–10. strófák elmaradnak!
- IV. *Elő-járó*: Álla Mária fájdalva, 11–12. strófa
Minnyájan: 11–12. strófa
- V. *Elő-járó*: Álla Mária fájdalva, 13–14. strófa
Minnyájan: 11–12. strófa
- VI. *Elő-járó*: Álla Mária fájdalva, 15–16. strófa
Minnyájan: 11–12. strófa
- VII. Nincs ének!
- VIII. *Elő-járó*: Álla Mária fájdalva, 18–17.[!] strófa
Minnyájan: 11–12. strófa
- IX. Nincs ének!
- X. *Elő-járó*: Álla Mária fájdalva, 19–20. strófa
Minnyájan: 11–12. strófa
A' Kristus Keresztéről Solosma
- XI. *Elő-járó*: Atyának bölcsessége, 1–2. strófa
Minnyájan: 11–12. strófa
- XII. *Elő-járó*: Atyának bölcsessége, 3–4. strófa
Minnyájan: 11–12. strófa
- XIII. *Elő-járó*: Atyának bölcsessége, 5–6. strófa
Minnyájan: 11–12. strófa
- XIV. *Elő-járó*: Atyának bölcsessége, 7–8. strófa
Minnyájan: 11–12. strófa

Az OSzK-ban az 1757. évi egri kiadású *Szent bútsú-járás* egyik példányának tulajdonosa a 18. század második felében gyakori variánsokkal írta be kötetébe Hajnal 1629-es fordítását, bizonyára azért, mert abban nyomtatva Hajnal 1642.

évi fordítása szerepelt. A 15–18. strófák hiányoznak másolatából. Talán azért, mert a bejegyző olyan keresztútjárason is részt vett, amelyen a *Szent út* című kiadványból énekelték a szöveget. (Ám a másolat variánsai gyakran nem egyeznek a *Szent útban* közölt szöveggel, ami énekléskor zavart okozhatott. Az ilyen helyzetekre is vonatkozott Nagy Ignác székesfehérvári püspök megjegyzése, amikor „zuzavar” éneklési gyakorlatról, az énekszövegek együtt énekelt eltéréseiről írt.¹¹

3. Más fordítások, szövegfelhasználások

1634 (6 strófa önálló versként fordítása), KOPCSÁNYI Márton, *Elmélkedések*, Bécs, 116–117.¹²

→ Écsi ék.)

1674, *Cantus catholici*, Kassa, 292–294.

1695, (felh.) NÁRAY György, *Lyra coelestis*, Nagyszombat, 62–65, 65–66.

→ Écsi ék., Öttevényi ék.

1785, ÁNYOS Pál (NAGY Ignác szerk.), *Énekek könyve*, Pest, 61–63. (*Ének a Hétfájdalmú Szűz ünnepére*)

1855, TÁRKÁNYI, ZSASSKOVSKY, *Katholikus egyházi énektár*, 132–133.

→1888 (átv.), BOGISICH Mihály, *Őseink buzgótsága*, Budapest, 136–138.

→1914 (átv.), BAKA János, *Erdélyegyházmegyei énekeskönyv*, Gyergyószentmiklós, 186–187.

→1918 (átv.), *Orgonahangok*, 545–547.

1931, HARMAT Artur, SÍK Sándor, *Szent vagy, Uram!*, Budapest, nr. 65.

→1985 (átv.), *Éneklő Egyház: Római Katolikus Népénektár*, Budapest, nr. 90.

1933, BABITS Mihály, *Amor sanctus: Szent szeretet könyve*, Budapest, (A Magyar Szemle könyvei), Budapest, 1933¹.

1934, SÍK Sándor, *Himnuszok könyve: A keresztény himnuszköltészet remekei*, Budapest, (1943), Szent István Társulat, 376–379. (Néhány helyen eltér az 1931-ben kiadott szövegtől).

A kedvelt énekeknek kialakult sokféle variánsa kedvezett annak a gyakorlatnak, hogy szövegkontaminációk jöjjenek létre. Már korai énekeskönyveinkben

¹¹ SZELESTEI N. László, *Séllyei Nagy Ignác püspöksége (Tanulmányok és források)*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, 2020 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 27), 48.

¹² Kiadása: RMKT XVII/7, nr. 63.

(*Cantus catholici*, *Cantionale catholicum*) olvashatjuk a *Stabat mater dolorosa* szomszéd-ságában a *Stabat juxta crucem Christi* kezdetűt is, *Planctus secundus de Beata Virgine: per modum dialogi* felirattal. Náray György húsz strófás Mária-siralma ennek ma-gyarítása, énekeskönyvéből került át az Écsi- és az Öttevényi kéziratos énekes-könyvekbe. Csak az alaphelyzet, a kezdet azonos az általunk vizsgált szövegekkel, a második siralomban Máriát kérdező énekes is szerepel.

Az 1674-es *Cantus catholici*-ben Hajnal fordításainak és az 1651. évi *Cantus catholici* kiadásának ismeretében új fordításnak tekinthető változat látott napvi-lágot. A 20 strófás, stróféként négysorossá bővített fordításban a negyedik sor nem a harmadik megismétlése. Egyébként a sorok szótagszáma változatlan maradt (8+8+7, az ismétlődő vagy negyedik sor is 7).¹³ Ennek a szövegnek más kiadásával, vagy kéziratos előfordulásával nem találkoztam.

1785-ben Nagy Ignác kérésére Ányos Pál készített új fordítást az *Énekek könyve* 1785. évi kiadásába. Az énekek Nagy Ignác határozott funkciót szánt. (*A' Boldogságos Szűz hét fájdalmai innépén*, 61–63) Ányos így írt erről a fordításról:

Jedzés. Ez ugyan már az Anyaszentegyháznak gyakorlott éneke és a magyar nyelvben is fordítva és nyomtatva találkozok, de az öszvehangoztatásnak a régi fordításban számtalan hibái miatt, 's a keseredett Szűzanya nagyobb dicsősé-gére újonnan fordítottam; tapasztalni fogja az olvasó a régi és e között a fordí-tás között való különbséget; melyből kitetszik, hogy nem kérdés okáért esett ezen fordítás, hanem hogy az Isten rendesebben s módosabban szerzett ének-kei tiszteltesék, magasztaltassék, amint ötten régenten Dávid és több szent atyák minden kitelhető ékességgel készített versekkel dicsőítették.¹⁴

Ányos igazi műfordítást készített, elterjedéséről azonban nincs adatom.

A 19. század közepén Egerben megjelent Tárkányi-Zsasskovszky-féle nép-énektárban (1855) a *Stabat mater dolorosa* új fordításával találkozunk. A folyama-tosan azonos dallammal népszerűvé vált szöveg bizonyára Tárkányi Béláé. Ezt a szöveget közölte Bogisich Mihály *Őseink buzgótsága* (1888) című kötetében, ezt

¹³ *Cantus Catholici Latino–Hungarici* [...] autoritate et liberalitate [...] Francisci Leonardi SZEGEDI episcopi Agriensis, Kassa, 1674, 292. – Kiadása: RMKT XVII/7, 526–527.

¹⁴ SZELESTEI, *Séllyei Nagy Ignác...* (13. j. i. m.), 75. Ányos Pál *Stabat mater*-fordítás utáni megjegyzésének leőhelye: Székesfehérvár, Püspöki Levéltár, nr. 1537. A fordítás ki-adása: SZELESTEI N. László, *Irodalom és lelkeség*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Iroda-lom és Lelkeség Kutatócsoport, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkeségtörténeti tanulmányok, 6), 105.

vette át Baka János, *Erdélyegyházmegyei énekeskönyve* és a nagyon népszerűvé vált *Orgonabangók* című énekeskönyv a 20. század elején.

A 20. században a *Szent vagy, Uram* kiadványban Sík Sándor új fordítása terjedt el, mai napig az a „hivatalos” szöveg, ezt vette át az *Éneklő Egyház* (166, nr. 90).¹⁵

Összegezve:

A *Stabat mater dolorosa* magyar nyelvterületen közkedvelt népéneként, idők során többféle változatban vált ismertté. A legelterjedtebb, Hajnal Mátyás 1629-ben kiadott fordítása, amelynek sokféle variánsa jelent meg. Hajnal 1642-ben közzétett újabb fordítása officium jellegű imakönyvekben vált használatossá. A 18. században mindkét változatot elhelyezték egy-egy tizennégy stációs keresztút kísérőénekeként, az utóbbit előénekes énekelte, és ugyanazon két strófát (11–12.) minden állomásnál ismételte a közösség. Léteztek a 17. századtól nemcsak e két fordításnak variánsai, hanem más fordítások is. (Ezek közül a 19. és a 20. században is országosan elterjedt egy-egy változat.)

¹⁵ *Éneklő Egyház...*, i. m. (1. j.), nr. 90. A 14. strófa első sora a *Szent vagy Uramban* A keresztnél véled állni...; az *Éneklő Egyházban*: A keresztet véled állni...

SZÁDOCZKI VERA*

Énekszóval a Kálvárián

Több alkalommal és többféle szempontból kezdtem már el vizsgálni az elmúlt évek során a keresztútjárás, kálváriaépítés emlékeit. Néztam levéltári anyagokat, kerestem ferences és jezsuita háztörténeteket, próbáltam egy-egy megépült keresztút/kálvária mellé a mérteket keresni, valami összefüggést találni: ott épültek-e, ahol ferencesek/jezsuiták működtek, azután és ott épültek-e mikor a járványok/pestis dúltak, vagy jártak-e keresztúti ájtatosságot egy-egy járvány ideje alatt engesztelő áldozatul annak megszűnéséért. (Ezt a felvetésemet az indokolhatja, hogy a 18. századi nagy pestisjárványok és a magyarországi kálváriaépítés látványosan fellendülő korszaka nagyjából egy időszakra esik.) Mindezekre nem vagy nem igazán találtam megnyugtató válaszokat. Ugyanakkor bármit kerestem, mindig az volt az elsődleges kérdésem, hogy a keresztúti ájtatosságnak kezdetektől fogva része volt-e az éneklés, ahogy az a mai gyakorlatban megvan. Ha énekeltek, mit, hogyan, mikor. Ezért kezdtem kutatni például Vácon, ahol voltak ferencesek, templomukban keresztúttal, épült a városban két kálvária (egy hagyományos, a golgotai jelenetet ábrázoló szoborcsoporttal és az úgynevezett Hétkápolna, mely kétszer hét stációval Jézus és Mária hét fájdalmának állít emléket), dúlt a pestis többször is. Átnézve a váci ferences rendház *Historia domus*át – melyet igen részletesen vezettek a 18. században: még azt is megtudjuk, hogy melyik évben mikor riant a jég a Duna vizén, mikor havazott, mikor ki látogatta meg a házat és ki távozott – rengeteg információt olvashatunk arról, hogy rendbe állított körmenetben kivonultak a Kálváriához, ott kitől milyen nyelvű szónoklatot hallgathattak meg a hívek, hogyan látták el a helyet őrző remetét, milyen eszközökkel volt felszerelve a Kálvária-kápolna, de éneklésről szó sem esik benne. Pedig a ferences templom és a Kálváriák nem egymás mellett fekszenek, minden bizonnyal nem csöndben tették meg ezt az utat. De a források hallgatnak erről. Egy újabb vizsgálódás alkalmával 17–18. századi keresztúthoz köthető nyomtatóványokat vizsgáltam. Ezekről lesz szó a továbbiakban, egyelőre a teljesség igénye

* A szerző a HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos munkatársa.

nélkül, jellemző példákat felvillantva. A köteteket, amennyire lehet, a megjelenésük időrendjében veszem sorra, így remélhetőleg kirajzolódik majd az az út, mely megmutatja a keresztútjárás sokszínűségét és elvezet addig, amit tulajdonképp ma is ismerünk.

Hétstációs kálvária Nagyszombatban

Elsőként Ágoston Péter 1672-ben megjelent *Mirra-szedő szarándok*¹ című kötetét vizsgálom. A Szegedi Ferenc egri püspöknek szóló ajánlás után belső címként olvasható a következő: *Mirraszedő szarándok, avagy a nagyszombati Szent Miklós templomában lévő (avagy másutt) Úr Vacsorája oltárától, a Modordorfi Szentegyházig, Urunk hét helyt lött kínszenvedését előhozó Oszlopoknál, test vagy gondolatokkal való kereszttyén ember áhítatossága.* Tehát a 17. század második felében, Nagyszombatban egy jezsuita páter állított össze áhítatos könyvet egy hétstációs kálváriához a hívek számára, akik testben vagy lélekben végig kívánják járni Jézus szenvedését. A kötet első részében tanítás és elmélkedés található a keresztútról, a második intéseket fogalmaz meg a hívekhez, a harmadik rész tartalmazza a hét oszlopnál (itt nem stációnak nevezi) mondandó áhítatosságokat. Illetve nemcsak az oszlopnál, hanem az oszlophoz menetelre ajánlottakat is. Az oszlopoknál való áhítatosságok felépítése: oktatás a menetelre – oszlophoz menetelkor áhítatosság – zsoltár. Az oszlopnál: példák – prófécia – fohászkodások – könyörgés. Ezek közül a zsoltárok azok, amiknél érdemes egy kicsit elidőzni. A keresztút Jézus szenvedéseinek elmélkedve alkalmat nyújt a bűnbánatra. Így nem véletlen, ha a hét oszlophoz való menetelkor a hét bűnbánati zsoltár verses parafrázisát hozza.

1. oszlop: kert, vérrel verejtékezés, Júdás elárulja – *Meg ne fedj engemet Uram, felgerjedett haragodnak tüzeiben, és meg ne ostorozz...*
2. oszlop: Annás udvara – *Boldogok, akiknek undok vétkeinek sebét az Úr befedte...*
3. oszlop: Kaifás házában – *Meg ne fedj engemet Uram, felgerjedett haragodnak tüzeiben, és meg ne verj...*
4. oszlop: Pilátus házában – *Végtelen irgalmú, ó te nagy hatalmú Isten légy már kegyelmes...*

¹ ÁGOSTON Péter, *Mirra-szedő szarándok*, Nagyszombat, Akadémiai nyomda, 1672. RMK I 1140. Krisztus hét fájdalmas útjának áhítati gyakorlatáról lásd még ebben a kötetben Báthory Orsolya *A keresztút a pápai rendelkezések tükrében* című tanulmányát (23–24).

5. oszlop: Heródesnél – *Uram halld meg szómat, nézd nagy siralmimat, adj helyt imádságimnak...*

6. oszlop: újra Pilátusnál – *Sok háborúságban, szívem nagy bánatban, elmerült siralomban...*

7. oszlop: Urunk halála – *Hajtsd meg füleidet, kérem felségedet, halld meg könyörgésemet...*

A bűnbánati zsoltárok szerzőségének kérdéseit sokan vizsgálták, vitatták, itt most nem is kívánok kitérni erre, elég legyen annyi róla, hogy köztük van Balassi Bálint 50. zsoltára², a másik hatot pedig sokáig Nyéki Vörös Mátyásnak tulajdonították, az utóbbi időben azonban ezt többen megkérdőjelezték,³ és Pázmány Péter is felmerült, mint lehetséges szerző.⁴ Tehát arról a hét zsoltárról van szó, melyek már Pázmány *Imádságos könyvében* is olvashatók, de megtalálhatók az 1651-ben megjelent *Cantus catholicus*-ban, ott viszont már kottával. A kutatás jelenlegi állása szerint itt ragadható meg elsőként az írott dokumentumokban, hogy két stáció közt énekelhettek a hívek, bár ekkor még nem a szoros értelemben vett keresztúti éneket. Itt még nem a szoros értelemben vett keresztúti éneket, de éneket. A kötet negyedik részében különböző áhítatok olvashatók a szenvedő Krisztushoz. (Tehát ez a rész már nem szorosan a kálváriához kapcsolódik, inkább elmélgedések Jézus szenvedéséről.) Például: a feszület előtt könyörgések vagy a keresztfán függő Jézushoz fohászkodások stb. ezek közt két olyan verset olvashatunk, melyeket legalább annyira jól ismertek a hívek – dallammal együtt – mint a bűnbánati zsoltárokat. Az egyik *A megfeszített Jézusnak sebeitől. Első: A Jézus lábain való sebekehez. Salve mundi salutare: Sz. Bernát himnusza*.⁵ Az ének hét részből áll, mintegy hét alcímként szerepel Krisztus hét tagja: *A lábaihoz, A térdeire, A kezeire, Az oldalára, A mellére, A szívére, Az arcára*. Az egyes részekben dicséri Krisztus egy-egy tagját, majd könyörög, hogy együtt szenvedhessen a Megváltóval és így üdvözüljön.⁶

² Pázmány Péter *Imádságos könyvében* az L. zsoltár mellett a margón ez szerepel: Balassa Ba. PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni imádságos könyv*, Graz, 1606, 180v.

³ VADAI István, *Kolomp vagy csengettyű? = A magyar költészet műfajai és formái a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, SZILASI László, PAP Balázs, VADAI István, Szeged, 2005, 181–187.

⁴ SZABÓ Ferenc, *Új Távlatok: Eszmék és művek. Válogatott irodalmi, művelődéstörténeti és teológiai tanulmányok*, Budapest, Éghajlat, 2011.

⁵ AGOSTON, *Mirraszedő...*, 1. j. i. m., 355–372.

⁶ Erről bővebben: SZÁDOCZKI Vera, *Szent Bernát és a régi magyar ének* (megjelenés alatt).

Mind a latin vers, mind annak magyar fordítása számos hazai kéziratban és nyomtatványban megtalálható. Első fordításai már a középkor végi kódexeinkben olvashatók. Először nyomtatásban az 1651-es *Cantus catholicus*ben jelent meg magyarul, majd az 1674-es *Cantus* és Kájoni *Cantionale catholicum*a hozott egy-egy új szövegváltozatot. És amely gyakorlatilag mind a mai napig a katolikus ének-készlet gyakran használt eleme, főleg böjti időben *Jézus világ megváltója*... kezdettel.

A másik ének talán kevésbé ismert: a *Fakadj meg bár szemem hulló könnyeiddel*... a *Mirraszedő zarándok* záróéneke.⁷ A 17 versszak olvasható már Ágoston Péter egy korábbi kötetében, az 1669-es *Lelki patikában*⁸, majd egy bő századdal később Bozóky Mihály *Katolikus karbéli kótás énekeskönyvében* jelenik meg újra nyomtatásban, ekkor már kottával. Ez azon énekek közé tartozik, melyek valamilyen oknál fogva kimaradtak a *Régi Magyar Költők Tára* 17. századi sorozatának vonatkozó kötetéből, ennél fogva viszonylag keveset tudunk például a szerzőség kérdéséről vagy a szöveg forrásáról. Elképzelhető, hogy maga Ágoston Péter lehet a szerző?

A selmeci kálvária

A kálváriák közt egyedülállónak számít a selmecbányai. A bazaltcsúcsra épített három templom, sok apró kápolna, szentsír és szent lépcső magasan a város fölé emelkedik, melyeket végigjárva nemcsak Jézus szenvedéseiről, de Mária fájdalomairól is megemlékezhetnek a hívek. 1745–1751 közt építtette a cseh származású jezsuita, Perger Ferenc páter.⁹ Lipcse város nagytiszteletű plébánosa 1751. szeptember 14-én, Szent Kereszt felmagasztalása napján ünnepi *Te Deumot* énekelt a szent hegy épületeinek szerencsés befejezéséért – olvasható a jezsuita háztörténetben, vagy legalábbis, ami megmaradt belőle Hidvéghy Árpád 1900-as fordításában. De minden bizonnyal fokozatosan vették használatba az elkészült részeket, és e dátum után is kerültek még képek, szobrok, liturgikus eszközök a hegy épületeibe. A jezsuita forrás szerint ezrek, sőt a Szent Kereszt ünnepein

⁷ 389–394.

⁸ ÁGOSTON Péter, *Lelki patika*, Lőcse, Brewer Sámuel, 1669, K1r–K4r. RMK I 1087a.

⁹ *A selmeczi kálvária keletkezésének története*, összeáll. HIDVÉGHY Árpád Sándor, Selmecbánya, 1900, 12–20; Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus generalis*, Roma, 1988, II, 1184.

tízezrek zarándokoltak Selmece, akiket illett tájékoztatni a szokásokról, búcsúkról, ájtatosságokról, így 1755-ben a jezsuita páterek kiadtak egy füzetet, melyet a zarándokok számára állíthattak össze *Rövid oktatás az esztendőbeli ájtatosságokról, melyek Selmebánya... Kálvária hegyén tartatnak, a nagy búcsúkerül melyek az ájtatos híveknek adatnak, Sz. Grádicokról, melyek sok szent drága tetemei találhatók... melyek össze-szerzettek egy valamely Jézus Társaságbéli szerzetestől és most magyarra fordítottak*¹⁰ címmel. Célja minden bizonnyal a tanítás, tájékoztatás volt, továbbá hogy a hívek kezébe megfelelő imádságokat adjon. Nem találunk benne szigorú értelemben vett keresztúti ájtatosságot, nem ad minden stációhoz elmélkedéseket, imákat, éneket, viszont sok minden mást megtudunk belőle. A kötet az *Ájtatosság módja és rendje* című résszel kezdődik:

Emlétt két innep nap előtt dél után ötöd fél órakor a Sz. Kálvária hegyén imáadásra kitétetett Oltári Szentség előtt énekes Litania mondatik, mely után a hívek a Krisztus kínszenvedésének énekét éneklék. Ennek vége után a Szent Keresztnek, és Krisztus övedzőjének, mellyel a szent Kereszten békerített valamindnyájoknak csókolgatására tisztességesen nyuitatik.

Másnap reggel, úgymint: Sz. Kereszt megtalálása napján, mely mindenkor Májusnak azaz: Pünkösöd havának harmadik napján esik, és Sz. Kereszt felmagasztalása innepén, mely Septembernek, azaz: Sz. Mihály havának 14dik napján ületik, heted-fél órakor, az első Sz. Mise után, mely hat órakor kezdődik, Jézus Társaságának Nagyboldogasszony tisztelésére felszentelt Templomából zászlókkal és képekkel Processio a Sz. Kálvária hegyre, ájtatosságot nevelő rendel kivezetetik, ahol mind a Német, s mind a Tót Templomban énekes Mise, és mind a két nemzetnek tulajdon nyelven Prædication, ez után pedig kis Sz. Mise tartatik.

Dél után négy Órakor ismét a kitétetett Oltári Szentség előtt Litania, a néptől pedig a Krisztus kínszenvedésének éneke énekeltetik, és a Sz. Keresztnek, és Krisztus övedzőjének részecskéje tiszteltetik.

Illyenképpen a Sz. hétben is nagy pénteken a Kálvária hegynek kápolnájában, melyben Krisztus a koporsóban fekszik a híveknek imáadására kitétetik az Oltári Szentség.

Azonkívül minden esztendőben Krisztus Szívének napján, mely azon pénteken ületik, mely Krisztus Urunk Sz. Teste nyolcadik napja után esik, reggel kilenc órakor a kitétetett Oltári Szentség előtt énekes Mise leszen, dél után pedig ötödfél órakor énekes Litania, mely után ismét a hívektől ének szóval emlittetik a Krisztus kínszenvedése, és a Krisztus Sz. keresztnek, és övedzőjének részecskéje csókkal illetetik.¹¹

¹⁰ *Rövid oktatás, az esztendőbeli ájtatosságokról*, Nagyszombat, Acad., 1755.

¹¹ *Uo.*

Tehát megtudjuk a főbb ünnepeket: Szent Kereszt felmagasztalása és Szent Kereszt feltalálása, nagypéntek, Jézus Szívének ünnepe; hogy ezeken a napokon énekes misét, énekes litániát mondanak, és a hívek Krisztus kínszenvedésének énekét éneklik. Melyik ének ez? A választást nem bízta a véletlenre a füzet összeállítója, és a búcsúk felsorolása, az imaszövegek és ájtatosságok után közli az ének teljes szövegét a kötet zárásaként: *Krisztus kínszenvedéséről való ének, mely szent kereszt megtalálása és felmagasztalása napjain a' Kálvária hegyén énekeltetik*¹² címmel. *A mennyben és a földön, és minden helységben...* kezdetű ének szövegét máshol eddig nem találtam, úgy tűnik ez a hely sajátja volt. Kottát nem közöl, így dallama egyelőre ismeretlen. A 12 versszak először az Oltáriszentséget magasztalja, majd Jézus szenvedésének mozzanatait adja az éneklő közösség szájára: a kiomló vér, az ostorozás, a töviskorona, a kereszthordozás, a dárdával való átszúrás képeivel, majd könyörgést fogalmaz meg: Jézus rejtse el sebeibe, tisztítsa meg a bűntől; végül egy Máriához való fohással zár. A nyolcsoros versszakok refrénes szerkezetűek: 4 sor után 4 sor refrén. Mely szerkezettel akár felelgetős ének is lehetett, ahol a kántor vagy előénekes éneklé az első négy sort, melyre a nép a refrénnel válaszol.

<p>1. A mennyben és a fölön,
És minden helységben,
A Jézus szeretessen
Oltári Szentségben,
Dicsértessék, áldassék
Jesunak Szent Szíve,
Tőlünk magasztaltassék,
Örökkön örökké.</p>	<p>2. E szívtől szeretettünk,
Mindenkor kegyessen,
Azért magát minékünk
Adta e Szentségben,
Dicsértessék, áldassék
Jesunak Szent Szíve,
Tőlünk magasztaltassék,
Örökkön örökké.</p>
<p>3. Égő szeretetéből
Sok ezer csöpp vérét
Kionta szent testéből
Véres verítikét[!].
Dicsértessék, áldassék
Jesunak Szent Szíve,
Tőlünk magasztaltassék,
Örökkön örökké.</p>	<p>4. Testét ostorozásra
Adta mindnyájunkért
Iszonyú fájdalmokra
Mi gonoszáginkért.
Dicsértessék, áldassék
Jesunak Szent Szíve,
Tőlünk magasztaltassék,
Örökkön örökké.</p>

¹² *Uo.*, 43–48.

5. Tövissel koronázták
Szentséges Szent fejét
Sok csufokkal gyalázták
Drágalátos Szívét,
Dicsértessék, áldassék
Jesusnak Szent Szíve,
Tőlünk magasztaltassék,
Örökkön örökké	6. A Keresztfát jó szívvel
Vállaira veszi,
Azt értünk víg örömmel
Az hegyre felviszi.
Dicsértessék, áldassék
Jesusnak Szent Szíve,
Tőlünk magasztaltassék,
Örökkön örökké.
7. Dárdával szaggattaték
Szentséges Oldala,
Hogy tőlünk szeretessék
Amint ő kívánja.
Dicsértessék, áldassék
Jesusnak Szent Szíve,
Tőlünk magasztaltassék,
Örökkön örökké.	8. Lássátok nyitva Szívét,
Oda siessetek,
Malasztját, és kegyelmét
Ott elnyerhetitek.
Dicsértessék, áldassék
Jesusnak Szent Szíve,
Tőlünk magasztaltassék,
Örökkön örökké.
9. Ezen Szív, szűnés nélkül
Minden ínségünkben
Részesét Sebeiből
Szármozott örömben.
Dicsértessék, áldassék
Jesusnak Szent Szíve,
Tőlünk magasztaltassék,
Örökkön örökké.	10. Reits el Jézus Szívedbe
Utolsó üdömben,
Midőn bűnös lelkembe
Veszlek a Szentségben.
Dicsértessék, áldassék
Jesusnak Szent Szíve,
Tőlünk magasztaltassék,
Örökkön örökké.
11. Akkor tisztíts meg engem
Szivednek vérével,
Hogy kedves légyen lelkem
Magas Felségednél.
Dicsértessék, áldassék
Jesusnak Szent Szíve,
Tőlünk magasztaltassék,
Örökkön örökké.	12. Mária fájdalomnak,
Anyja, légy mi Anyánk,
Szivedet Fiadnak
Engedd, vigyázz reánk.
Dicsértessék, áldassék
Jesusnak Szent Szíve,
Tőlünk magasztaltassék,
Örökkön örökké.

A tizennégy stációs kereszttutak

A 18. század második harmadától kezdve jelentek meg azok a kisalakú könyvecskék, melyek már a tizennégy stációs kereszttúthoz készültek. Több ilyen kiadvány látott napvilágot, mindegyiknek számos további kiadása ismert.

Az üdvözítő Jézus Krisztus keresztének útja az erdélyi ferencesek működéséhez köthető. Két kiadása ismert, mindkettőt Csíksomlyón nyomtatták (1738, 1746).¹³ Az 1746-os kiadáshoz fértem hozzá. Ebben a kérdés-felelet formájában megfogalmazott tanítás után engedélyek és búcsúk következnek, majd stációnként az elmélkedések, imák, könyörgések. Ebben a kötetben nem található ének, ahogy a forrásul szolgáló *Via crucis salvatoris nostri Jesu Christi* című, 1732-ben Nagyszebenben megjelent műben sem.¹⁴ A bennük olvasható elmélkedések, illetve a latin és a magyar könyv viszonya alaposabb vizsgálat tárgyát képezhetné, mivel azonban ének nem található bennük, ez jelen tanulmány témájától messzire vezetne, így a későbbiek feladata lehet.

E kiadványhoz hasonló *A keresztviselő Kristus Jesus fájdalmas úttjának ábitatos gyakorlása*¹⁵ című kötet, melyben a bevezető után stációnként olvashatók a könyörgések, imák, elmélkedések, azonban szintén ének nélkül.

A *Szent búcsújárás* című kötetnek három kiadása volt a kezemben.¹⁶ A keresztút magyarázata és a bűnbánatra indító elmélkedés után következnek stációnként az imák, könyörgések, ezúttal már ének is van. A Szelestei N. László által e kötetben alaposan vizsgált *Álla a Mária fájlalva...* kezdetű éneket osztja szét a bevezető és az 1–10. stáció közt, hatsoros versszakokba rendezve, refrénnel: a versszakot az Elöljáró, a refrént mindenki énekli. A 11. stációnál *Az Atyának bölcsessége Isten igazsága...* kezdetű énekre vált: a *Kristus Keresztéről Solosma* címmel, 2x4 sort közölve stációnként. Különös megoldás, hogy utána ugyanaz a refrén, mint a Stabat Maternél volt. Az ének forrása a *Partis sapientia veritas divina...* kezdetű középkori hórásének, melynek első magyar fordítása a *Winkler-kódex*ből ismert, de különböző változatai és fordításai ugyanúgy megtalálhatók a nyomtatott katolikus énekeskönyvekben, mint a kéziratok hagyományban vagy a protestáns gyakorlatban.¹⁷ Az ének maga nem újdonság, itt csupán a felhasználásának alkalma változott azzal, hogy keresztúti ének lett belőle. Az 1751-es kiadás a Jézus szenvedéséről való litániával zárul.

¹³ Csíksomlyó, 1738; Uo., 1746. (*A Krisztus keresztének útja*, Csíki klostrom, 1799; 1835.)

¹⁴ *Via crucis Salvatoris nostri Jesu Christi*, Cibinii, 1732.

¹⁵ Bécs, 1740; Sopron, 1760.

¹⁶ Eger, 1737; Buda, 1751; Eger, 1757; Eger, 1773; Buda, [é. n.], Buda, 1818. – Közülük két egri (1757, 1773) és a budai kiadást tudtam megvizsgálni.

¹⁷ Vö. *Katolikus egyházi énekek* (1608 – 1651), Budapest, Akadémiai, 1974 (Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 7), 409 (5. sz. jegyzetei).

Az utolsó vizsgált kiadványcsoport, a *Szent út* vagyis gyakorlása azon fájdalmas útnak, melyet az halálra ítéltetett, és keresztel terbeltetett Isten-ember Pilátus házáig Kálvária Hegyre járt, Serafikus Szent Ferenc Rendén lévő Reformatus, és Observáns, Kisebb Atyafiaknak igazgatása alatt. Már régen sok Római Pápától újólag Bódog emlékeztető XI-dik és XII-dik Innocentiustól, végre XIII-dik Benedektől 1724-dik esztendőben nagy bútsúkkal ékesítettet. Számos kiadása ismert a 18. és 19. században,¹⁸ melyek kisebb-nagyobb mértékben térnek el egymástól. Ezek összehasonlító vizsgálatára most nem térek ki, csak ami a bennük foglalt énekrendet illeti. Nem egységesek ebből a szempontból a kötetek. Például az 1781-es pécsi kiadásban az *Álla a keserves anya...* kezdetű, fentebb már tárgyalt ének veszi stációnként. Az 1772-es győri kiadásban szintén így olvashatjuk, azzal a különbséggel, hogy a kötet végén közöl egy másik ének is, melyeket a stációknál lehet mondani: *Jézus szenvedéséről, bűnösök emlékeztünk...* kezdettel, nótajelzéssel, kotta nélkül. Az 1775-ös váci kiadás párhuzamosan közli a két ének a stációknál, majd a kötet végén, a szentségi áldásra a *Szent vagy, Uram, szent vagy...* ének adja. Az 1796-os szombathelyi (és ennek nyomán az 1802-es soproni) kiadás pedig csak a Jézus szenvedéséről veszi. Ez utóbbi kötet végén egy penitenciatartó ének található *Bús fájdalom szívemet...* kezdettel, utána Faludi Ferenc *Keresztények sírjátok...* kezdetű éneke olvasható. Essék néhány szó a *Jézus szenvedéséről...* kezdetű énekről, melyet a legkorábbi keresztúti énekként tartanak számon.¹⁹ A bevezető versszak utáni strófák párhuzamosan haladnak a keresztút stációival a szenvedéstörténet egyes mozzanatainak megjelenítésében, majd egy záró versszak olvasható. Több esetben mindezekhez még egy szentségi áldásra való strófa is tartozik. Kottát egy kiadás sem közöl, nótajelzése minden esetben az *Urunk szenvedéséről...* kezdetű ének. A *Szent út*

¹⁸ Kassa, [1761–1763]; Győr, 1772; Vác, 1775; Pécs, 1781; Vác 1793; Szombathely, 1796, Sopron, 1802; Pest, 1817; Esztergom, 1750.

¹⁹ Az énekkel és annak dallamával több helyen foglalkozott Kővári Réka a következő tanulmányokban (a teljesség igénye nélkül): RUDASNÉ BAJCSAY Márta, KŐVÁRI Réka, *Régi és újabb vallásos énekek a gyimesközépköziak mindennapjaiban a 21. század elején = Szent helyek, ünnepek, szent szövegek. Tanulmányok a romániai magyarság vallási életéből*, szerk. PÓCS Éva, Budapest–Pécs, L'Harmattan – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, 2012, 279–330; KŐVÁRI Réka, *Egy gyimesközépközi népénekgyűjtés 16–18. századi dallamai = Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, VIII, szerk. PILIPKÓ Erzsébet, Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 2013, 409–421; UÓ, *Énekköltés egy zeneértő pap hagyatékában = Fordítás a lelkeségi irodalomban*, szerk. SZÁDOCZKI Vera, Budapest, HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkeség Kutatócsoport, 2023 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkeségtörténeti tanulmányok).

című kiadványok forrásai közé kell sorolnunk a *Via sacra* című kötetet. Ennek 1763-as, Nagyszombatban megjelent kiadása volt kezemben, mely a keresztútjárás négy módját közli, azaz tulajdonképp négy elmélkedéssorozat követi egymást. A *Szent út* szövegei a *Via sacra* negyedik elmélkedéssorozatát (Modus quartus²⁰) követik, azt fordítják magyarra. A latin kötet elején található egy ének (melyet mind a négy elmélkedéssorozatban énekeltet), a *Passionem Domini recolamus pariter*. . . , kottával. S ez kétségtől kapcsolatosan áll a magyar énekkel. A *Jézus szenvedéséről bűnösök emlékezzünk*. . . nem fordítása a *Passionem Domini*nek, de a téma stációkhoz való igazítása, a dallam, a strófaszerkezet mindenképp mintául szolgált a magyar éneknek. A latin szöveg változatai széles körben ismertek és elterjedtek voltak, mivel azok már az 1655-ös és 1675-ös *Cantus catholicus*-ban és Károni *Cantional*-jának második kiadásában is megtalálhatók. Itt ismét arra látunk példát, hogy egy ismert éneket hogyan alakítanak át keresztutas énekké.

Via crucis, 1763, 14.

Passionem Domini recolamus
pariter,
Fletu incessabili, omnes unanimiter,
In vocibus, flebilibus,
Gemitibus, inenarrabilibus.

Statio I.

Redit ad dormiendes pavidos Discipulos:
Cernit appropinquantes capitales aemulos,

Ferrus Judas ducit turbas.
Furibundas Christi necis avidas.

Statio II.

Osculo falsissimo capiendus traditur,
A Juda nequissimo inimicis venditur;
Christus Jesus dire caesus,
Cruciandus traditur, tortoribus. [...]

Szent út, Győr, 1772.

Az öreg Oltárnál előljáró vers

Jézus szenvedéséről, bűnösök emlékezzünk,
Fájdalmas szent Anyjával halálra kesereg-
jünk:
Szánakodva és zokogva,
Fohászkodva szent keresztútra menjünk.

I. Stációnál

Halálra ítéltetik éretted az élet Ura,
Hogy számtalan bűnödért te ne esnél po-
kolra,

Egek Ura magát kínra,
Rút halálra, adja a keresztfára.

II. Stációnál

Sebes gyenge vállára nehéz keresztfát vesz,
Örvendj hogy bűn terhétül lelket meg-
mentheti;
Ah enyhétsd! könnyebbétsd,
Ne terheljed, bűnnel Jézus keresztét. [...]

²⁰ *Via sacra seu exercitium viae crucis dolorosae*, Tyrnaviae, typis Collegii Academicis S. J., 1763, 95–118.

Statio XIV.

Lugubrem passionis colendo memoriam,
Matrem compassionis comitando Mariam,
Per arduam Crucis viam,
Reportandam speramus victoriam,

Cantus ad aram

Adoremus cernui, trabe celsa Pendulum,
Obseruamus Dominum in tumulo conditum,
Sacrum funus! Carum pignus!
Pignoribus cunctis pretiosibus.

Versus ultimus

Jesu! Fac participes Crucis, et victoriae,
Supplices: quod unum te coprecamur hodie!
In vocibus flebilibus,
Gemitibus inenarrabilibus.

XIV. Stációnál

Nagy kinnak hegyes tűre sérti Mária szívét,
Midőn a koporsóban teszik szent Fia Testét.
Hol a kincse, ott a szíve,
Eltemetve, zokog, és sír reszketve.

Az öreg oltárnál midőn a Szentség kitétetik

Értünk megfeszült Jézus kérünk, hogy sebe-
idet
Mutasd bé szent Atyádnak bűnünkért Szent
Nevedet;
Hogy sebeid vércseppeid,
Szenvedésid légyenek örömünkre.

Az Áldás előtt

Itt jelen lenni hiszünk, s leborúlva imádunk,
Hozzánk nagy szerelmedért Jézus hálákat
adunk
Ó jaj szánjuk bűnünk bánjuk,
Meg nem bántunk, szent áldásodat várjuk.

Náray György – Harmat Artúr – Sík Sándor

Még egy énekről kell szót ejteni, ha a barokk kori keresztutas énekeket vizsgáljuk, ez pedig az ájtatosságokon ma is leggyakrabban használt ének, *Szűnünk-lelkiünk most kitarjuk...* kezdettel. A *Hozsanna* 78. számú éneke fölött ez olvasható: „Náray *Lyra coelestis* (1695) – Sík Sándor”. Akkor valójában hogyan alakult ez az ének? Mi az, ami ebből korszakunkhoz kötődik? A szöveg Sík Sándortól van, azt semmilyen formában nem találjuk meg Náraynál, viszont tőle származik a daltam.²¹ A *Lyra coelestis*-ben olvasható a nagyböjti énekek közt egy verses passió *Passio Dominica rithmice descripta, cum planctus B. M. V.* címmel, melynek dallama megegyezik a *Szűnünk-lelkiünk* első két sorával. A passióba beleépített Náray egy Mária-síralmat is, ahogy azt a cím is jelzi. A Mária szájából elhangzó részekhez más dallamot kapcsol, s ez lett a mai ének harmadik-negyedik sora. Két dallam fut Náraynál, az egyik a történetet meséli, a másikon Mária szólal meg. Ezt a kettőt dolgozta össze egy versszak dallamszerkezetévé az ének összeállítója. A *Szűnünk-lelkiünk most kitarjuk...* először az 1931-ben megjelent *Szent vagy, Uram!*

²¹ NÁRAY György, *Lyra coelestis*, Nagyszombat, 1695, 67–72; PAPP Géza, *A XVII. század énekelte dallamai*, Budapest, Akadémiai, 1970 (Régi Magyar Dallamok Tára, 2), 476 (73. sz.).

énekeskönyvben volt olvasható, amelynek szerkesztői munkálataival Harmat Artúrt és Sík Sándort bízta meg az Országos Magyar Cecília Egyesület. Az egyesület céljai közé tartozott a tartalmilag és zeneileg vegyes népének repertoár felülvizsgálata és egy egységes kántorkönyv létrehozása. A választás nem véletlenül esett Harmatra és Síkra, hiszen ők már korábban dolgoztak együtt: az 1924-ben *Lyra Coelestis Válogatott énekek Náray György 1695-ben megjelent hasonló című, kótás könyvéből* kiadványon. 30 dallamot adtak ki orgonakíséretes feldolgozásban a 17. századi énekeskönyvből, az énekek alapos szöveg- és dallamrevideálása után. A *Szent vagy, Uram!* összeállításának előkészületi munkálatait Katonáné Szabó Judit rekonstruálta doktori disszertációjában.²² Ez alapján elmondható, hogy a felkérés után Harmat alapos gyűjtőmunkával és meghatározott koncepció szerint látott a munkához, összegyűjtötte saját kora és az előző századok énekeskönyveit, és kiválogatta belőlük a számára használható énekeket, amelyeket aztán különböző szempontok szerint rendezett. Harmat csak a dallamokkal foglalkozott, a szövegeket Sík Sándorra bízta, aki többek közt a következő szempontokat fogalmazta meg:

- * Törekedni kell a régi énekeskönyvek szövegeinek megóvására, de csak abban az esetben, ha azok tartalmuknál és költői szépségüknél fogva érdemesek arra.
- * Változtatni szükséges a szövegen annak elavult, érhetetlen, homályos nyelvezete esetén.
- * Mivel az értékesebb énekszövegek kerültek kiválogatásra, ezért tartalmilag kevésbé szükséges javítani azokat, inkább csak rövidíteni kell. Ez főleg a 16–17. századi énekekre vonatkozik.
- * A nagyon népszerű énekeknél az első sort akkor sem kell megváltoztatni, ha hibás.
- * A változtatáskor fontos megőrizni a vers stílusát és a lehetőségekhez mérten hangulati árnyalatait. Így a régi szövegekben megmaradhatnak a „mondá, születék” stb. régies kifejezések, sőt ahol a hangvételt változtatná meg, ott a prozódiai döccenők is meghagyhatók.
- * A régi szövegeknél meg kell próbálni felkutatni a legrégebbit, összehasonlítani a különféle változatokkal és ötvözni azokat vagy kiválasztani a legszebbet.

²² KATONÁNÉ SZABÓ Judit, *Harmat Artúr Szent vagy, Uram! népénektár filológiai feldolgozása*, doktori értekezés, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2007.

- * Számos esetben szükséges új szöveget írni a régi dallamra, abban az esetben, ha a megőrzést érdemlő dallamhoz tartalmilag vagy stílusban silány szöveg társul. Új szövegre azért is szükség van, mert az új egyházi ünnepeket (pl. Krisztus Király, Jézus Szíve áhítat stb.) szintén el kell látni énekanyaggal.²³

Az énekek alaposabb vizsgálata során Katonáné megállapította, hogy kevés szövegnek hagyta meg Sík az eredeti szövegét, a legtöbbbe belejavít és sok dallamra új verset ír. Minden bizonnyal ez történhetett a *Szívünk-lelkünk...* kezdetű énekkel is. Harmat a dallamot értékesnek találta, bevette a készülő kötetbe a hibáit javítva és kissé átszerkesztve azt, de a szöveget Sík teljes egészében lecserélte. Ugyanakkor – a felállított alapelveinek megfelelően – megőrizte annak hangulatát, stílusát, így formáltak a passió-Mária-siralom kettőséből egy keresztutas éneket, és hoztak vissza a mindennapi gyakorlatba egy rég elfeledett vagy talán sosem használt dallamot.

Összegezve elmondható, hogy az éneklés legtöbbször szerves része volt a keresztúti ájtatosságnak. Az elhangzó énekek középpontjában Jézus szenvedése és a bűnbánat állt, s ezt igen változatos műfajokban jelenítették meg, zsoltár, cantio, litánia, s majd a 18. század közepétől találjuk meg a nyomtatott könyvekben a szoros értelemben vett keresztúti éneket. Ezekben a kötetekben azonban nemcsak a stációkkal párhuzamosan haladó elmélkedő énekeket, hanem sok esetben az ájtatosság lezárására, a bűnbánat felindítására vagy Jézus szenvedéséről való elmélkedésre szolgáló énekeket is közöltek a szerkesztők, leginkább a kötetek lezárásaként egy csokorba szedve.

²³ Sík Sándor kéziratos jegyzete a Harmat-hagyatékban (magántulajdonban). Idézi: KATONÁNÉ, *Harmat Artúr...*, 22. j. i. m., 43–44.

KÓNYA FRANCISKA

*Hermolaus metszetekkel illusztrált elmélkedésgyűjteménye
Jézus passiójáról*

Elaine Scarry a Harvard egyetem professzora *The Body in Pain* című munkájában egyebek mellett a fájdalom nyelvi kifejezhetőségét kutatja. Egyik sokat idézet megállapítása: a fájdalom természetéből adódóan lehetetlen osztózni más ember szenvedésével. A fájdalom értelmezése viszont kulturálisan és történelmileg meghatározott.¹ A kora újkor vallásos embere kívánt és törekedett azonosulni Jézus passiójával.² Ennek jele a számtalan szenvedéstörténethez kapcsolódó művészeti alkotás és meditációs szöveg. Utóbbi hazai előzményeire, a késő középkori magyar nyelvű kódexek passiószövegeire a szakirodalom viszonylag nagy figyelmet fordított. Utóbbiak közül kiemelném Korondi Ágnes egy ide vonatkozó tanulmányát,³ amely többek között a szenvedéstörténettel kapcsolatos viszonyulásformákat vizsgálja. Azt követi nyomon, milyen érzelmi reakciót és viselkedési mintát írnak elő olvasóik számára ezek a szövegek. Jelen tanulmány részben hasonló szempontokat vet fel Hermolaus *Az Úr Jézus kínszenvedéséről keresztény elmélkedések* című nyomtatványát vizsgálva.⁴ Miután reflektálok a szerző és életművének korabeli sajtóvisszhangjára, röviden összevetem a magyar nyomtatványt a német nyelvű forrásművel. Emellett a szenvedéstörténet átelmélkedésére adott szempontokat, az ajánlott, testi szinten is kifejeződő magatartás-

¹ Elaine SCARRY, *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*, Oxford University Press, Oxford, 1985, 4.

² A kora újkor katolikus és protestáns passiómeditáció különbségeiről és a Joseph Hall elmélkedésgyűjteményében való közeledéséről lásd: Jan Frans van DIJKHUIZEN, *Love Tricks and Flea-bittings = Meditatio – Refashioning the Self: Theory and practice in Late Medieval and Early Modern Intellectual Culture*, ed. Karl ENENKEL, Walter MELION, Brill, Leiden, Boston, 2011, 209–232.

³ KORONDI Ágnes, *Imitatio, compassio, conformatio – kegyességi modellek a késő középkori magyar nyelvű passiószövegekben = Nyelv, lelkiesség és regionalitás a középkorban: Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson: Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.*, szerk. GÁBOR Csilla et al., Kolozsvár, Egyetemi Műhely, Bolyai Társaság, 2013, 117–126.

⁴ HERMOLAUS [MORÉ György], *Az Úr Jézus kínszenvedéséről keresztény elmélkedések*, Pozsony, 1787.

formákat elemzem. Kitérek az imagináció és az öt érzékszerv aktiválásának a vizsgált műben való szerepére.

Hermolaus magyar nyelvű passióelmékedése 1787-ben Pozsonyban jelent meg. Ennek előzménye, ahogy a címlap is jelzi, a szerző német nyelvű műve, amely ugyanabban az évben Bécsben látott napvilágot *Katholische Betrachtungen über die Leidensgeschichte Jesu Christi* címmel.⁵ A kapucinus szerzetes következetesen Hermolaus név alatt jelentette meg munkáit. Moré György néven született Pozsonyban. 1769-ben lépett a kapucinus rendbe,⁶ több helyen volt tanár és Bécsben hat évig magyar hitszónok. A budai egyetemen tanult 1781-ben, ahol Katona Istvánnak is tanítványa volt.⁷ 1794. május 8-án halt meg Pozsonyban. Halálhíre megjelent a *Magyar Hírmondó* 1794 május 16-ai számában. Budai Isaurus kapucinus hitszónok jegyzi a tudósítást: „méltn fájlalhatja őtet magyar hazánk, mivel oly férjfiat vesztett benne, aki hazáját s hazájának nyelvét igazán és tetteben szerette; aki szíves buzgósággal fáradozott, hogy írással nemzeti nyelvünket, és Istenünk dicséretét előmozdítaná, s keresztyén magyar atyafiainak lelkek idvességét keresné.”⁸

Páter Hermolaus neve életében is többször szerepelt a korabeli sajtóban. 1789-ben az augusztus 20-ai bécsi prédikációját méltatja a *Hadi Történetek* tudósítója, illetve aktuálisan megjelent imakönyvét ajánlja: „Hogy Szent István innepe mind e mai napig ezen főhercegi városban is egész pompával tartatik, szenteltetik, annak igen nagy eszköze p. Hermolaus, a t. kapucinusok szerzetbeli pap, és egynehány esztendőktől fogva idevaló magyar prédikátor, akiről meg kell dicsekedve vallanunk, hogy semmit is el nem mulat, amit teljes tehetsége szerént kedves hazájának díszére s boldogítására elkövethet. Nemzetének javára célzó törekedésének megbizonyítására most ismét egy munkát ada ki ilyen homlokírás alatt: *Boldog halálra elkészítő imádságok és oktatások*.”⁹ Ugyanebben a folyóiratban olvashatunk Hermolaus megvásárolható nyomtatványairól, többiek között a vizsgált elmékedésgyűjteményről is. A „rajzolatokkal együtt” megjelent kiadvány akkori ára 30 korona, ennek kinyomtatására 200 R. forintot ajándékozott Batthyány József prímás. A megjelenés

⁵ HERMOLAUS [MORÉ György], *Katholische Betrachtungen über die Leidensgeschichte Jesu Christi*, Wien, 1787.

⁶ KATONA István, *Historia Critica*, Tom. 22, Ordine XLI, Buda, 1802, 589.

⁷ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, IX, Budapest, 1903, 294.

⁸ ISAURUS, Bécs: *A TT. kapucinusok klostromából*, Magyar Hírmondó, 1794. május 16., 39. sz., 712.

⁹ N. n., *Elegyes tudósítások Bécsből*, Hadi Történetek, 1789. aug. 28., 182–183.

előzményéről pedig újabb adalékul szolgál: „németül jött ki először a könyv, és már több elment belőle ezer nyomtatványnál.”¹⁰

Egy évvel később, 1790-ben részletes beszámoló jelent meg a *Hadi és más nevezetes történetek*ben a Szent István-ünnepről, pontosabban az augusztus 22-én, vasárnap tartott szentmiséről és az azt követő fogadásról. Páter Hermolaus az olasz templomot kérte el a nagy alkalomból, melyen „az egész magyar kancellária megjelent, általában magyarosan öltözve. Megjelentek a követ urak is, kiket oda a kalocsai érsek őexcellenciája vezetett maga szállásáról. A nép oly teméntelen sokasággal tódult a templom felé, hogy ha az ajtók, s azon kívül még a székek is meg nem lettek volna jól strázsákkal rakva, talám, magokat is kiszorították volna a követ urakat.”¹¹ A misét gróf Batthyány József celebrálta, a prédikációt Hermolaus tartotta, a cikk idézi a két perikópát (Lk 19,15; 2Mak 6,31) is, amelyekre felépítette beszédét. Utóbbi nyomtatásban is megjelent ugyanazon évben *A keresztény jósnak s erősségnek tüköre, dicsőséges Szent István magyarok első s apostoli királya* címmel.¹² Fentiek mellett a bécsi *Magyar Kurír*ban többször is olvasható tudósítás Hermolaus éppen aktuális nyomtatványairól és azok árusító helyeiről.¹³ Érdekesképp megjegyzem a hírlap kapcsán, hogy a kapucinus szerzetes összetűzésbe keveredett ezekben az években annak főszerkesztőjével. Szacsvey Sándort és a Magyar Kurírt 1787. május 24-én feljelentette izgató szelleme miatt.¹⁴ Hermolaus vádja szerint Szacsvey a pápát szidalmazta, és ellenérzéseket keltett az olvasókban a katolikus egyház ellen.¹⁵

¹⁰ N. n., *Jelentés*, Hadi Történetek, 1789. november 17., 512.

¹¹ A beszámoló folytatódik az ünnepi ebéd részletes leírásával: az udvarban gyülekeztek egy óra körül a meghívottak, az Aranyos palotában pedig 70 főre terítették (52 követ és 16 magyar kancelláriai meghívott részére). A király személyét gr. Dietrichstein Ferenc úr képviselte. A tudósítás kitér az asztal pompájának, a borok neveinek leírására. Ebéd után, 4 óra körül a követek a királynénál tették tiszteletüket. N. n., *Bécs* = Hadi és más nevezetes történetek, 3. k., 1790, 237–239.

¹² HERMOLAUS [MORÉ György], *A keresztény jósnak s erősségnek tüköre, dicsőséges Szent István magyarok első s apostoli királya*, Bécs, 1790.

¹³ Magyar Kurír, 1789. febr. 14., 161.; Ua., 1791. aug. 30., 1081.; Ua., 1792. jan. 10., 50.; Ua., 1792. szept. 11., 1170.

¹⁴ DEZSÉNYI Béla, *A Magyar Kurir és a cenzúra 1787–1793*, MKsz, 1967, 1. sz., 12–39, 14–19. Dezsényi észrevétele szerint Szacsvey több papellenes cikke is kimondottan a kapucinusokat kritizálja. A feljelentésről és a cenzúra ügyről lásd még: WALDAPFEL József, *A hazai hírlap- és folyóirat-irodalom történetéhez*, MKsz, 1930, 1–2. sz., 55–89, 65–66.

¹⁵ Épp a feljelentést megelőző lapszámban Szacsvey egy befallazott kapucinus tetemének megtalálásáról tudósít. „Tudnivaló dolog, hogy a bécsi belsővárosnak negyed- és leg-szebb – részét a klastromok foglalják vala. Ezek most többnyire kiüresítettven eladat-tattak...” Magyar Kurír, 1787. máj. 16., 315.

Térjünk rá a vizsgált elmélkedésgyűjteményre és annak német nyelvű előzményére! A *Katholische Betrachtungen* 1787-ben jelent meg Bécsben. Patrónusnak szóló ajánlás nem szerepel benne. A magyar nyelvű elmélkedésgyűjteményt viszont Hermolaus a primásnak, gróf Batthyány Józsefnek ajánlotta. Célközönsége „minden rend és sorsbeli ember”.¹⁶ Az összeállítás folyamatáról is nyilatkozik a szerző: fő forrásai az evangéliumok és a próféták. „Nem is újdont kölöttem, hanem többnyire egyéb nyelvű áhétatos könyvekből e kevésbe összevettem.”-írja.¹⁷ Megvallása szerint került a céltalan fikciógyártást, de ahol szükséges volt, ritkán és mértékletesen pótolta a körülmények leírását.¹⁸ Az elmélkedések elvégzése minden napra ajánlott, de különösen hasznos lehet a nagyböjti időben.¹⁹

Az előljáró beszédben a szerző hat elmélkedést ígér, ennek ellenére tízet találunk a nyomtatványban. Ennek oka, hogy a német forrásműben valóban hat elmélkedés szerepel, tehát a fordítás során nem változtatott a bevezető szövegén. Tartalmilag összevetve a két nyomtatványt, azt tapasztaljuk, hogy a forrás- és a fordított szöveg általában megegyezik, csekély eltérés a jegyzetekben található (elmaradó vagy előforduló bibliai hivatkozások). Ezen kívül pedig néhány bővítés került a fordításba. A *Jézus Annás előtt* című rész a német forrásból hiányzik. Középpontban Júdás árulásán, kétségbeesésből fakadó öngyilkosságán keresztül az ördögi kísértés áll.²⁰ A szerző az időben való megtérésre figyelmezteti az olvasót. A következő elmélkedésben szintén előfordul egy terjedelmesebb betoldás, mégpedig Jézus védekezési stratégiájáról Kaifás előtt, illetve arról a jelenetről, amikor egy szolga arcul csapja őt.²¹ Végül egy rövidebb bővítést említenék meg, melyben az irgalmasság jócselekedeteire buzdít a szerző. A fogságban lévő Jézusra emlékeztessen minden rabságban és más nyavalyában szenvedő ember, „tehetséged szerint segítsd, vigasztald, ápolgasd” őt.²²

Hermolaus átszerkesztí a meditációk tartalmát, így lesz a hatból tíz elmélkedés. A mellékelt táblázatban jól látható a felosztás forrása és eredménye.

¹⁶ HERMOLAUS, *Az Úr Jézus...*, 4. j. i. m., A4r.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo., A4v.

¹⁹ „E szenvedő s haló Idvezítőnknek képét igen illendő ugyan, hogy naponként így nézzük; sőt, hogy ne csak nézzük, hanem *testünkben* is keresztény sanyargatásaink által *ve-lünk bordonozzuk a Jézus sanyargatását*. De a szent böjtnék idején szinte kötelességünk...”
hogy lelkünk csendességében Krisztusról elmélkedjünk. Uo., A3r.

²⁰ Uo., 50–53.

²¹ Uo., 57–61.

²² Uo., 77.

1. Von der Todangst und blutigem Schweisse Jesu, und deren Ursachen	1. Az Úr Jézusnak végső szomorúságáról, véres veritékjéről és ezeknek okairól
2. Von der Gefangennehmung und Verurtheilung Jesu	2. Az Úr Jézus megfogattatásáról (fogva vitetése, Annás előtt)
	3. Jézus az írástudók és farizeusok gyülekezete előtt
	4. Péternek esete (fogságban, Heródes előtt)
3. Von der Unflagung Jesu vor Pilatus	5. Az Úr Jézusnak Pilátus előtt való vádoltatásáról
4. Von der Geislung und Krönung Jesu	6. Jézus megostorozásáról
	7. Jézus tüskével koronáztatik
5. Von der Kreutzziehung Jesu	8. Jézus keresztviseléséről (a keresztfát szemlélve, annak terhe alatt, azt levéve)
6. Von der Kreuzigung Jesu, und der Frucht dieser Betrachtungen	9. Jézus keresztre való feszítéséről és ez elmélkedéseknek hasznáról
	10. Jézus a keresztfán

Formai szempontból jelentős különbség a metszetek megjelenése a magyar nyomtatványban. A forráskötetben egyetlen metszet található, mégpedig a címlapelőzéken. Készítője Franz Leopold Schmitner bécsi rézmetsző. Ezzel szemben a magyar nyomtatványt nyolc illusztráció díszíti, ebből hét kapcsolódik az elmélkedésekhez. A metsző nevét eddig nem sikerült kideríteni, de az ábrázolások eltérnek a német kiadványban lévőktől.

A szerző a korabeli meditációelméletek ismert útmutatásával látja el az olvasót: lassan, az olvasást félbeszakítva, a feltörő indulatoknak helyt adva haladjon tovább. A kevesebb több elvét vallja: „inkább kevesbet és kívánt gyümölcscsel és haszonnal [...], mint sokat egyszerre, siető szemmel és elmével olvasson.”²³ Az ignáci szemlélődésre jellemzően arra int, hogy mikor ezt a gyakorlatot végzi, tegye félre minden egyéb gondját: „szemeid csak a szerelmes és már szenvedő Jézust lássák, elméd csak erre figyelmezzon.”²⁴ Hangsúlyos az öt érzékszerv aktiválása.²⁵ A kora újkori katolikus meditációhagyományban a passióra adott

²³Uo., A5r.

²⁴ Uo., 16.

²⁵ Az imagináció történetének nemzetközi és hazai szakirodalmáról lásd: TASI Réka, *Vana ludor imagine: Az imagináció kora újkori katolikus kontextusai*, Budapest, reciti, 2023 (Irodalomtörténeti Füzetek, 187), 13–29.

válasz egy érzelmi és képzeletbeli azonosulás Krisztus fájdalmával.²⁶ A *compassio* lényegében egy intenzív igyekezet, mely megköveteli a rendszeres gyakorlást.²⁷ Hermolaus elmékedéseinek alapja a fájdalom, szenvedés megfigyelése, megfontolása és ezek által a testi szinten (könnyezésben) is megnyilvánuló együttérzés, illetve bűnbánat felgerjesztése. Visszatérő intések biztatják az olvasót erre: „itten állj meg, itten bámulj, csudáld természet felett való fájdalmat, vizsgáld igaz okát, és idvességes bánat, égő szeretet, töredelmes könyveiddel vigasztald, ápolgasd őtet.”²⁸ Többször ismétlődő gondolat, hogy az angyalok nézni sem bírják Krisztus szenvedését, elfordítják arcukat. Ezzel szemben a meditációt végző feltett szándéka „látni, meggondolni és megfontolni” a történeteket, hogy a gerjesztett indulatok által a kemény szív meglágyuljon.²⁹

A passió képi megjelenítései nemcsak ábrázolni hivatottak Jézus fájdalmait, hanem mély együttérzésre hívják a nézőt és arra, hogy a szenvedő Krisztus helyébe képzelje magát.³⁰ A *compassio* elérésében segíthet a valóságos vizuális hatás: az elmékedések mellett megjelenő rézmetszetsorozat. Az ábrázolások alatt egy-egy bibliai citátum olvasható. Fontos megjegyezni, hogy Hermolaus sehol nem hivatkozik az illusztrációkra, nem utal a jelenlétükre, feltehetőleg a német forrás hű fordítása miatt. Nem kapcsolódik össze tehát szövegszinten a kép és írás, mint az emblémáskönyveknél. Mégis a szerző igencsak fontosnak tarthatta a metszetekkel való bővítést, ha az ugyanabban az évben megjelent fordítást ezzel a többlettel adta ki.

²⁶ DIJKHUIZEN, *Love Tricks...*, 2. j. i. m., 230.

²⁷ Kristine STEENBERGH, *Mollified Hearts and Enlarged Bowels: Practising Compassion in Reformation England = Compassion in Early Modern Literature and Culture: Feeling and Practice*, ed. K. S., Katherine IBBETT, Cambridge University Press, Cambridge, 2021, 121–138, 124.

²⁸ HERMOLAUS, *Az Úr Jézus...*, 4. j. i. m., 16.

²⁹ *Uo.*, 125.

³⁰ Jan Frans van DIJKHUIZEN, *Pain and Compassion in Early Modern English Literature and Culture*, D. S. Brewer, Cambridge, 2012, 24. A passió- és kálváriaábrázolások alakulásának összefoglalását lásd: Mitchell B. MERBACK, *The Thief, the Cross and the Wheel: Pain and Spectacle of Punishment in Medieval and Renaissance Europe*, Reaktion Books, London, 1999.

HERMOLAUS, Az Úr Jézus kínszenvedéséről keresztény elmélkedések, Pozsony, 1787.
MTA KIK, Kézirattár, 522.691.

A címlapelőzők feszületábrázolásán kívül (lásd a fenti képet) az alábbi elmélkedések mellett találunk metszeteket a következő bibliai citátumokkal:

1. elmélkedés metszete: imádkozó Jézus, felette kelyhet nyújtó angyal; „A halállal tusakodván hosszabban imádkozik vala. És lőn az ő verítéke mint a földre folyó vérnek csöppjei. Jelenék pedig néki egy angyal mennyből bátorítván őtet.” Lk 22,43–44.

2. elmélkedés metszete: Júdás csókja, körülálló katonák; „Eljöve Júdás Iskariotes, egy a tizenkettő közül, és ővele sok sereg kardokkal és fákkal, és mindjárt hozzája járulván monda: idvözlégy, Rabbi, és megcsókolá őtet. Azok pedig reája veték kezeket, és megfogák őtet.” Mk 14, 43. 45–46.

3. elmélkedés metszete: Jézus valamely előljáró trónusa előtt áll; „Környülvettek engem a sok ebek: a gonoszok gyülekezete megkörnyékezett engem.” Zsolt 21,17.

7. elmélkedés metszete: Jézust tövissel koronázzák a katonák; „Koronát fonyván tüskékből az ő fejére tevék.” Jn 19,21.

8. elmélkedés metszete: Jézus vállán a kereszttel, körülötte katonák, asszonyok; „Jeruzsálem leányi, ne sírjatok énrajtam, hanem magatokon sírjatok és a fiaitokon.” Lk 23, 28.

9. elmélkedés metszete: Jézust keresztre szegeznek; „Megliggatták kezeimet és lábaimat, megszámlálták minden csontjaimat.” Zsolt 21,18.

10. elmélkedés metszete: Golgota három kereszttel, a földön katonák, tanítványok; „Nézvén a Jézusra, aki maga ellen a bűnösöktől ilyen ellene mondást szenvedett: meg ne fáradjatok lelketekben elfogyatkozván, mert még a végig nem tusakodtatok a bűn ellen viaskodván.” Zsid 12, 2–4.

Az egyes stációk eseményeihez kapcsolódva alapgondolat, hogy mindezt a szenvedést az elmélkedő *én* bűnei okozzák. Az őszinte bűnbánat felindítása elkerülhetetlen a meditációk végzése során. Az öt érzékszerv használata a lelkiismeret-vizsgálatban, a gyónási hagyományban a Loyolai Ignác előtti évszázadokra vezethető vissza.³¹ Hangsúlyt kap a bűnbánat testi kifejezése is: sírás, térdre roskadás, mellverés formájában. Itt megemlíteném, hogy az utóbbi évtizedekben számos tanulmány reflektált arra, (a) hogy az érzelmerkifejezés testi megnyilvánulásai felkelthették és formálhatták a keresztyének affektusait. A kora újkori protestáns könyörgés testi megjelenítésének, illetve a vallásos érzelmek hazai és

³¹ Ennek kiváló szakirodalmi összefoglalóját lásd: Wietse DE BOER, *Invisible Contemplation: A Paradox in the Spiritual Exercises = Meditatio – Refashioning the Self: Theory and Practice in Late Medieval and Early Modern Intellectual Culture*, ed. Karl ENENKEL, Walter MELION, Brill, Leiden–Boston, 2011, 235–256.

nemzetközi kutatásának alapos összefoglalását adja Fazakas Gergely Tamás a 2012-ben megjelent monográfiájában.³²

A könnyek mintegy a szívben történő megrendülés, a megtérés bizonyágaként jelentek meg egyes középkori, kora újkori szövegekben. Magát a sírást egyfajta isteni kegyelemként (*gratia lacrimarum*) értelmezték, mely által a megkeményült szív újra lággyá válik.³³ Loyolai Szent Ignác *Lelkigyakorlatos könyve*-ben a vigasz állapotának nevezi, ha valaki könnyeket hullat akár a saját bűnei felett, akár a passión elmélkedve. A rendalapító több alkalommal is felszólítja a lelkigyakorlatozót a sírásra. Gyötrelmet és könnyeket kell kérnie a szenvedő Jézus láttán (első hét 2. előgyakorlat), így fogalmaz: „minden erővel azon kell lennem és arra kell törekednem, hogy fájdalmat érezzek, szomorkodjam és sírjak.”³⁴ A külső gyakorlatok akár át is formálhatják az ént. Hermolaus elmélkedéseiben a gyakran megszólított saját lélek mellett néhányszor a többi testrészhez is utasítással fordul: a szívhez, vérerekhez.³⁵

A vizsgált műben a könnyhullatás nem csupán a Jézussal való együttérzés miatt fontos, hanem a bűnbánat jeleként is szolgál.³⁶ A 3. elmélkedésben a farizeusok tanácsa előtti ártatlan Jézust szemlélve az Atyához kiált méltó büntetésért az elmélkedést végző.³⁷ Heródes csúfolásánál rosszabbnak tartja a szerző azt, amit a keresztények elkövetnek: „Vagy mi egyéb ama tunyaságunk, kedvetlenségünk, büszkeségünk, mellyel mi az isteni szolgálatnál megjelenünk? Elménk tétozásai, lábunk, fejünk csak csorba meghajtása, gyakorta kacaj erkölcstelenség

³² FAZAKAS Gergely Tamás, *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet: A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, Debreceni Egyetemi, Debrecen, 2012, 63–119.

³³ William A. CHRISTIAN Jr., *Provoked Religious Weeping in Early Modern Spain = Religion and Emotion: Approaches and Interpretations*, ed. John CORRIGAN, Oxford University Press, Oxford, 2007, 33–50, 42.

³⁴ 3. hét 1 napi szemlélődés: LOYOLAI Szent Ignác, *Lelkigyakorlatos könyv*, ford. HITTER József, Budapest, Korda, 1940, 89.

³⁵ „Áradjatok, tehát, keserű vizek szemeimből! és te bűnös szívem, taszítsd ki azokat bő folyásokkal, ti is bűnös ereim, epedjete, hogy az isteni vért, mely a Jézusnak minden ereiből énmiattam folyt, véremmel meghálálhassam!” HERMOLAUS, *Az Úr Jézus...*, 4. j. i. m., 35.

³⁶ Bűneidért „nem csak szánakodó, hanem igaz bánakodó, s töredelmes könyveket önts.” *Uo.*, 87.

³⁷ „Fordítsad tehát büntető karodat ellenem. Engemet illetnek e csúfolások, e kínok, e bilincsek: engemet, aki méltó nem vagyok, hogy az égnek színét lássam, ez én szemtelen orcámat illetik e büdös pókdözségek, e kemény pofozások; e bűnös fejemet azon kegyetlen csapások, öldöklések, engemet az halálnak szentenciája.” *Uo.*, 73.

a templomban, az Oltáriszentségnek rejtkeje alatt oly közel lévő isteni Idvezítőnk előtt? Mi egyebek ezek, mint szörnyű, rettentő csúfolások?”³⁸ A Pilátusnál való történetek felidézésekor újabb önvizsgálatra szólítja fel az olvasót: ítélj önmagadról. Hasonló élethelyzetben, amikor veled egyenértékű emberek, vagy nálad alábbvalók kiváltságos helyzetbe kerülnek, feléd helyezik őket, hogy reagálsz rá? „Éreztesd itten szíveddel ez ő megvettetésének kínját, nagy voltát, és piruljon meg orcád, ha emellett mégis önnön megvettetéseidről akarsz szólani, mersz panaszkodni.”³⁹

Az evangéliumokból ismert szenvedéstörténet bővítése, kiszínezése különösen az ostromozás és kereszthordozás leírásánál érhető tetten. A hatodik elmélkedésben először a ruháitól megfosztott, reszkető Jézus képét emeli ki Hermolaus, majd az ostromozás fájdalmait és kínzó eszközeit részletezi: éles, hegyes vesszők, bilincs, kötelek. A vizuális érzékek mellett a hanghatások is megjelennek: „Elég: az egész tanácsház zendül a sok, súlyos verésektől, irgalmatlan sújtások hangjától.”⁴⁰ Jézus a fájdalom nagy voltától elájul, a hóhérok elfáradnak, és nem is merik tovább verni, nehogy belehaljon. A véres leírás fokozódik: „Lássad, mint úsz önnön vérében, mint fekszik már csak alig lehelhetvén bűnös lábaid előtt! Mégsem fog-e erre kemény szíved illetődni, lágy könyvekbe olvadni? mégsem dühöségétől megszűnni?”⁴¹ Ha nem enyhül meg szíved, te verd dühösen tovább Jézust a kínzó eszközökkel; vagy inkább borulj le a szent áldozat előtt a földre, és légy boldogtalan üldözőjéből igaz követője, buzdít a szerző.⁴² A mellverés és arcra borulás többször is ajánlott kifejezési forma a vizsgált nyomtatványban.⁴³

A tapintás érzékelését aktiválja képzelet által, amikor a vörös bársonyból való visszaöltöztetés jelenetét gondolja tovább a nyolcadik elmélkedés szövege: „a vérző sebekhez odaragadott, száradt, fagyott ruha kietlen erőszakkal lerántatik, a sebek a bőrrel együtt felrántatnak, a fájdalmak szörnyűképpen újítatnak: itten pedig az hideg, kemény ruha reá vonattatik.”⁴⁴ A kilencedik részben a kereszttal állva Jézus szeretetének tüze már-már fizikálisan is érezhetővé válik.⁴⁵

³⁸ *Uo.*, 85.

³⁹ *Uo.*, 114.

⁴⁰ *Uo.*, 128.

⁴¹ *Uo.*

⁴² *Uo.*, 129.

⁴³ Például: *Uo.*, 176, 183, 202.

⁴⁴ *Uo.*, 155.

⁴⁵ *Uo.*, 176.

A passióelmélkedések végzésének célja a fent említett bűnbánattartás mellett a Jézushoz hasonlónak válás: békés tűrése a testi-lelki szenvedéseknek. Elmélkedésvégi fohászban is megfogalmazott elhatározás kész szívvel venni a saját terheket, azt krisztusi példával viselni.⁴⁶ A tizedik elmélkedés, mely Jézust a keresztfán szemléli, hangsúlyosan a szeretetre figyel. Azon gyötrődik a lélek, hogy mivel hálálhatná meg ezt a kereszthalálra vezető szeretetet, a megváltást. Válaszként az önző kívánságok megzabolázása, a kísértések elkerülése fogalmazódik meg,⁴⁷ legvégül pedig az isteni és felebaráti szeretet parancsa.

*

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a vizsgált meditációs könyvben különös szerepet kap az *imaginatio* technikája a tervezett hatás eléréséhez. A passiótörténet egyes jeleneteit szinte véres valóságában lehet látni, hallani, tapintani a szerző tolmácsolásában. A vizualitást segíti a magyar fordítás hét metszettel való kiegészítése. A *compassio* ugyanis nem egy spontán reakció a szenvedés láttán, hanem lelki (és néhány esetben testi) erőfeszítés: olyan feladat, amellyel foglalkozni kell, és szükséges a rendszeres gyakorlása. A kapucinus szerző hangsúlyosan buzdítja tehát olvasóját az elvárt válasz fizikai megjelenítésére: a könnyhullatásban, térdhajrásban, arcra borulásban, mellverésben is megnyilvánuló őszinte bűnbánatra, jóra való törekvésre és felebaráti szeretetre.

⁴⁶ *Uo.*, 173.

⁴⁷ „Hogy szándékid tisztábbak, szentebbek, cselekedetid igazabbak, tökéletesebbek legyenek.” *Uo.*, 204.

KOVÁCS ESZTER

*Ján Abrahamffy passiója**

I. Rákóczi Ferenc katolizálása kapcsán Gorup Ferenc jezsuita szerzetes egy különleges könyvecskét jelentetett meg *Eleven kútfő* (Bécs, 1662) címmel,¹ amelyben a szentmise egyes mozzanatait a passió jeleneteivel kötötte össze. Munkája nem maradt ránk, de szövegét (legalábbis részben) megőrizte Czeglédi István református prédikátor *Dágon ledűlése...*,² és Sámbar Mátyás jezsuita *Három üdvösséges kérdés ...* (Kassa, 1672)³ című művei, illetve a Kiss Imre szerkesztette *Három szép imádságos könyvecske*.⁴

Ezen érdekes elmélkedés szlovák változata Ján Abrahamffy (1662–1728) ferences szerzetes⁵ passiója, amely a *Knížka modliteb nábožných* (Jámbor imádságok könyve) című imádságos könyvében jelent meg,⁶ feltehetően már 1693-

* Készült a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K 138856 számú „A Régi Magyarországi Nyomtatványok 5. (1671–1685) bibliográfiai kézikönyv elkészítése és publikálása” című pályázat keretében.

¹ *Régi magyarországi nyomtatványok IV. 1656–1670*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, Akadémiai – Országos Széchényi Könyvtár, 2012, 3020.

² *Uo.* 3645.

³ *Régi magyarországi nyomtatványok V. 1671–1685*, szerk. PERGER Péter, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2023, 3786.

⁴ Erről lásd GARADNAI Erika, *A felső-magyarországi hitvita (1663–1672)*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Universitas, 2018, 176–182; SZELESTEI N. László, *Báthori Zsófia imádságos könyve és annak kiadásai*, Magyar Sion, 2012, 27–35; Uő, *Irodalom és Lelkiség*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 6), 49–51.

⁵ Václav PUMPRLA, *Knihopisný slovník českých, slovenských a cizích autorů 16. – 18. století*, Praha, Filozofický ústav AV ČR, 2010, 1.; Věslav J. GAJDOŠ, *Život a dílo Jana Abrahamffyho*, Turč. Sv. Martin, Matica Slovenská, 1942.

⁶ Ján ABRAHAMFFY, *Knížka modliteb nábožných: Vyd. nákl. Jakuba Hasska*, V Trnavě, 1693.

ban. Ezt azonban csupán Horányi Elek adataira alapozhatjuk,⁷ az első példányból ismert kiadása a 1747-es.⁸ Bár az első kiadásból eddig még nem került elő példány, a szerző életének ideje és a mecénás, Jakub Haško (1622–1695) személye is arra utal, hogy Abrahamffy imádságoskönyve már a 17. század végén megjelent. A 18. századi kiadás előszavában nem szerepel utalás korábbi kiadásra vagy átdolgozásra, ezért feltételezhető, hogy az 1693-as kiadás szövegén nem történt érdemi változás (lehetséges, hogy az előszót is változatlanul vették át), vagyis a kérdéses passiószöveg a korábbi kiadásban is szerepelt, az általunk ismert formában.

A szerző magyarországi, „Hungarus” volta, és a feltételezett forrás magyar nyelvűsége mellett a nyelvezete is egyértelműen arra utal, hogy nem cseh átvételről van szó, hanem magyarországi keletkezésű. A katolikus hagyományokat követve nyelve szlovakizáló, hiányzik a cseh nyelvre jellemző ř, az ou hang helyett ú vagy u szerepel, de az ě és az ů még megmaradt. A szavak ragozásában is többször érvényesül a szlovákos alak pl. „židom zlotnim”, vagy a szlovák „vrúcny” (forró), rúcho (öltözet)⁹, slobodná (szabad) stb. kifejezések használata. Ennek ellenére még nem mondható egyértelműen szlováknak, nyelve erősen szlovakizáló cseh.

Abrahamffy könyvében verses és prózai imádságok és elmélkedések váltakoznak, a prózai imádságokat is gyakran verses jelmondatok, buzdítások vagy fohászok vezetik be. Témájuk a mindennapi élet megszokott eseményeihez (reggel, este, munka előtt és után, templomba menet stb.) és rendkívüli helyzetekhez (pestisjárvány, szélsőséges időjárás stb.) igazodik. A passiószöveg a templomhoz kapcsolódó imádságok között található, arra buzdítja olvasóit, hogy a szentmise közben egyes imádságok, cselekmények alatt Jézus szenvedésének titkairól elmélkedjenek. A megfogalmazás határozott, a legtöbbször a „znamená” (ezt jelenti) vagy a „věz” (tudd) kifejezést használja, vagyis Abrahamffy szerint a

⁷ HORÁNYI Elek, *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*, Pars I, Viennae, 1775, 2; SZABÓ KÁROLY, *Régi magyar könyvtár II (1473–1711 megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok)*, Budapest, 1879–1885, 1741; JÁN ČAPLOVIČ, *Bibliografija tlači vydanych na Slovensku do roku 1700. Díl. 1–2*, Martin, Matica slovenská, 1972, 1984, 2259; *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce 18. století*, [szerk.] František HORÁK, Zdeněk TOBOLKA, Emma URBÁNKOVÁ, Anežka BADUROVÁ, Praha, ČSAV, 1925–2008 (digit.: www.knihopis.cz), 52.

⁸ *Knihopis*, 7. j. i. m., 18021.

⁹ Ez a szó nagyon ritkán cseh szövegekben is megtalálható.

szentmise cselekménye egyértelműen az adott evangéliumi részre utal. Ebben eltér a magyar nyelvű előzményeitől, ahol csak a párhuzam található meg, nyomatékostó kifejezések nélkül. Szerkezete Sámbar Máttyás változatához hasonló: A szentmise bizonyos részének megnevezése vagy leírása után következik Jézus szenvedéstörténetének ide vonatkozó eseménye, majd „Imádság” címszó után a könyörgés.¹⁰

A párhuzamba állított események rendje megegyezik a Sámbarnál megtalálható verzióval, de az imádságok eltérnek. Bár a téma egyezése miatt tartalmi hasonlóság néhol felfedezhető, mégis határozottan kijelenthető, hogy nem fordításról van szó. Az imádságok szövege újdonságot jelent, joggal feltételezhető, hogy Abrahamffy saját alkotása.

A szöveget vizsgálva azonnal látható, hogy nem a megszokott passiójátékról van szó, cselekménye nem csupán a nagypénteki passiót követi. Az első esemény, hogy Jézus tanítványaival megérkezik a Getszemáni kertbe, az utolsó a Szentlélek elküldése. Felépítése híven tükrözi az egész énekeskönyvét, az összesen 36 részből (35 passiókép és egy hálaadás) álló elmélkedésben verses és prózai szakaszok váltakoznak. A szerző minden rész elején versbe szedve bemutatja az elmélkedésre szánt párhuzamot a passió és a liturgia között, majd prózában fogalmazza meg ehhez kapcsolódó kéréseit. Ez megint eltér Sámbar művétől (és a *Három szép imádságos könyvecske*től is), amelyben nincsenek versek. A könnyen memorizálható, dallamos rigmusok kettő, négy vagy hatsorosak, páros rímekkel. A prózai részek hosszúsága is változó.

Az események rendjén, illetve a szentmise és a szenvedéstörténet párhuzamain magyar elődeihez képest Abrahamffy alig változtatott. Ilyen kivétel a 17. (a magyar változatban Sanctus áll, a szlovákban prefáció) és a 18. kép. (a magyar változatokban a pap az élőkért könyörög – Jézus a keresztet hordozza és az aszszonyokhoz szól, míg a szlovákban a pap a hívekért könyörög – Jézus a keresztet

¹⁰ Ezzel szemben a *Három szép imádságos könyvecske*ben először a passiójelenet megnevezése, majd a szentmise erre vonatkozatható része áll, a kettő között metszetes kép. Mellette új oldalra a szentmiserész latin megnevezése alatt *Oratio* felirattal latin, majd *Imádság* címmel magyar nyelvű könyörgés került. Garadnai Erika megállapítása szerint ez az imádságoskönyv közelebb állhatott Gorup Ferenc forrásként szolgáló (feltehetően szintén metszetekkel illusztrált), jelenleg lappangó művéhez. A sorrendet Sámbar változtatta meg, hogy metszetek hiányában az imádkozó hívek figyelmét a szentmise előttük zajló látványára irányítsa, és ebből induljon ki a szenvedéstörténetről való elmélkedésük. lásd GARADNAI, *A felső-magyarországi hitvita...*, 4. j. i. m., 179–180.

hordozza), de az eltérés itt is csak minimális. A magyar és a szlovák változatok alapját is jelentő elmélkedés szerkezete sem a szentmise rendjét, sem a szenvedéstörténetet nem követi egészen pontosan. A párhuzamok megalkotója (minden bizonnyal Gorup Ferenc) az események és a liturgikus cselekmények sorrendjén nem változtatott, de mindkettőből kihagyott részleteket. A szentmise részei közül nem emelte ki többek között a *Gloriát*, a *Sermót*, a *Credót* és Abrahamffynál hiányzik *Sanctus* is,¹¹ valószínűleg azért, mert nehezen illeszthetők bele a passiótörténetbe. A négy evangéliumban leírt szenvedéstörténetek közül a szinoptikusok elbeszélését követi.¹² Hiányzik belőle a Jánosnál hangsúlyos Mária-motívum,¹³ de megtalálható benne Júdás csókja, amely Jánosnál nincs, szerepel benne Jézus kihallgatása Heródes király előtt, amelyről egyedül Lukács számol be, és Pilátus kézmosása, amelyről csak Máté. Kihagyta azt a részt, mikor a nép választhat Barabás és Jézus között, pedig erről mind a négy evangélista beszámol, és azt a szinoptikusoknál mindenütt szereplő jelenetet is, amikor Cirenei Simon segít vinni a keresztet. Abrahamffy ezen felül még nem tesz említést a síró asszonyokkal való találkozásról sem.¹⁴ Ugyanakkor megtalálható a magyar és a szlovák verzióban is az a jelenet, mikor Veronika a kendőjét nyújtja Jézusnak, annak ellenére, hogy egyik evangéliumban sem szerepel. Vagyis látható, hogy az alapforrás szerzője az evangéliumokból és a későbbi hagyományelemekből válogatott össze saját szempontok alapján egy eseménysort.

Ha színházteremként képzeljük el a templomot, ahol a passiójelenetet adják elő, láthatjuk, hogy az oltár volt a kert, amikor Jézust elvezetik, akkor lépett a pap az ambóhoz, és a kihallgatáshoz kapcsolódó jelenetek itt játszódnak.¹⁵ A 12. képnél történik az első változás (A kehelyről leveszik a leplet – Jézust megfosztják

¹¹ Ez szerepel Sámbar változatában (GARADNAI, *A felső-magyarországi hitvita...*, 4. j. i. m., 326. A továbbiakban csak Garadnai kritikai kiadására hivatkozom.) Abrahamffy ehelyett azt írta, hogy a pap a prefációt olvassa. ABRAHAMFFY, *i. m.*, 56.

¹² A *Cantus catholici* passiója Szent János evangéliumán alapul. KOVÁCS Eszter, *Cseh és szlovák verses emlékek a régi magyarországi nyomtatványokban (17. század) / Česká a slovenské veršované památky v starých uherských tiscích (17. století)* Esztergom, Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány, 2022, 310/1945.

¹³ A magyar változatban azonban Mária is helyet kap. Lásd: 25. kép. GARADNAI, *A felső-magyarországi hitvita...*, 4. j. i. m., 327.

¹⁴ Itt megint eltér Sámbartól, aki a 18. képnél ír arról, hogy Jézus szólt a síró asszonyokhoz. Abrahamffy csak azt jegyzi fel, hogy a vállára vette a keresztet (ABRAHAMFFY, *Knížka modliteb nábožných...*, 6. j. i. m., 56).

¹⁵ Az evangéliumhoz kapcsolódó két jelenet (10–11) Heródes udvarában játszódnak.

ruháitól), itt elmozdul az ambótól, az ostorozás, a tövissel koronázás, a keresztút és a Golgota helyszíne újra az oltár, amelytől csak a húsvéti és a pünkösdi jelene-
teknél távolodik el. Látható, hogy Gorup elmékedése dramaturgiáját is tudato-
san megtervezte.

Az egyes részekben a szentmise és a szenvedéstörténet jelenetei változó mó-
don (hasonlatként vagy ellentétpárként) kapcsolódnak össze, néhol egyértelmű,
hogymért, máshol csak nehezen vagy egyáltalán nem érthető. Az első képek
találók: 1. Amikor a pap az oltárhoz lép – Jézus megérkezik a kertbe. 2. A pap
elkezdi a szentmisét – Jézus imádkozni kezd. 3. A pap térdet hajt, és a bűnbánati
részt imádkozza – Jézus leborulva imádkozik, és vérrel verejtezkezik. Az első kép-
nél a kert és az elveszett Paradicsom szimbolikáján elmélkedve az üdvösséget
kéri, a másodikon Jézus imádsága kapcsán azért könyörög, hogy csendesítse le
Isten irántunk, bűnösök iránti haragját, és legyen újra béke Isten és ember között.
A harmadik jelenet összekötő jelképe a leborulás mozdulata és a bánkódva mon-
dott imádság (Jézus a közelgő szenvedések miatt, a pap és a hívek bűneik miatt),
a hozzá kapcsolódó kérés pedig, hogy Jézus értünk hullatott verejtéke tisztítsa
meg lelkünket a bűnöktől. Az ötödik kép (a pap az ambóhoz lép – Jézust meg-
kötözve elvezetik) a kötél jelkép köré épül, Jézus köteleket viselt, hogy minket
megszabadítson a bűn kötelékéből. A két jelenet közti hasonlóságot a pap moz-
gása adja, az oltártól az ambóhoz lép, ahogy Jézus is elhagyja a kertet. A pap
imára kulcsolt kezei Jézus összekötözött kezeihez hasonlóak.¹⁶ A magyar válto-
zatban a párhuzamok egyeznek, de magyarázatuk teljesen eltér. Sámbar az első
képnél a szomorúságot emeli ki, ami összeköti a szenvedő Jézust, és az élet terhét
cipelő embert, a második képnél a bátorítás motívumát, és az ember számára is
angyali megerősítést kér küzdelmeiben. A harmadik kép imádsága azt kéri, hogy
együtt sírhasson Jézussal szenvedésén szánakozva. Az ötödik párhuzam a ma-
gyar változatban is a kötél szimbolikán alapul, de itt a Jézushoz kötözöttségről,
míg a szlovák változatban a bűn rabságából való feloldozásról elmélkedik.¹⁷

Ezek mind összeillő, ismert és megszokott képek, a hozzájuk kapcsolódó jel-
kép is érthető. A negyedik már meglehetősen furcsa, mikor az oltárcsókot Júdás

¹⁶ ABRAHAMFFY, *Knížka modliteb nábožných...*, 6. j. i. m., 49–51.

¹⁷ GARADNAI *A felső-magyarországi hitvita...*, 4. j. i. m., 323–324.

csókjához hasonlítja. Egyrészt megváltozik a pap személyének szimbolikája. Eddig Jézust jelenítette meg, most Júdást.¹⁸ Másrészt egy szent cselekményt egy alávalóval (árulás) állít párhuzamba. Itt ügyesen él a megdöbbenés eszközével, vagyis ebben az esetben nem párhuzamról van szó, hanem két ellenpólusról, az alávaló szándéktól vezérelt áruló csók, és az igaz hódolat csókjának szembeállításáról. A szlovák imádság itt az álnokságot emeli ki, és a hazug csábítótól kér védelmet, míg a magyar könyörgés az ellenségszeretetről szól.¹⁹

Az elmélkedés további részeiben is felváltva használja a párhuzamokat és az ellentétpárokat is, és gyakran csak a könyörgések szövege ad magyarázatot arra, hogy milyen kapcsolatot lát két esemény között. Csak néhány példát említve: Hasonlóságokra épít többek között a 12. részben, ahol egy apró mozdulat, mikor a pap leveszi a kehelyről a leplet, arra emlékezteti, mikor Jézust megfosztják ruháitól.²⁰ Ugyanígy egyértelmű a párhuzam a 20. (A pap keresztet vet az áldozatra – Jézust a keresztre szegezik), a 21. (A pap felemeli az Úr testét – Jézust felemelik a kereszttel) és a 22. (A pap felemeli a kelyhet – Jézus sebeiből vér folyik) résznél.²¹ Ezzel szemben ellentétpárra épül a hatodik rész (A pap elkezd a misét – Jézust Annáshoz viszik kihallgatásra, kigúnyolják), a jelenetek közös vonása a párbeszéd.²² Első olvasásra érthetetlen, hogy az üdvözlés és a válaszos ima miért a kihallgatásra és a megszégyenítésre emlékezteti. A válasz itt is az ellentétességben van: Minket szeretettel fogad Isten a színe előtt a házában, míg Jézust gúnyolódva, megalázva hallgatták ki. Ehhez hasonló a 9. (A Szentlecke felolvasása – Jézust Pilátushoz viszik, és megvádolják előtte) és a 10. (A pap a „cor mundum”²³-ot imádkozza – Jézust Heródeshez viszik és kigúnyolják) kép. A 9. képnél Isten ígéjének igazsága áll szemben a Jézus ellen felhozott vádak hamisságával, a 10. képnél a pap imádsága, hogy méltóképpen hirdethesse az evangéliumot a Jézust kicsúfoló, őt becsmérlő katonák viselkedésével.²⁴ A 15. résznél a pap kézmosását átváltoztatás előtt Pilátus kézmosásához hasonlítja. A pap Jézus

¹⁸ A könyörgések során is folyamatosan változik, a pap személyének szimbolikája és az is, hogy a bűnös ember kihez hasonlítja magát. Pl. 15. kép Pilátus, 16. kép Jézus.

¹⁹ ABRAHAMFFY, *Knížka modliteb nábožných...*, 6. j. i. m., 51; GARADNAI, *A jelső-magyarországi hitvita...*, 4. j. i. m., 324.

²⁰ ABRAHAMFFY, *Knížka modliteb nábožných...*, 6. j. i. m., 54.

²¹ *Uo.*, 57–58.

²² *Uo.*, 52.

²³ „Munda cor meum ac labia mea, omnipotens Deus, ut sanctum Evangelium tuum digne valeam nuntiare.”

²⁴ ABRAHAMFFY, *Knížka modliteb nábožných...*, 6. j. i. m., 53.

szerepéből hirtelen Pilátuséba kerül, és párhuzam helyett megint ellentéteket mutat be: Pilátus ártatlannak mondja magát, én bűnösnek, mert minden bűnös ember hozzájárult Jézus halálához.²⁵ Ez a teológiai igazság fontos eleme a magyarországi passiójátékoknak, általában két szereplő vagy allegória vitájának lezárásaként hangzik el. Az első azzal vádolja a zsidókat, hogy ők ölték meg Jézust, míg a másik arra figyelmeztet, hogy Jézus minden bűnös emberért meghalt, minden elkövetett bűn hozzájárult a halálához, vagyis minden bűnös ember hibáztatható Jézus haláláért.²⁶ Ugyanez a gondolat jelenik meg a 23. részben, ahol a szentmisében a papnak halottakért mondott imáját Jézusnak a gyilkosaiért mondott imájához hasonlítja,²⁷ vagy korábban a 13. képnél, ahol úgy fogalmaz, az „én bűneim ostromozták meg drága tested”.²⁸ Mivel minden ember bűnös, így minden ember Jézus gyilkosa, ahogy a könyörgésben fogalmaz: „sokszor keresztre feszítelek bűneimmel”²⁹ A Jézust keresztre feszítő zsidókkal való azonosulás a többi szlovák katolikus passióelbeszélésből hiányzik, annak ellenére, hogy minden ének hangsúlyozza, hogy Jézus a mi bűneinkért szenvedett.³⁰ A 27. képnél (A pap az ostya kis részét a kehelybe ejti – Jézus alászáll a poklokra) a kapcsolat érthető, ez az elmerülés, alászállás motívuma, mégis meglepő, hogy a szent kehely a pokol szimbólumává vált.³¹

Vannak olyan képek, ahol két jelenetet egymás mellé állít, de nem világos, milyen kapcsolatot lát a kettő között. Ilyen a 13. (A pap felemeli a tálkát – Jézust megostorozzák) és a 14. (A pap az oltárra helyezi a tálkát, rajta az ostyával – Jézust tövissel megkoronázzák) rész. Egyik esetben sem derül ki a könyörgésből

²⁵ *Uo.*, 55.

²⁶ Erre példának lásd: FERENCZI József Bonavita, *Moralitás arról, hogy a bűnös emberek jézust újra és újra keresztre feszítik*, Csíksomlyó 1771. március 29. nagyöntek = *Ferences Iskoladrámák IV. Csíksomlyói passiójátékok 1763–1774.* szerk. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Budapest, Balassi, 2022, 730 (Régi Magyar Drámai Emlékek XVII. század, 6/4); MEDGYESY S. Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdramák forrásai, művelődés- és lelkiélettörténeti háttere*, Piliscsaba – Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar – Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2009, 79.

²⁷ ABRAHAMFFY, *Knížka modliteb nábožných...*, 6. j. i. m., 58.

²⁸ *Uo.*, 55.

²⁹ *Uo.*, 58.

³⁰ [SZÖLLŐSI Benedek], *Cantus catholici: Pysne katolycke latinské i slowenské, nové y starodawné...* v Ternave, skrze Jana Ondreje Hörmanna [Akad.], 1700. 67–101.

³¹ ABRAHAMFFY, *Knížka modliteb nábožných...*, 6. j. i. m., 59–60.

sem, hogy miért ezeket a képeket állította egymás mellé. A magyar változat azonban választ ad a párhuzamok eredetére: 13: „A tányér s kelyh bémutattaik mezételen. Krisztus Urunk ostoroztatik.” 14: „A kelyh befedetik. Krisztus Urunk koronáztatik”.³² Látszik, hogy az átvett párhuzam a torzított szlovák fordítás miatt veszítette el eredeti értelmét.

Ugyanígy furcsa, hogy az evangéliumhoz (11.) azt a jelenetet társította, amikor Jézust Heródestől újra Pilátushoz vezetik. A könyörgés szövege azt emeli ki a szlovák és magyar változatban egyaránt, hogy ekkor Heródes és Pilátus kibékült, és azt kéri, hogy Jézus minket is békítsen ki Istennel.³³ Ez a jelenet és a könyörgés jobban illene a kiengesztelődés szertartásához, sorrendben viszont túl messze van, minden bizonnyal ezért kapcsolta inkább az evangéliumhoz, amely szintén felfogható az Isten és ember közti közeledés eszközeként.

Nemcsak a szenvedéstörténetet beszéli el, hanem Jézus feltámadását, mennybemenetelét, és a Szentlélek elküldését is. A húsvéti és a pünkösdi részek kidolgozottabbak, a kiválasztott jelenetek jobban összeillenek a szentmise hozzájuk kapcsolt részeivel, mint korábban a szenvedéstörténetnél. (Lásd: *Függelék*)

Újabb kérdéseket vetnek fel a kapcsolódó kérések. Többségük különféle formában, de ugyanazt kéri, a legfontosabbat, az üdvösséget. Van azonban néhány kérés, amely az evilági, földi életre vonatkozik. Ilyen például a 9. képhez (A Szentlecke felolvasása – Jézust Pilátushoz viszik, és megvádolják előtte) kapcsolódó kérés. Itt előbb arra utal, hogy Jézust rosszindulatú vádakkal illették, majd azt kéri, hogy Jézus nyugtassa meg lelkiismeretünket, és szüntesse meg az ördög gonosz vádaskodását.³⁴ Bár minden keresztény felekezetenél fontos a bűnbánat és a bűnösség elismerése, visszatérő gondolat az is, hogy a bűnbánat ellenére szűnni nem akaró lelkiismeret-furdalás a Sátán műve. A 17. század biblikus cseh nyelven író magyarországi szerzői közül Adam Trajan Benešovský foglalkozott írásaiban a legtöbbször ezzel a lelki nehézséggel, *Odpor proti pochybnosti o Boží k bršňým milosti* (Vita a kételkedéssel Istennek a bűnösséhez való irgalmasságában) című versében hosszú sorát mutatja be azon önostorozó gondolatoknak, amellyel az ördög

³² GARADNAI *A felső-magyarországi bitvita...*, 4. j. i. m., 325.

³³ ABRAHAMFFY, *Knížka modliteb nábožných...*, 6. j. i. m., 53–54; GARADNAI, *A felső-magyarországi bitvita...*, 4. j. i. m., 325.

³⁴ ABRAHAMFFY, *Knížka modliteb nábožných...*, 6. j. i. m., 53.

gyötri a vezeklő embert.³⁵ A magyar változatban ennél a képnél a vádló nem a lelkiismeret, hanem a hamisan vádaskodó földi ellenségek.³⁶

A 18. kép (A pap azt mondja, emlékezz meg Uram szolgádról, szolgálódról – Jézus vállára veszi a keresztet) könyörgése a mindennapi nehézségekhez kér segítséget. Itt nem nehéz felfedezni a párhuzamot a kereszthordozás és az élet megpróbáltatásai között, ahogy a következő, 19. kép (A pap a kelyhet tartja – Veronika a kendőjét nyújtja) esetében sem.³⁷

Érdekes párhuzamot vázol a 25. kép (*Miatyánk* – Jézus hét szava a kereszten). Valójában egyetlen evangéliumban sem hangzik el együtt mind a hét „utolsó szó”, de a róluk szóló elmélkedésnek a középkorig visszanyúló hagyományai vannak a keresztény lelkiségi irodalomban. A hazai biblikus cseh nyelvű énekeskönyvekben, az evangélikus *Cithara Sanctorum*ban és a katolikus *Cantus catholici*ben is találunk kifejezetten ezzel foglalkozó éneket, valamint Juraj Babčáni is írt erről rövid verses imádságot.³⁸ A *Cithara Sanctorum* Vincent C. Schmuck himnuszát közli Jiřík Třanovský fordításában: „Když Pán Ježíš na kříži pněl, / a mnohé bolesti trpěl”³⁹, míg a katolikus énekeskönyvben, a *Cantus Catholiciben* szereplő ének (Pán Ježíš Kristus, / syn Boží jediný, / rozpat na kříži...) cseh átvétel Jiřík Hlohovský énekeskönyvéből.⁴⁰ A hasonlóság itt a misztikus hetes szám, a *Miatyánk* hét kérését hasonlítja Jézus utolsó két kijelentéséhez, és azt kéri, hogy a halála óráján az ő utolsó szavai is ezek legyenek: „Ó Jézusom, kezedbe ajánlom testemet és lelkemet!”⁴¹

³⁵ Adam TRAJAN, *Artificium bene moriendi, sive Preparatio ad mortem*, [w Lewoči, Brewer, 1640k.], B_{10a}–C_{6a}.

³⁶ GARADNAI, *A felső-magyarországi hitvita...*, 4. j. i. m., 325.

³⁷ ABRAHAMFFY, *Knižka modliteb nábožných...*, 6. j. i. m., 56–57.

³⁸ KOVÁCS, *Cseh és szlovák verses emlékek...*, 12. j. i. m., 165/927. A kötetben helytelenül „Kteréžs promluvil na kříže / nech ať jsou mého poslední” incipittel szerepel. Valójában ez a vers második és harmadik sora. Az első így szól: „Slova tvé poslední, o Ježíši”. [Juraj BABČÁNI], *Cordiale Horologium a neb Srdečné duchovnj hodinky...* w Žilíně, (Dádan), 1684, 48.

³⁹ KOVÁCS, *Cseh és szlovák verses emlékek...*, 12. j. i. m., 150/819; Eva AUGUSTÍNOVÁ, *Cithara Sanctorum Bibliografia*, Martin, Slovenská národná knižnica, 2011, 302/581.

⁴⁰ KOVÁCS, *Cseh és szlovák verses emlékek...*, 12. j. i. m. 236/1424; Jan VILIKOVSKÝ, *Cantus Catholicí*, Bratislava. Časopis pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi IX, 1935, 301/171.

⁴¹ ABRAHAMFFY, *Knižka modliteb nábožných...*, 6. j. i. m., 59.

Érdekes összevetni a magyar változathoz kapcsolódó imádságokat a szlovákkal. Az első öt képet korábban már részletesen elemeztük. A többi a következő módon alakul:⁴²

6. kép: A pap összetett kézzel olvasni kezdi a miseszöveget – Jézust megköntözve Annáshoz viszik. Magyar könyörgés: Jézus arca a csapásoktól lett piros, a mi arcunk a bűneink miatti szégyentől piruljon ki! Szlovák könyörgés: Jézust kigúnyolták, minket ő mentsen meg az ördög gúnyolódásától!

7. kép: Kyrie – Péter tagadása Kaifás házában.⁴³ Magyar könyörgés: Óvj meg a halálos büntőtől! Szlovák könyörgés: Segíts, hogy a nehézségben is meg tudjunk vallani!

8. kép: Dominus vobiscum – Jézus rátekint Péterre. Itt a magyar és a szlovák változat tartalma megegyezik. A könyörgésben a szerzők azt kéri, hogy Jézus őket is indítsa bűnbánatra, mint Pétert. A téma indokolja a tartalmi egyezést, szövegszerű kapcsolat nincs.

9. kép: Szentlecke – Jézus Pilátusnál. Magyar könyörgés: Jézus példájára békésen viseljük a rágalmazást! Szlovák könyörgés: Csendesítse le a vádaskodó ördögöt és a nyugtalan lelkiismeretet, és bocsássa meg a vezeklők bűneit!

10. kép: Cor mundum – Jézust Heródeshez vitték. Magyar könyörgés: Mi is viseljük el Jézus példájára az emberek megvetését! Szlovák könyörgés: Jézus értünk elviselt megszégyenülése legyen a mi üdvösségünkre!

11. kép: Evangélium – Jézust Heródestől Pilátushoz viszik. Mindkét változatban a két ellenség (Heródes és Pilátus) kibékülése a központi motívum. A magyar változat szerzője azt kéri, hogy az ellenség acsarkodása kösse még jobban Jézushoz, Abrahamffy pedig azt, hogy Jézus engeszteljen ki minket bűnösöket az Atyával.

12. kép: A kehely leleplezése – Jézust megfosztják ruháitól. Magyar könyörgés: A szentgyónásban le tudjuk vetni a régi bűnös énünket! Szlovák könyörgés: Öltözzünk fel a szentség ruhájába! Itt megint az ellentétpár alkalmazásával él: Jézust lemeztelenítik, hogy mi felöltözhessünk az erény ruhájába.

⁴² A szövegeket csak röviden, tartalmilag foglaltuk össze. A szlovák szöveg pontos fordítását lásd: *Függelék*, a magyar változat kritikai kiadását lásd GARADNAI, *A felső-magyarországi hitvita...*, 4. j. i. m., 323–329. Az eredeti szlovák szöveg: ABRAHAMFFY, *Knížka modliteb nábožných...*, 6. j. i. m., 49–64.

⁴³ Itt a magyar szövegben hangsúlyos a hármasság, vagyis a Kyrie 3x3 könyörgése és ehhez kapcsolódóan Péter három tagadása. GARADNAI, *A felső-magyarországi hitvita...*, 4. j. i. m., 324.

13. kép: A tányér és a kehely bemutatása – Jézus megostorozása. Magyar könyörgés: Békével viseljük a ránk szabott büntetést! Szlovák könyörgés: Jézust a mi bűneikért ostorozzák meg, bocsásson meg nekünk ezért!

14. kép: A pap a kelyhet az ostyával befedve az oltárra teszi – Tövissel koronázás. Magyar könyörgés: A bűnbánat tövise által mi is elnyerhessük a mennyei dicsőség koronáját! Szlovák könyörgés: Elnyerhessük az igazság koronáját! A két változat közös korona motívuma a témára (tövissel koronázás) vezethető vissza, nincs okunk feltételezni, hogy egymástól merítettek.

15. kép: A pap megmossa az ujjait – Pilátus kézmosása. A magyar könyörgésben nem Pilátus kinyilvánított ártatlanságán van a hangsúly, hanem Jézusén, azon, hogy az ő bűntelenségét még Pilátus is elismerte. Ehhez kapcsolódóan bűntelen életet kér. A szlovák könyörgésben Pilátus tartózkodása, és az ehhez kapcsolódó ellentmondás áll a középpontban: Pilátus ártatlannak vallotta magát, én bűnösnek, és bocsánatotokat kérem!

16. kép: Orate fratres – Ecce homo. Magyar könyörgés: Fogadjuk derűsen a Jézusért vállalt megaláztatásokat! Szlovák könyörgés: Az ördög kivetkőztette a bűn által az embert az igazságosság ruhájából, ezért Jézus takarja be meztelenségünket!

17. kép: Prefáció – Jézust halálra ítélik. Magyar könyörgés: Ne féljünk az emberek hamis ítéletétől! Szlovák könyörgés: Jézus törölje el a mi ítéletünket, vagyis azt, hogy a bűneink miatt pokolra kell jutnunk!

18. kép: Megemlékezés a hívekről – keresztút. A magyar könyörgés a keresztút mellett az asszonyokkal való találkozást is említi, erőt és derűt kér a testi szenvedésekhez. A szlovák könyörgés a mindennapi nehézségek elviseléséhez kér erőt itt a földön, és utána az örök üdvösséget.

19. kép: A kehely felemelése – Veronika kendője. Magyar könyörgés: Minden tettünk viselje magán Jézus képmását! Szlovák könyörgés: Legyünk jók a szegényekhez, mert ezáltal Krisztussal teszünk jót!

20. kép: A pap keresztet vet az áldozatra – Jézust a keresztre szegeznek. A magyar könyörgés Istenhez ragaszkodást, igaz istenfélelmet kér, a szlovák bűnbocsánatot és üdvösséget. Itt is eltér a két könyörgés által kiemelt mozzanat. A magyar változatban a keresztre szegezett Jézus, és az Istenhez szegezett ember képe áll párhuzamba, míg a szlovákban Jézusnak a keresztre kifeszített és a bűnös ember felé ölelésre kitért karjai.

21. kép: A szent ostya felmutatása – Jézust a kereszttel felemelik. Magyar könyörgés: A földi dolgok helyett a mennyekben elmélkedjünk! Szlovák könyörgés: A világi örömek helyett az égieteket keressük! A két könyörgés tartalma hasonló, de szövegszerűen eltérnek, nem vezethetők le egymásból.

22. kép: A kehely felmutatása – Jézus vérző sebei. A magyar és a szlovák könyörgés is azt kéri, hogy Jézus sebei erősítsenek meg a bűnök és gonosz gondolatok elleni harcban. Megfogalmazásuk erősen eltérő, egyértelműen nem tekinthetők egymás fordításának.

23. kép: A pap az elhunytakra emlékezik – Jézus a gyilkosaiért imádkozik. Magyar könyörgés: Mi is gyakran imádkozunk a halottakért! Szlovák könyörgés: Mivel minden bűn hozzájárult Jézus halálához, minden bűnös ember az ő gyilkosa. Arra kéri Jézust, számára is kérjen kegyelmet az Atyától.

24. kép: Nobis quoque – Jobb lator. Magyar könyörgés: Állj mellettünk a halálunk óráján! Szlovák könyörgés: Indítson minket is bűnbánatra, hogy eljussunk az üdvösségre!

25. kép: *Miatyánk* – Jézus hét szava. A magyar könyörgésben János evangélista és Szűz Mária egymásnak ajánlása a központi kép, amely a szlovák változatból hiányzik. A magyar szerző János és Szűz Mária közbenjárását kéri. Szlovák imádság azt kéri, hogy halálunk óráján mi is Istennek ajánljuk lelkünket.

26. kép: A pap megtöri az ostyát – Jézus meghal a kereszten. A magyar és a szlovák könyörgés is arra irányul, hogy a halál óráján Jézus legyen velünk és elnyerhessük az üdvösséget. Itt is tartalmi egyezés fedezhető csak fel, amelyet a téma indokol. Szövegszerűen nem vezethetők le egymásból.

27. kép: A pap az ostya kis részét a kehelybe ejti – Alászállás a poklokra. Magyar könyörgés: Engedd el a megholtak ideig tartó büntetését! Szlovák könyörgés: Ments meg a pokoltól!

28. kép: Agnus Dei – Jézus halálakor sokan megtértek. Magyar könyörgés: Ez indítson minket is bűnbánatra! Szlovák könyörgés: Ismerjük fel a bűnt, éljünk Istennek tetsző életet, hogy elnyerhessük az örök dicsőséget!

29. kép: A pap magához veszi Jézus testét és vérét – Jézus testét a sírba helyezik. A magyar imádság az új sír – új szív párhuzam alapján új, tiszta szívet kér, amely megőrzi őt a feltámadásra. Szlovák könyörgés: Vegyél szállást a szívemben, hogy nekem is örök szállásom legyen egykor nálad! Hasonló, de nem fordítás.

30. kép: Kehely elmosása – Jézus testének bebalzsamozása. Magyar könyörgés: Tiszta szívvel járuljunk a szent áldozáshoz! A szlovák könyörgés Istennek tetsző életet és örök üdvösséget kér.

31. kép: Áldozás utáni ima – Jézus feltámadása. Magyar könyörgés: Támadjunk fel a rossz szokásokból egy erényesebb életre! Szlovák könyörgés: Engedd, hogy meghaljunk a bűnnek, rossznak és új, tiszta életet éljünk. Itt a haláláról úgy beszél, mint feltámadásról a „földi sírból”.

32. kép: Dominus vobiscum – Jézus megjelent a tanítványoknak. Magyar könyörgés: Add meg az örök üdvösség vigasztalását! Szlovák könyörgés: Vigasztalj meg a halál óráján!

33. kép: A pap a záró imádságokat mondja – Jézus 40 napon át megjelent a tanítványoknak, beszélt velük. Magyar könyörgés: Taníts meg arra, hogyan Neked tetsző életet éljek! Szlovák könyörgés: Vigasztalj meg, amikor itt a földön szomorkodom!

34. kép: Az utolsó „Dominus vobiscum” – Jézus felment a Mennybe. Magyar könyörgés: Vonzz magadhoz, hogy rajtad kívül másra ne vágyakozzak! Szlovák könyörgés: Mi is eljuthassunk az örök boldogságba!

35. kép: A pap áldást ad – Jézus elküldi a Szentlelket. A magyar könyörgés és a szlovák könyörgés is a Szentlelket kéri. Itt sincs szövegszerű egyezés.

36: Hálaadás a szentmiséért – Hálaadás Jézus áldozatáért. – Ez az utolsó áldomás csak a szlovák változatban található meg.

Végighaladva a szövegen egyértelmű, hogy a szlovák szöveg nem a magyar szöveg fordítása, sőt, átdolgozásnak sem tekinthető. A kevés tartalmi egyezést a közös téma, és az egyetemes keresztény szimbolika alkalmazása magyarázza. Abrahamffy tehát a korábbi lelkiségi irodalomban megtalálható képek, párhuzamok felhasználásával teljesen új művet alkotott.

Míg a szlovák evangélikusok a 17. század végére több jelentős énekszerzővel is büszkélkedhetnek (Daniel Sinapius, Jeremiáš Lednický, Juraj Zábajník stb.), katolikusokat név szerint alig ismerünk. A szlovákoknak szánt katolikus kiadványok száma is messze elmarad az evangélikusokétól, ráadásul a bennük szereplő énekek és imádságok jelentős része cseh átvétel. Jan Abrahamffy ezen kevés szlovák katolikus szerzők egyike, köztük a legtermékenyebb. Passiója azonban nemcsak ezért érdekes, tartalma, gondolatai miatt is igen értékes darabja a kora újkori vallásos költészetnek.

Függelék

Ján Abrahamffy

Elmélkedés a szentmise módjáról imádságokkal⁴⁴

1.

*Ha papod az oltárhoz megy / azt jelenti: hogy Krisztus a kertbe megy.*⁴⁵

Imádság:

Ó Jézus, menny és föld örök királya, beléptél abba a kertbe is, amelyből mi kiűztünk, és ott imádkoztál, hogy újra bebocsájtást nyerjünk a Paradicsomba. Ó, vezess, vezess minket Jézus az örök Paradicsomba, hisz szüntelen ezt kéri nekünk a te szíved! Ámen

2.

Ha a pap a szentmisét elkezd, / Krisztus imádkozni kezd.

Imádság:

Jézus, te a kertben buzgón imádkoztál, hogy minket megharagudott Atyáddal kibékíts. Jézus, engeszteld meg az Atyát, és nekünk bűnösöknek eszközölj kegyelmet! Ámen

3.

Látván, hogy a pap a bűnbánati részt mondja / és letérdel, / ez jelenti Jézus elesését / vérről verejtékezését.

Imádság:

Legdicsőösebb Jézus, ó, hogy verejtékezett vérről a te legfényesebb arcod! Ezért a te nem mindennapi verejtékedért méltóztass megtisztítani a lelkem minden szennytől! Jézus verejtéked által mosd le bűneimet, és részesíts kegyelmedben! Ámen

4.

Látván, hogy a pap az oltárt csókolja / tudd, hogy Júdás így tett, / hogy megcsókolta Jézust, / és elárulta a bösz zsidóknak.

Imádság:

⁴⁴ Eredeti szöveg: ABRAHAMFFY, *Knížka modliteb nábožných...*, 6. j. i. m., 49–64. Kovács Eszter fordítása.

⁴⁵ A fordításban kurzívval szedtük az eredeti változatban verses formában álló részeket.

Jézus, aki hagyta, hogy árulód megcsókoljon, hogy engem a poklbéli árulótól megóvj, ó, adj nekem értelmet, hogy valóban óvakodjak a csábításától! Jézus, add, hogy híven csókolhassam és szemlélhessem majd egykor arcodat! Ámen

5.

Látván, hogy arra az oldalra megy / a papod, ahol a Szentleckeét olvassa / tudd, hogy Krisztust megkötözték, úgy vezették el az úton.

Imádság:

Jézus, aki hagyta, hogy megkötözzenek, oldozz fel a bűnök bilincseiből, a törd meg a Sátán minden kötelékét és kelepccéjét! Jézus, add, hogy istenfélelemmel járjam az utat, eljussak kegyelmedhez! Ámen

6.

Ha a pap olvasni kezdi a miseszöveget, / az biztosan azt jelenti, / hogy Krisztus urunkat, Isten fiát / Annáshoz vitték az előcsarnokba / ott összevissza köpködték / hozzá még arcul is csapkodták.

Imádság:

Ó, legerősebb Jézus, hagyta, hogy Annás elé vezessenek, és ott sok gúnyolódást viseltél el, és gyönyörű arcod hagyta elköpdösni. Jézus, ments meg az ördög gúnyolódásától, és engedj arcod elé! Ámen

7.

Mikor a pap a Kyrie-t mondja, / tudd ember ezt látván, / hogy az Urat Kaiásához vitték, / és Péter keményen megtagadta.

Imádság:

Jézus, adj állhatatosságot megvallásodban, / és add meg nekem nyomorúságban, szükségben és minden nehézségben kitartanom melletted! Ámen

8.

Mikor a pap Dominus vobiscum-ot / mond, tudd azt is bűnös, / hogy Krisztus szívéből / rátekintett a bűnös Péterre.

Imádság:

Jézus, kegyelmes uram, tekints irgalmasságod szemével rám is, mert én is bűnös vagyok! Jézus, add, hogy sírjak bűneim miatt, és Péterrel bánkódjak! Ámen

9.

Mikor a pap a Szentleckeét hirdeti / azt jelenti, hogy Pilátushoz / vezették a kedves Jézust, / hogy megvádolják előtte.

Imádság:

Jézus, én is vádolom magam bűneim miatt. Ó, azért a vádért, amelyet elviseltél, csendesítsd le lelkiismeretemet, és tépd szét bűneim lajstromát! Jézus, töröld el a gonosz ördög vádaskodásait, és tégy engem büntelenné! Ámen

10.

Mikor az oltár közepén a pap / ezt olvassa: Cor mundum, azt jelenti, tudd, / Krisztust Heródeshez vitték, / és ott kigúnyolták.

Imádság:

Ó Jézus, milyen gyalázatot viseltél el az istentelen Heródesnél, hogy minket a szégyentől megments! Jézus, add, hogy a te ezen megszégyenítésed az én üdvösségemre váljon! Ámen

11.

Mikor a pap az Evangéliumot olvassa, / annak az a jelentése, / hogy Krisztust Heródestől / Pilátushoz vezették vissza.

Imádság:

Jézus, a te nagy kigúnyolásod közben két ellenség, Heródes és Pilátus megbékélt. Jézus, békíts ki engem mennyei atyáddal, eszközölj nekem örök békességet velem! Ámen

12.

Mikor a letakart kehlyet / a pap leleplezi, / ennek a jelentése, / hogy Krisztust megfeszítették ruháitól.

Imádság:

Ó Jézus, te lemeztelenítettél, hogy engem, meztelent felruházz. Jézus, öltöztess fel a szentség, igazságosság és ártatlanság ruhájába! Ámen

13.

Mikor a tálkát felemeli, / a pap, és Istennek ajánlja, / ennek a jelentése / Krisztus urunk megostorozása.

Imádság:

Jézus, ó, az én bűneim ostromozták meg drága tested, és az én gonoszságaim juttattak téged oda. Jézus, ezért a te megostorozásodért kegyelmezz, kegyelmezz nekem! Ámen

14.

Mikor leteszi a tálkát / a pap, rajta az osztyával, / azt jelenti, hogy Krisztus a te urad, / tövissel megkoronáztatott.

Imádság:

Ó Jézus, mily keserves volt a te koronázásod szörnyű éles tövisekkel, éppen érttem! Jézus, add nekem kegyelmedből az igazságosság koronáját! Ámen

15.

Mikor a póp megmossa az ujjait, / ennek bizonyosan az a jelentése, / hogy Pilátus megmosta a kezét, / hogy ártatlannak mutatkozzék.

Imádság:

Ó Jézus, nem mondhatom Pilátussal: ártatlan vagyok ennek az igaznak a megölésében. Ó, bűnösnek vallom magam, mert az én vétkeim juttattak ide. Jézus, moss meg drága véreddel, ne adj a pokolbéli gyilkos kezére! Ámen

16.

Mikor a póp a néphez fordul, / és így szól: Orate fratres, / jelenti, hogy a lemeztelenített / kedves urunkat Pilátus / bemutatta: Íme az ember – mondván, / ezzel is csúffá tette.

Imádság:

Jézus, én, bűnös ember, akit az ördög az igazságosság öltözetéből kivetkőztetett a bűntől való sebzettség által, kegyelmedért folyamodom. Jézus, ne űzz el engem, palástod szárnyával takarj be engem! Ámen

17.

Mikor a póp a prefációt mondja / ezzel Krisztus Urunkra utal / hogy balálra ítéltetett / a zsidók kezére adatott.

Imádság:

Ó Jézus, te ártatlanul a gonoszoktól kereszthalálra ítéltetél, én a pokolra ítéltetem, te változtattad meg ítéletemet. Jézusom, tedd semmissé [az ítéletet], részesíts kegyelmedben! Ámen

18.

Mikor a póp azt mondja, emlékezzél meg Uram / szolgádról, szolgálódról, /azzal azt jelenti ki, / hogy Krisztus urunk a keresztyét hordozza.

Imádság:

Ó Jézus, aki nehéz kereszted hordoztad, ne hagyd el engem semmiféle nehézségben, hanem segítsd azt türelmesen viselni! Ó Jézus a nehézségek után vezess el az örök boldogságra! Ámen

19.

Mikor a póp a kelyhet tartja / a kezében, Veronikát jelenti, / ahogy az ő drága urának / arcát kendőjével megtörölte.

Imádság:

Ó Jézusom, egyedül te jobbíts meg lelkeddel, hogy a szegények képében veled jót cselekedjek, és a szükség idején megint csak tőled kapjam meg a jutalmam!

Ámen

20.

*Mikor a pap az áldozatra keresztet / vet azt jelenti, hogy / Krisztust a keresztre szegezték,
/ és arra felfeszítették.*

Imádság:

Jézus, ahogy téged a feldühödött zsidók rettenetes és kíméletlen módon megfeszítettek, tárd szét karodat, hogy minden bűnöst átölelj! Jézus, ezért a kifeszítésedért, add meg nekem az üdvösséget! Ámen

21.

Mikor a pap felemeli / Isten Testét, és bemutatja / ez azt jelenti, / hogy Krisztust a kereszttel felemelték.

Imádság:

Jézus, te megígérted, hogy amikor felemelnek, minket is magadhoz vonzol. Ó, engedd, hogy minket kegyelmed vonzzon, és a világi örömeket és dicsőséget elhagyva hozzád igyekezzünk! Ámen

22.

Amikor a pap felmutatja a kelyhet / az jelenti a Krisztus sebeiből kifolyó vért.

Imádság:

Jézus, te megsebezni hagyta tested, hogy minket, gyermekeidet a belőlük kifolyó vérral kelts életre. Jézus, engedd, hogy véred tápláljon engem, ne engedd, hogy ellankadjak! Ámen

23.

Mikor a pap az elhunytakra emlékezik, / értük könyörög az Úrhoz, / azt jelenti, hogy a gonosztevőkéért, / és a keresztre feszítőiért is / imádkozott Krisztus az ő atyjához, / hogy megbocsássa bűneiket.

Imádság:

Ó legkedvesebb Jézus, türelem tükre, kérlek, hogy az én lelkemért is, amely téged gyakorta eddig keresztre feszített bűneivel, imádkozz Atyádhoz! Jézus, eszközölj számunkra az Atyánál kegyelmet, és halálunk után örök boldogságot!

Ámen

24.

Amikor a pap a mellét veri, / mondván: Nobis quoque, / az az, hogy Krisztus megígérte / a latoknak a Paradicsomot, / és neki felajánlotta.

Imádság:

Jézus, aki a később bűneit megbánó latornak kegyeskedtél megígérni a Paradicsomot, ó, add nekem kegyelmedet, hogy én is megbánjam bűneimet, és hozd a Paradicsomba jussak! Ámen

25.

Mikor a pap a Pater Nostert mondja, / ezzel Jézus hét szavát jeleníti meg, / amelyet méltóztatott kimondani, / az ő legédesebb száján kiejteni.

Imádság:

Jézus, add, hogy az én lelkem a szükségben és a nyomorúságban a te kereszten kimondott szavaiddal ékesítse fel magát, mint legdrágább gyöngyöcskével, és engedd nekem a másik szót mondani halálom előtt: A te kezvedbe Jézusom, ajánlom testem és lelkem! Ámen.

26.

Mikor a pap kettétöri / az ostyát, ezt jelenti: / hogy Jézus a keresztfán / szenvedve kilehelte lelkét.

Imádság:

Uram, a te ártatlan halálod miatt bocsásd meg bűneimet nekem, bűnösnek, ne engedd Jézusom, hogy elveszek, amikor kilehelem a lelkem! Ámen

27.

Mikor a pap az ostyát belejéti / a kehegybe, az mutatja, / hogy Jézus lelke alászállt / a poklokra, és megváltotta, / Ádámot és a szent atyákat, / akiket az ördög fogva tartott.

Imádság:

Jézus, te az én lelkemért leszálltál a poklokra, hogy azt a pokol kínjaitól és szenvedésitől megváltsd. Jézus, ne legyen hiábavaló a te fáradozásod, add, hogy a lelkem szabad legyen! Ámen

28.

Mikor a pap a mellét veri, / és az Agnus Deit mondja, / azt a dolgot jelenti, / hogy Krisztus Urunk halálakor, / sok lélek megtért, / és az igazsághoz vezettetett.

Imádság:

Ó Jézus, legnagyobb orvos, gyógyíts meg úgy, hogy egészséges maradjak, irányíts engem a vezeklés útjára, hogy bűneimet felismerjem, azokat elhagyjam, és jámboran élvén, halálom után bemehessek dicsőségedbe! Ámen

29.

Mikor a pap Urunk testét és vérét / magához veszi, ezzel tudtul adja, / hogy Jézus Krisztus drága urunkat, / a sírba helyezték.

Imádság:

Ó Jézus, engedd, hogy az én szívecském legyen a te sírod, végy benne magadnak örök szállást⁴⁶, hogy nekem is, ha eljön az időm, benned legyen örök hajlékom! Ámen

30.

Mikor a pap a kelyhet áldozás után / elmossa, annak az a jelentése, / hogy Krisztus urunk halála után / drága kenettel bebalzsamoztatott, / és az ő legszentebb teste, / tiszta vásonba takartatott.

Imádság:

Ó Jézus, ékesíts fel engem az igazság ruhájával, hogy ezzel feldíszítve a világban tetszhessek neked, mennyei királynak, és majd egykor bemehessek hozzád, dicsőségedbe! Ámen

31.

Mikor a pap az áldozás után / imádkozzik, azt jelenti, / hogy Jézus a keserű halál után / dicsőségesen feltámadott.

Imádság:

Jézus, segíts nekem feltámadni minden bűnöm sírjából, minden hiábavalóságot elhagyni, világnak, ördögnek ellene mondani, hogy jámboran élvén, téged dicsérjelek Uram! Jézus, ha a föld sírjából feltámadok, add, hogy hozzád juthassak! Ámen

32.

Mikor a pap az oltárnál beszél, / Dominus vobiscum, így szól / azt jelenti, hogy Uram, Krisztus, / megjelent a tanítványainak.

Imádság:

Jézus, alázatos szívvel kérem, hogy nekem minden szomorúságomban mutakozz meg, vigasztalj meg, segíts meg és védj meg! Jézus, halálom óráján mutakozz meg nekem! Ámen

33.

Mikor a pap a többi imádságot / mondja, azt jelenti, / hogy Krisztus negyven napon át, / a tanítványoknak, mint hű uruk, / méltóztatott megmutatni magát, / velük kedvesen beszélgetni.

Imádság:

⁴⁶ Az eredeti szövegben „vdečnu hospodu” vagyis „hálás szállás” áll. Mivel ez minden bizonnyal nyomdahiba, és a szerző szándéka „večnu hospodu” lehetett, a fordításban értelem szerint javítottuk. ABRAHAMFFY, *Knížka modliteb nábožných...*, 6. j. i. m., 61.

Jézus, te az elszomorodottaknak megjelentél, és őket megvigasztaltad, istápolj kegyesen minden szomorúságban, amíg ebben a világban fogok élni! Ámen

34.

Mikor a pap utoljára mondja, / hogy Dominus vobiscum, ezzel azt jelenti ki, / hogy Krisztus a Mennybe az Atyához / felmenvén, a jobbján ül.

Imádság:

Jézus, mindenható uram, te a dicsőségben ülsz a[z Atya] jobbján, ne hagyj engem a nyomorúságban, a kétségbeesésben, de vezess engem az örök boldogságba! Ámen

35.

Mikor a pap áldást ad, / ezzel az jelentetik ki, / hogy Krisztus a Szentlelket / elküldte az ötvenedik napon.

Imádság:

Ó Jézus, kegyeskedj nekem is a Szentlelket elküldeni, hogy ő legyen minden időben a Tanítóm, Vigasztalóm, és engem minden jóhoz elvezessen mindörökké! Ámen

36.

Köszönd meg szívből a fáradozást, / hálásan, amelyet érted elhívelt: / Jézus. / Köszönd meg a drága áldozatot, / vagyis a magasztos szentmisét, / amelyet szenvedése által, / adott szeretetből a megváltásodra, / Jézus.

Imádság:

Jézusom, mily nagy és kimondhatatlan a te jóságod, mily mérhetetlen a te szereteted és szelídséged, kimeríthetetlen és korlátlan irgalmad gazdagsága! Ennek senki sem képes korlátokat szabni, vagy értelmével befogadni. Ó, mily nagy szeretetet kegyeskedtél mutatni irántunk, mikor elrendelted a szentmiseáldozatot, amelyben megelevenedik értem vállalt keserves és nehéz szenvedésed! Ennek elrendeléséért szívem mélyéből imádlak, és hálát adok neked, és alázatosan kérek, ha részemről ezen misztérium hallgatása során valamely kihágás történt, vagy hanyagul hallgattam volna, vagy ezen idő alatt mással foglalkoztam volna, ezt kegyeskedj nekem a te vérző sebeidért megbocsájtani, és a te drága érdemeidből pótolj ki az én hiányosságaimat, a te keserves és fájdalmas szenvedésedért Jézusom. Ámen

MEDGYESY S. NORBERT

*Nagypénteki feretrumok, stációk, körmenetek és kálvária
Csíksomlyó 18. századi színi hagyományában, kiemelten
Potyó Bonaventura Via crucis drámájában*

Forrásadottságok és kérdésfelvetések

Magyarországon az obszerváns ferences lelkiség egyedülálló remekműve a csíksomlyói misztériumjátás. Önálló entitást képez lelkiség-, irodalom-, színház-, kegyesség- és zenetörténeti, valamint vallásnéprajzi szempontból egyaránt. Fennmaradt drámaszövegeink szerint 1721 és 1785 között a csíksomlyói ferences gimnáziumban majdnem minden esztendő nagypéntekén és más ünnepeken (pl. pünkösöd szombatja, Nagyboldogasszony napja) a ferencrendi tanárok által írt magyar nyelvű, többségében versbe szedett misztériumjátékot mutattak be a környékből (elsősorban a Csíki- és Gyergyói-medence, Kászsonszék és Felső-Háromszék területéről) származó székely növendékek.¹ A nyugati, latin rítusú európai térség legkeletebbi részén és a leghosszabb ideig Csíksomlyón virágzott a középkori gyökerű, klasszikus jegyeket hordozó misztériumjátás, amely számos barokk stílusú és népi elemet ötvözött magába. A csíksomlyói misztériumjátékok többsége az 1344 oldalt számláló, *Liber Exhibens Actiones parascevas*...²

¹ A csíksomlyói misztériumjátékok előadási adatai és fennmaradt szövegforrásai Pintér Márta Zsuzsanna kutatásai szerint: *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátásának forrásai és irodalma 1800-ig*, s. a. r. KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, VARGA Imre, Budapest, Argumentum, 1992, 44–77, nr. 10–89f; PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Ferences iskolai színjátás a XVIII. században*, Budapest, Argumentum, 1993, 114–127, nr. 6–103.

² *Liber Exhibens Actiones parascevas ab anno 1730 usque ad Annum 1774 diem aprilis 27. Libellus, Scholarum Csik Somlyoviensium, nihilominus Mediam Syntaxeos, ac Grammatices signanter, specialiter concernens; et continens Repraesentationem, Enucleationem Mysteriorum Passionis Dominicae, seu Actiones Tragico-Parascevas, Devoto Populo ad aedificationem quott Annis exhiberi solitas, in usum faciliorem Moderatorum sedulo congestas. Confectus 1774.* (Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára [CSFKK], Csíksomlyó, A VI 7/5275; továbbiakban: *Liber Exhibens*...). A kötet drámái kritikai kiadásban olvashatók a *Régi Magyar Drámái Emlékek*

című, 1774-ben összeállított kéziratoss gyűjteményben, valamint az *Actiones Comicae*³ és az *Actiones Tragicae*⁴ kéziratgyűjteményben maradt fenn.

Tanulmányunkban nemcsak a Potyó Bonaventura által írt *Via crucis* című dramatizált keresztutat és annak lelkiségtörténeti háttérösszefüggéseit vizsgáljuk, hanem mindazokat a szenvedéstörténeti színdarabokat, amelyekben a kálváriára

könyvsorozat XVIII. századi kötetiben: *Ferences iskoladrámák I: Csíksomlyói passiójátékok 1721–1739*, szerk. DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Budapest, Argumentum, Akadémiai, 2009 (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/1); *Ferences iskoladrámák II: Csíksomlyói passiójátékok 1740–1750*, szerk. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, s. a. r. DEMETER Júlia, KILIÁN István, MEDGYESY S. Norbert, PINTÉR Márta Zsuzsanna, KÖVÁRI Réka (zene), MISKEI Antal (latin szöveg), Budapest, Balassi, 2021 (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/2); *Ferences iskoladrámák III: Csíksomlyói passiójátékok 1751–1762*, szerk. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, s. a. r. DEMETER Júlia, KILIÁN István, MEDGYESY S. Norbert, PINTÉR Márta Zsuzsanna, KÖVÁRI Réka (zene), MISKEI Antal (latin szöveg), Budapest, Balassi, 2021 (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/3); *Ferences iskoladrámák IV: Csíksomlyói passiójátékok 1763–1774*, szerk. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, s. a. r. DEMETER Júlia, KILIÁN István, MEDGYESY S. Norbert, PINTÉR Márta Zsuzsanna, KÖVÁRI Réka (zene), MISKEI Antal (latin szöveg), Budapest, Balassi, é. n. [2022] (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/4).

³ Hét dráma szövegét tartalmazza: *Actiones Comicae In Vitia invectivae ac ex adverso Ad Heroicos Virtutum actus, excitantes Opera [...]*, Csíksomlyó, 1776–1780. (CSFKK A VI 8/5276.) A kötet drámáit legutóbb közzétette: *Ferences iskoladrámák V: A csíksomlyói Actiones Comicae, Actiones Tragicae kötetek színjátékai (1773–1780)*, szerk. DEMETER Júlia, s. a. r. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, KILIÁN István, KÖVÁRI Réka (zene), MISKEI Antal (latin szöveg), Budapest, Balassi, 2023 (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/5), 51–486.

⁴ Hat dráma szövegét őrizte meg: *Actiones Tragicae Sanctissimam Domini et Redemptoris Nostri Passionem ac Mortem, Aliaque Sacrae et Evangelicae Historiae mysteria Lamentabiles Casus in Ea signatos, Divinaeque Justitiae ac Misericordiae Exempla piae Christi Fidelium meditationi et compunctioni scenice proponentes*, Csíksomlyó, 1776–1780. (CSFKK A VI 6/5274.) Közzétette: *Ferences iskoladrámák V... 3. j. i. m.*, 487–936. Az *Actiones Comicae* és az *Actiones Tragicae* kötet drámáiról szóló áttekintő elemzés: CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, *Az Actiones Tragicae és az Actiones Comicae kötet drámái: a csíksomlyói színjátszás utolsó szakasza = A szövegtől a színenkig: Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből*, II., szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Eger, Lécum, 2016 (Régi Magyar Színház, 6), 440–413. A csíksomlyói kritikai drámaszöveg-kiadást teljessé tette: *Ferences iskoladrámák VI. Csíksomlyói magyar és latin–magyar nyelvű drámák, töredékek a 18. századból*, szerk. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, s. a. r. DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, MEDGYESY S. Norbert, KÖVÁRI Réka, JEJNEI Bernadett, JUSZTIN Péter, RÉDEY-KERESZTÉNY János, Budapest, Balassi, 2025 (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/6).

vagy az oda tartó vonulásra, állomásra, esetleg a néppel együtt megtartott körmenetre szóló szövegbeli utalás vagy még inkább rendezői utasítás található. Vajon egy processzió esetében csak a szereplők vonultak vagy a nézősereg is? A *Mons Calvariae* egy színpadi emelvényt, csupán színpadképet vagy tényleges szabadtéri kálváriahegyet és azzal együtt a barokk korra jellemző építményt jelentette Csíksomlyón? Tanulmányunk számos olyan kérdést is felvet, amelyekre források hiányában még nem tudunk biztos választ adni, de további munkára serkentenek.

Úrkoporsó melletti nagypénteki paraliturgia a 17. századtól

A 18. századi csíksomlyói passiójátékok szövegében olvasható, körmenetre vagy (para)liturgikus vonulásra vonatkozó rendezői utasításoknak van egy helybeli dramatikus előzménye Kájoni János (1629–1687) ferences egyházzenesz, orgonista és orgonacépítő polihisztor működése időszakából. A Kájoni által 1659 és 1677 között papírra vetett *Hymnarium* (más néven *Latin-magyar versgyűjtemény*)⁵ lapjain olvasható öt olyan nagypénteki ének, amelyeknek Kájoni nem tünteti fel latin eredetijét. Strófákra osztott, néhol nótajelzéssel ellátott népekekről beszélünk, de szereplőkre (Jézus, Mária, Mária Magdolna, narrátor) bontható párbeszéddek találhatók bennük. Ezeket az egyes szám első személyben énekelt részeket a narrátor–prédikátor versszakai vagy verssorai kötik össze, akik kemény szavakkal bűnbánattartásra intik azokat a hívőket, valójában nézőket, akik egyben az éneklői, színházi szemmel nézve előadói voltak ezeknek a 17. századi anyanyelvű költeményeknek.⁶ Ezekben a lírai alkotásokban egybeolvad a népeének, a miszté-

⁵ KÁJONI János, *Latin-magyar versgyűjtemény (Hymnarium)*, Csíksomlyó, 1659–1677. (CSFKK, A V 3/5250.) Tartalma és könyvészeti leírása: DOMOKOS Pál Péter, „... édes Hazámnak akartam szolgálni...”: Kájoni János: *Cantionale Catholicum: Petrás Incze János: Tudóstársok*, Budapest, Szent István Társulat, 1979, 110–116; MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei: Könyvleletek 1980–1985*, Budapest, Kolozsvár, Balassi, Polisz, 1999, 100, nr. I.7; STOLL Béla, *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Budapest, Balassi, 2002, nr. 102.

⁶ Az öt népeének szövegét kiadta és elemzi: MEDGYESY S. Norbert, *A theatrum sacrum elemei a Kájoni-Hymnarium nagypénteki paraliturgikus énekeiben*, Magyar Egyházzene 25(2021/2022), 2, 149–190.

riumjáték és a prédikáció műfaja.⁷ A nyilván ferences prédikátor által szónokolva énekelt *O, nam ez volt ama szomorúság napja...* kezdetű, 34 versszakból álló ének nézőkről beszél 31. strófájában: „Mijs, kik e’ helyen it számosan vagyunk, / Ez *koporsohoz* rendel nem járulunk.” A 23. versszak szövege szerint a szertartáson résztvevők Jézus koporsója körül gyűltek össze: „Ez gyász *koporsohoz* bizvast járullyatok”; valamint a következő szakaszból idézve: „Im, e *koporsóban* edes remensegtek.”⁸ E liturgikus tárgy létezését Kájoni gvárdián a *De origine custodiae Sancti Stephani Regis Ungariae in Transylvania* (a Liber niger, Fekete könyv) *Inventarium*-ában dokumentálta 1683. július 28-án: „Egy nagy szép faragot aranyas Koporso, Nagy Pentekre” (86r)⁹ bejegyzés olvasható a csíki konvent tulajdonában. Kájoni énekszövegeiből következtetünk arra, hogy e sajátos szokás helye a csíksomlyói kegytemplomban felállított, vagy éppen saroglyán körbevitt, illetve a hívő-éneklő nézők által körmenetben megkerült úrkoporsó volt. A nép szerves részvételével megtartott paraliturgia és a dramatikus elemek (de még nem a sokszereplős misztériumdrámák) kapcsolata a 17. század 2. felétől bizonyítható a híres erdélyi Mária-kegyhelyen. Ebben az esetben kálváriáról még nem beszélhetünk, de valamiféle körmenetről, templomon belül a szentsírnál megtartott vonulásról már igen.

Körmenetek, feretrumok, stációk és kálváriaépület (?) a passiójátékokban

A *processio*, vagyis ünnepélyes felvonulás, szertartásos körmenet kifejezés eredetileg liturgikus cselekményt jelent(ett).¹⁰ A nagypénteki liturgiának csúcspontja a

⁷ A korszakban szokásos műfajközi jelenségről bővebben: FARMATI Anna, *Más régi ének: A XVII. századi katolikus népénekköltészet szövegtípusai és motívumrendszere*, Kolozsvár, Verbum, 2009, 53.

⁸ KÁJONI, *Hymnarium*, 5. j. i. m., 251–253. (Kiemelés tőlem: M. N.)

⁹ Kiadta: KÁJONI János, *Fekete Könyv: Az erdélyi ferences kusstódia története, Kájoni János kézírata, 1684*, DOMOKOS Pál Péter anyagának felhasználásával s. a. r., jegyz., utószó, ford. MADAS Edit, az okleveleket ford. SZOVÁK Kornél, Szeged, Scriptum Kft., 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez, 31), 68.

¹⁰ A *processio* kifejezés jelentéséről: *Segédanyag az egyházlátogatási jegyzőkönyvek feldolgozásához*, szerk. DÓKA Klára, munkatársak VARGA Imre, KISS Mária, KÖVY Zsolt, Budapest, Új Magyar Központi Levéltár, 1991, 62–63, nr. 96; *Visitatio Parochiarum Dioecesis Quinqueecclesiensis, 1753–1757: Baranya és Tolna vármegye plébániáinak összeírása, 1753–1757*, bev. és közreadja GÓZSY Zoltán, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2016 (Séria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, XIV), 383. A *processio* liturgikus

kereszt előtti hódolat (Adoratio Sanctae Crucis), melynek részeként a szertartáson részt vevő összes személy a szentély lépcsőjénél felállított feszület elé vonul, és megcsókolja vagy megérinti azt. Ám liturgiátörténeti és teológiai okok miatt kevésbé tudjuk elképzelni, hogy a misztériumjátékok szövegében olvasható *processio ad crucifigendum* utasítás a hivatalos liturgikus szertartás keretében zajló kereszthódolatra utalna, ugyanis misztériumjátékkal nem lehet(ett) pótolni a liturgikus cselekményt. Sokkal inkább a hivatalos szertartás mellett anyanyelven és éves rendszerességgel megtartott áhítatra következtetünk, melyeknek helybeli előzménye az imént említett Kájoni-népének és kiteljesedése a 18. századi sokszereplős, cselekménydús, háromszintű színpadon előadott passiójátás.

A 104 iskoladramát magába foglaló csíksomlyói korpuszban összesen tíz passiójáték szövegében találunk olyan rendezői utasításokat, miszerint hegyen, kálvárián vagy stációkra, azaz állomásokra bontva, illetve körmenetben adták elő Jézus keresztre feszítésének jelenetét.¹¹

Mindezek paraliturgikus, de egyben sokszereplős, immár a dráma fogalmának megfelelő szent színjáték keretében eljátszott kiindulási pontjának tartjuk a korai, az 1720-as évekből fennmaradt passiójátékokat. Ugyanis az 1721-ből fennmaradt színdarabot nem actusokra és szcénákra, hanem a *Statio prima* után koporsó, sélye, saroglya, azaz szentsír jelentésű¹² *feretrum*okra osztotta a drámaíró ferences tanár, Csató Elek. A csíksomlyói theatrum sacrum szintén korai időkben, 1723 nagypéntekén előadott passiójátékot¹³ pedig teljes szövegében összesen kilenc *statio*ra, azaz állomásra osztották, amely körmenetben történő

történetéről és teológiájáról: Polycarpus RADÓ, *Enchiridion Liturgicum I: Complectens theologiae sacramentalis et dogmata et leges: Iuxta novum codicem rubricarum*, Roma, Freiburg am Breisgau, Barcelona, Herder, 1961, 492–498.

¹¹ A szabadtéri, inkább liturgikus, mint iskolai előadásra utalnak Kilián István elemzései, de a csíksomlyói stációjárást és a kálvária vagy kálváriaépítmény kérdését nem vizsgálják: KILIÁN István, *Adatok Csíksomlyó színpada és szcenikája történetéhez = A magyar színjáték boni és európai gyökerei: Tanulmányok Kilián István tiszteletére*, szerk. DEMETER Júlia, Miskolc, Miskolci Egyetemi, 2003 (Régi Magyar Színház, 2), 26–31; *Ferences iskoladramák I...*, 2. j. i. m., 20–24.

¹² PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Dictionarium Latino–Hungaricum et Hungarico–Latino–Germanicum*, gond. HARGITTAY Emil, KECSKEMÉTI Gábor, THIMÁR Attila, Budapest, Universitas, 1995, 246.

¹³ Nemes Katalin gondozásában népszerűsítő kiadásként olvasható: „Nap, Hold és csillagok, velem szokogjatok!”: *Csíksomlyói passiójátékok a 18. századból*, szerk. DEMETER Júlia,

előadást sejtet. Szintén figyelemre méltó szertartásbeli összefüggést jelenthet, hogy éppen az első fennmaradt (1721. április 11.), ráadásul állomásra és úrkoporsókra osztott csíksomlyói passiójáték címe utal körmenetre: *Processio parascevice, in qua describitur passio Christi pro humano generi figura scripturistica adumbrata*.¹⁴ Ugyanezen passiószöveg Feretrum Primumában olvasható az alábbi rendezői utasítás, amely azt sejteti, hogy egy nagyobb méretű feretrum körül zajlott a dráma cselekménye: *Hic transibis ad alteram partem feretri, azaz Itt átmennek a szereplők a feretrum másik oldalára*. A feretrum Szent Mihály lovát (a katafalkot) is jelenthette vagy ebben az összefüggésben sokkal inkább egy gördíthető úrkoporsót, amit a darab címében jelzett processzióban, azaz körmenetben hordozhattak a szereplők vagy a templom alkalmazottai. (Képzőművészeti párhuzamként az 1480 körül készült garamszentbenedeki gótikus úrkoporsót említhetjük.) Ennek a körmenetnek az egyik állomása lehetett a dráma szövegében jelzett *Statio prima*.¹⁵ Az elmondott utasítások alapján sejthetjük, hogy az első csíksomlyói misztériumot (és a Kájoni által 50–60 esztendővel korábban papírra vetett, imént említett ének-prédikációt) a résztvevő sokasággal együtt vonuló körmenetben, görgethető úrkoporsó vagy alkalmi színpad mellett mutatták be. Arra sajnos nincsen (még) írott forrásunk, hogy az 1721-es passiójátékban említett *feretrum* konkrétan

utószó: PINTÉR Márta Zsuzsanna, a drámák latin nyelvű részeit és a rendezői utasításokat ford. KILIÁN István, Budapest, Argumentum, 2003, 7–44; Kilián István munkájaként kritikai kiadásban megjelent: *Ferences iskoladrámák I...*, 2. j. i. m., 173–218.

¹⁴ Az idézett mondat a dráma címe, *Liber Exhibens...* 643. A passiójáték szövege Kilián István munkájaként olvasható: *Ferences iskoladrámák I...*, 2. j. i. m., 63–113.

¹⁵ Az 1721-es dráma szerkezetét elemzi: KEDVES Csaba, *Kájoni és a régi magyar dráma I–II.*, Magyar Felsőoktatás, 9(1996)/4, 41–42; 9(1996)/5–6, 48–49; említi: KEDVES Csaba, *A csíksomlyói misztériumdrámák szerkezeti kérdései = A magyar színjáték honi és európai gyökerei: Tanulmányok Kilián István tiszteletére*, szerk. DEMETER Júlia, Miskolc, Miskolci Egyetemi, 2003 (Régi Magyar Színház, 2), 32–42. A dráma középkori jellegzetességeit elemzi: MEDGYESY S. Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere*, Piliscsaba–Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK – Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2009 (Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria – Magyar Ferences Források, 5 – PPKÉ BTK Művelődéstörténeti Műhely, Monográfiák, 1), 91, 220–221, 307.

ugyanaz a liturgikus tárgy-e, mint amelyiket Kájoni 1683-ban leltárba vett; a csíksomlyói kegytemplom történetét¹⁶ ismerve feltételezhető, hogy ugyanarról a görgethető úrkoporsóról van szó. A nagypénteki liturgia súlyára, gazdag mondanivalójára és felépítésére való tekintettel nem tudjuk elképzelni, hogy az 1721-es és 1723-as passiójátékot hivatalos liturgikus szertartás közben adták volna elő. A *feretrum* és a *statio* jelenetelnevezés alkalmazása mindenestre egyértelműen utal a 18. századi csíksomlyói ferences színjátszás liturgikus gyökereire. A korszakhoz, a barokk kori vallásossághoz kötődő erdélyi párhuzamként említhető, hogy – Kilián István kutatásai szerint – Marosvásárhely jezsuita iskolájában 1708 nagypéntekén az önostorozó, látványos körmenetben szintén feretrumot görgettek a halott Krisztus szobrával.¹⁷ A nagyváradi jezsuiták jelmezes és a liturgiához köthető díszletekkel kísért flagelláns körmenetet tartottak nagypéntekenként a 18. század második feléig, de kálváriajárásnak nincs nyoma a feldolgozott forrásokban.¹⁸

Az alábbi hat példából indirekt módon következtethetünk körmenet megtartására: a *ducitur* és a *ducunt* kifejezések utalnak vonulásra, ebben az esetben az elítelt Krisztus vezetésére, továbbá a *statio* utal egy körmenet, vonulás állomására. A csíksomlyói drámakorpuszban a kálváriahegyet elsőként a minden bizonnyal¹⁹ Péterffy András Domokos ferencrendi tanár által írt és rendezett, 1726. április

¹⁶ GYÖRGY József, *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*, Cluj–Kolozsvár, 1930, 146–191; BENEDEK Fidél OFM, *Csíksomlyó (Tanulmányok)*, s. a. r., bev. SAS Péter, P. BENEDEK Domokos OFM, kísérettanulm., bibliogr., P. PAP Leonárd OFM, Kolozsvár, Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány, 2000.

¹⁷ A Kilián István által feldolgozott *Historia Domus* szerint 1703-ban, 1709-ben és 1711-ben is tartottak a székely városban a jezsuiták nagypénteki spectaculumokat. A *Historia Domus* dramatikus vonatkozásait kiadta és elemzi: KILIÁN István, *Liturgia és színjáték a marosvásárhelyi jezsuita iskolában, 1703–1763 = Imádságos asszony: Tanulmányok Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére*, szerk. CZÖVEK Judit, Budapest, Gondolat, Európai Folklór Intézet, 2003, 75–86.

¹⁸ KILIÁN István, *Színjátékszerű elemek a nagyváradi jezsuiták liturgiájában = Historicus Societatis Jesu: Szilas László Emlékkönyv*, szerk. MOLNÁR Antal, SZILÁGYI Csaba, ZOMBORI István, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2007, 311–321.

¹⁹ A csíksomlyói drámaszövegek esetében nagyon kevés színdarabszöveg tünteti fel szerzője nevét. Fülöp Árpád (FÜLÖP Árpád, *Csíksomlyói nagypénteki misztériumok*, Budapest, 1897 [Régi Magyar Könyvtár, 3], 12–13) és a későbbi kutatások szerint a drámák írói és rendezői mindig a közép- és felső nyelvtani osztály, a syntaxisták ferencrendi tanárai voltak. Ezért írjuk minden szerző neve elé a minden bizonnyal vagy valószínűleg megjegyzést.

19-én, nagypénteken bemutatott, immár nem feretrumokra vagy statiókra, hanem szcénákra osztott passiójáték 14. jelenete említi. Amikor Pilátus halálra ítéli Kristust,²⁰ akkor olvasható a rendezői utasítás: *Jam vero ducunt ad montem Calvariae, cui.*²¹ Ebben az esetben viszont nem lehet eldönteni, hogy a *mons Calvariae* a gimnáziumi vagy esetleg templomi színpadon felépített magaslat volt-e, vagy egy szabadtéri, barokk stílusú kálváriaépítmény.²² Az 1729. április 3-án, feketevasárnap (nagybőjt 5. vasárnapján) a valószínűleg Veres György Lajos ferencrendi tanár tollából bemutatott passiójáték²³ 16. jelenetének²⁴ részeként szemléltették Jézus megostorozását és tövissel koronázását, a tömeg „Feszítsd meg!” kiáltását és zavargását, Pilátus kézmosását és ítéletét, majd a kereszthordozás eseményeit. Ezen belül a hat Lictor és a Decurio gúnyolódását, Cirenei Simon segítségnyújtását, valamint Christus tanítását a kereszthordozásról és a jeruzsálemi asszonyokhoz szóló szavait. A dráma kéziratában ekkor olvasható a *Statio in Monte Calvariae*²⁵ rendezői utasítás. Majd ezt követően hangzik el Pilátus végső ítélete és az INRI-felirat problémája, a Lictorok újabb gúnyolódása, a jobb lator megtérése, Jézus utolsó szavai és függeléként Szűz Máriától való búcsúzása.²⁶ A csíksomlyói passiójátékok szövegében ez a második említése a kálváriahegységnek, amelyről ebben az esetben sem lehet eldönteni, hogy színpadkép volt-e vagy valamiféle szabadtéri építmény, de a *Statio* kifejezés nyomán elképzelhetőnek tartjuk, hogy a szereplők vonulása a nézőkkel együtt történt. Hasonló a helyzet a Kuna István László rendezte, 1740. április 15-én, nagypénteken előadott passiójáték kapcsán is. Csupán a 13. szcena egyik rendezői utasítása említi a kálváriát

²⁰ Tanulmányunkban a szerepneveket mindig a vizsgált drámaszövegben található szerepnévalak szerint tüntetjük fel.

²¹ A misztériumdráma szövege Kilián István munkájaként olvasható: *Ferences iskoladrámák I...*, 2. j. i. m., 291–348, az idézett mondat kiadása a 336. lapon található.

²² A kálváriaépületekről bővebben, országos kitekintéssel: SZILÁGYI István, *Kálváriák: Építészeti hagyományok*, Budapest, Corvina, 1980.

²³ A misztériumdráma olvasóbarát kiadását Nagy Júlia készítette el: „*Nap, Hold és csillagok...*”, 13. j. i. m., 45–118; kritikai kiadása Demeter Júlia munkájaként látott napvilágot: *Ferences iskoladrámák I...*, 2. j. i. m., 431–520.

²⁴ A dráma kézírata 18. jelenetet ír, a sajtó alá rendező Demeter Júlia javította 16. jelentre a tényleges sorrend miatt: *Ferences iskoladrámák I...*, 2. j. i. m., 488–501. Nagy Júlia gondozásában ennek a szcénának a szövege 17. jelenetként javított formában, bibliai sorrenddel látott napvilágot: „*Nap, Hold és csillagok...*”, 13. j. i. m., 102–118.

²⁵ 1729. Scena 16. *Liber Exhibens...* 995., kiadása: *Ferences iskoladrámák I...*, 2. j. i. m., 496.

²⁶ Apendicites: Valedictio Christi, Valedictio Beatae Virginis Mariae a Filio Salvatore, közölte: *Ferences iskoladrámák I...*, 2. j. i. m., 503–505.

annak kapcsán, hogy Jézus odaérkezett a Lictorokkal együtt: *Et perveniunt ad locum Calvariae*.²⁷ Az 1744. április 3-án, nagypénteken, valószínűleg Fodor Ferenc Ambrus ferences tanár alkotásaként színre vitt passiójáték 12. jelenete tünteti fel azonos kontextusban Krisztus kivégzése helyét: *Ducunt ad montem Calvariae*.²⁸ A minden bizonnyal Hidegh Ferenc Bernát ferencrendi tanár rendezte, 1751. április 9-én bemutatott misztériumjáték *Pilatus pronunciat sententiam, Christus ducitur ad Calvariam* rendezői utasítása nem enged következtetni nézőkkel való vonulásra és kálváriaépítményre, minden bizonnyal csupán a keresztre feszítés bibliai helyét jelöli a mondat.²⁹ Az 1729-ben előadott szenvedéstörténeti színjátékkal egyező szerzői utasítás található az 1760. április 4-én, nagypénteken – valószínűleg – Sánta Péter ferences tanár tollából bemutatott, a rossz útra tért Volfgangus történetét negatív példaként illusztráló passiójátékban. A darabban 17 szcena után a zárójelenet a *Scena ultima. Christus ducitur ad crucifigendum*, azaz *Krisztust a keresztre feszítéshez vezetik* megjegyzéssel kezdődik. E zárójelenet elején Caiphas és Annás főpapok helyezik Christus vállára a keresztet, aki a katonák (Miles 1–5) gúnyolódása közepette elindul a kivégzés helyszínére és ekkor olvasható a dráma szövegében a *Statio in monte Calvariae* megjegyzés. Ezek után adták elő Jézus keresztre feszítését, a katonák, Annas és Caiphas gúnyolódásait és elhangzott Christus néhány utolsó szava, majd Maria és Magdalena kereszts alatti siralma zárta a színdarabot.³⁰

A sokszereplős drámák közül – a rendezői utasítások szerint – csupán két passiójátékról lehet egyértelműen bizonyítani, hogy körmenet (*processio*) zajlott a keresztre feszítés jeleneténél: az 1756-ban és a két évvel később bemutatott misztérium esetében, valamint az 1768-as passiójáték szerkezetében található egyértelmű változás egy kálvária-stáció kapcsán. A minden bizonnyal Tóth Mátyás Sebestyén ferencrendi tanár által írt és rendezett, az első hat szcénájában az elté-

²⁷ A dráma szövege Pintér Márta Zsuzsanna munkájaként olvasható: *Ferences iskoladrámák II., i. m.*, 23–116; az idézett mondatot lásd a 99. lapon.

²⁸ A dráma szövege Medgyesy S. Norbert munkájaként látott napvilágot: *Ferences iskoladrámák II...*, 2. j. i. m., 367–468; az idézett mondat a 449. lapon olvasható.

²⁹ A dráma szövegét Demeter Júlia rendezte sajtó alá, olvasható: *Ferences iskoladrámák III...*, 2. j. i. m., 23–86; az idézett mondat az 59. lapon található.

³⁰ Az 1760-ból fennmaradt passiójáték Medgyesy S. Norbert sajtó alá rendezésében olvasható: *Ferences iskoladrámák III...*, 2. j. i. m., 611–710; az idézett mondatok a 689. és a 690. lapon találhatók.

velyedett, majd Szűz Mária közbenjárására megtérő, pozitív exemplumként szereplő ifjú Dagobertus történetét is bemutató, összesen 71 szereplőt felvonultató színdarabot 1756. április 16-án, nagypénteken látták a nézők.³¹ A színpadon zajló előadás végén, összesen 14 szcénát követően a dráma zárójelenete (*Scena ultima*) két olyan rendezői utasítást ad, amely egyértelműen körmenetben tartott állomásra utal. E *Scena ultima* első utasításaként *Processio ad crucifigendum*, azaz *Körmenet a keresztre feszítéshez* utasítás olvasható annál a résznél, amikor Kaifás és Annás főpap Jézus vállára helyezi a keresztfát, majd ezt követően, a keresztút idején Mária-síralom hangzik el az öt Miles gúnyolódása és Cirenei Simon segítségnyújtása közben. A keresztre feszítés *Statio in monte Calvariae*³² történik, szintén az utolsó szcénán belül. Ezek szerint a keresztre feszítés jelentette a nagypénteki processzió, majdhogynem egy sajátos értelemben vett keresztút egyik állomását. Az 1758. március 24-én, nagypénteken – Kajcsa Lőrinc Joakim rendezésében – előadott, Syllus történetével színesített, 29 szereplős misztériumdráma esetében szintén egyértelmű a körmenet megtartása. Amikor a 12. szcénában Krisztust elindítják a vesztőhelyre az allegorikus nevekkal illetett katonák, akkor olvasható az utasítás: *Hic fit Processio ad crucifigendum*, azaz *Itt legyen körmenet a keresztre feszítéshez*.³³ Az előző példákkal (1726, 1729, 1740, 1744, 1751, 1760) ellentétben elképzelhető, hogy az 1756-os és 1758-as passiójátékot a nézősereggel együtt a helybeli kálváriára, esetleg a Kis-Somlyó-hegy irányában tartott körmenet vagy egyszerű vonulás zárta le. Szabó János Ágoston ferences tanár 1768. április 1-jén, nagypénteken előadott passiójátékának szövegében a kálváriát jelentő hegy drámaszerkezeti változást mutat. Ugyanis a három felvonásból és actusonként 4–5–5 szcénából álló, a paradicsomi bűnbeesést, Krisztus csodatételeit és szenvedésének eseményeit bemutató, 54 szereplős dráma szövegében az *Actus tertius Scena quinta* (tartalma: Pilátus halálra ítéli Jézust) jelenetet követően a *Statio sexta* jelenetelnevezés és az *In monte* rendezői megjegyzés olvasható a kéziratban. Tehát a

³¹ Medgyesy S. Norbert sajtó alá rendezésében kiadta: *Ferences iskoladramák III...*, 2. j. i. m., 285–382.

³² A két rendezői utasítás forrása és kiadása: 1756. *Scena ultima*, forrása: *Liber Exhibens...*, 140, 141; közölte: *Ferences iskoladramák III...*, 2. j. i. m., 361, 364.

³³ 1758. *Scena 12. Liber Exhibens...*, 198. Pintér Márta Zsuzsanna gondozásában olvasható a népszerűsítő kiadás: „*Nap, Hold és csillagok...*”, 13. j. i. m., 361–414; az idézett mondat a 411. lapon van; kritikai kiadása szintén Pintér Márta Zsuzsanna munkájaként: *Ferences iskoladramák III...*, 2. j. i. m., 453–514; az idézett mondat az 500. lapon található.

hegyen feszíti keresztre Krisztust a gúnyolódó hat Lictor, majd elhangoznak Jézus utolsó szavai, Maria és Magdolna siralma, végül Longinus megnyitja dárdával Krisztus oldalát.³⁴ A *Statio* megjelölés egy vonulás vagy körmenet állomását jelenti, amely biztosan a szereplők vonulását jelentette, de források hiányában nem dönthető el, hogy a hegy a Kis-Somlyó-hegyet vagy egy színpadi magaslatot jelölt-e. A drámát sajtó alá rendező Demeter Júlia felveti annak lehetőségét, hogy az *in monte* zajló záróállomás előtti 14 jelenet a keresztút 14 stációja lehetett.³⁵ De ezt kevésbé tartjuk elképzelhetőnek azért, mert a passiójáték egyes jeleneteinek tartalma egyáltalán nem egyezik a 18. század első felében jóváhagyott klasszikus ferences keresztút stációinak tartalmával, jeleneteivel.

Viszont figyelemre méltó Báthory Orsolya ebben a kötetben közölt tanulmányának megállapítása Amédée Teetaert (1892–1949) kutatásaira hivatkozva: „A 17. századra viszont már többé-kevésbé stabilan meg volt határozva a jeruzsálemi keresztúti stációrend. Így Pilátus palotája és az Ítélet-kapu között általában nyolc stáció volt: 1) Pilátus palotája, ahol Jézust ütlegették, megalázták; 2) a megostorozás oszlopa; 3) Heródes palotája; 4) az Ecce Homo boltíve; 5) a Szűzanya ájulásának temploma, avagy ahol a Jézus találkozott Máriával; 6) Jézus elesése és találkozása Cirenei Simonnal, valamint a jeruzsálemi asszonyokkal; 7) Veronika háza; 8) az Ítélet-kapu. Egy másik 17. századi forrás ettől némileg eltér: 1) Pilátus palotája; 2) az Ecce Homo boltíve; 3) a Szűzanya ájulásának temploma; 4) Jézus elesése és találkozása Cirenei Simonnal; 5) Jézus találkozása a jeruzsálemi asszonyokkal; 6) Simon farizeus háza; 7) Veronika háza; 8) az Ítélet-kapu.”³⁶ Ha ezeket az állomásokat összevetjük az imént sorolt 9 csíksomlyói drámapéldával, akkor több egyezést találhatunk és bizonyos, hogy minden esetben ugyanezeknél a jeleneteknél (ostorozás és elítélés, kereszthordozás, Mária siralma, Cirenei Simon segítségnyújtása, megfeszítés) olvasható a körmenetre, az állomásra vagy kálváriahegyre szóló rendezői utasítás. Vajon a keresztút egy korábbi, 1731 előtti, még nem a ferences rendhez köthető formája létezett Csíksomlyón, amelyet nyilvánvaló okokból, kiváló szemléltető és áhítatkeltő eszközként alkalmaztak a passiójátékok bemutatása során?

³⁴ Az 1768-as passiójáték szövege Demeter Júlia munkájaként olvasható: *Ferences iskoladrámák IV...*, 2. j. i. m., 301–366; az idézett mondatok a 351. lapon találhatók.

³⁵ *Ferences iskoladrámák IV...*, 2. j. i. m., 357–358.

³⁶ Lásd Báthory Orsolya *A keresztút a pápai rendelkezések tükrében* című tanulmányát (15.) ebben a kötetben.

Nehezen értelmezhető az 1774. április 1-jén, nagypénteken Kézdi István Gracián tollából bemutatott passiójáték zárójelentének *Calvario demittitur* rendezői utasítása.³⁷ Ugyanis a *demitto* latin ige bebocsátást, beengedést is jelent. Ezek szerint ekkor már egy kálváriaépítménnyel van dolgunk Csíksomlyón? Minden valószínűség szerint egy kálvária a Kis-Somlyó-hegy oldalában állhatott. Halász-Losteiner Leonárd János (1744–1826) ferences *Chronologia Topographico*³⁸ című kéziratOS rendi krónikája tartalmaz egy pontos alaprajzot a csíksomlyói templomról, kolostorról és környékéről 1776-ból, de a térképen 44 pontban jelölt helyszíneket csak a 22. pontig magyarázza meg. Ezek között viszont nem található sem keresztút, sem kálváriaépület. Losteiner a 30-as számmal egy fasort jelöl a Kis-Somlyó-hegy oldalában a kolostortól délkeleti irányban, de sajnos nem tudjuk biztosan eldönteni, hogy ez lehetett-e a kálvária.³⁹

A dramatizált Via crucis (1739) és forrásvidéke

A csíksomlyói iskolai színjátszás egyetlen darabjáról bizonyítható, hogy a 14 állomásból álló, a maga korában új áhítatformának számító, egyértelműen a ferences rendhez kötődő keresztúton adták elő: Potyó Bonaventura ferences tanár *Via Crucis Salvatoris Nostri Jesu Christi in quatuordecim Stationes partita a Romanis Pontificibus multifariis Sanctis indulgentiis donata et In Feria Sexta Parasceves per studiosam juventutem Csíksomlyoviensem populo spectanda proposita, Anno 1739* című misztériumjátékát.

³⁷ A dráma szövegét Demeter Júlia munkájaként közzé tette: *Ferences iskoladrámák IV...*, 2. j. i. m., 633–696; az idézet mondat a 682. lapon olvasható.

³⁸ A latin-magyar nyelvű kéziratOS rendtörténet szerzője és teljes címe, lelőhelye: LOSTEINER Leonárd, *Chronologia Topographico = Chorographica seu Sub specie Annuae Felicitatis et Calamitatis Provinciae Transilvaniae et Siciliae Descriptio pervetusti Monasterii Csik Somlyoviensis ad Beatam Virginem Visitantem In Feriis Philosophicis jussu Admodum Reverendi P. Martini Péterffy Ord. Min. Strict. Obs. Refor. Almae Provinciae Proto-Regis Hungariae S. Stephani in Trassylvania Praedicatoris, Sacrosanctae Theologiae Lectoris Generalis etc. Nec non Actualis Ministri Provincialis edita, ac Venerationi Magnae Dominae in Thaumaturga Csikiensi Auxiliatrici contra Haereses dicata a P. Fratre Leonardo Losteiner Praefatae Provinciae et Instituti A.A. LL. et Philosophiae Lectore Ordinario Anno a Partu Virgineo MDCCLXXVII*, Kolozsvár, 1776–1777. (CSFKK, A V 7/5254. A kézirat könyvészeti leírása: MUCKENHAUPT, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei...*, 5. j. i. m., 102, nr. I. 9.)

³⁹ *Topographica de lineatio Venerabilis Conventus Csik Somlyoviensis ad Beatam Virginem Visitantem Ordinis Minorum. [...] Per Leonardum Losteiner, Anno 1776*. LOSTEINER, *Chronologia Topographico...*, 38. j. i. m., A régi csíksomlyói templom és kolostor alaprajza. Kiadta: MUCKENHAUPT, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei...*, 5. j. i. m., Képek, nr. 7.

A Csíkkozmáson 1706-ban született és fiatalon, 50 esztendőskorában elhunyt Potyó István Bonaventura (1706–1756)⁴⁰ ferencrendi gimnáziumi tanár nevét elsősorban erről az 1739-ben bemutatott dramatikus keresztúttról ismeri a dráma- és lelkiségtörténeti kutatás.⁴¹ *Mundus redargutus et ex parte Consolatus* című, az utolsó ítéletről szóló misztériumjátékát három esztendővel később 1742. május 12-én, pünkösdi szombatján, a híres nagybúcsú alkalmából állították színpadra Csíksomlyón.⁴² Potyó Bonaventura tartalmi, stilisztikai és szcenikai szempontból – az említett két drámához hasonlóan – ugyancsak jól sikerült műve a *Hippoclides tragédiája* című morális 1737-ből.⁴³ Az eddigi elemzéseket korrigálva megemlítendő, hogy Potyó Bonaventura 1739-ben, az általa írt és rendezett *Via crucis* előadása idején nem a grammatista és syntaxista osztály, hanem már a rhetorista és a poétista osztály oktatója volt, emellett a drámákat előadó Mária Társulat prézesi és a helyi ferences szeminárium régensi feladatait is ellátta. A közép- és felső nyelvtani osztályt Potyó Csíksomlyón 1737-től vezette.⁴⁴

⁴⁰ Potyó életrajzát lásd: PINTÉR, *A ferences iskolai színjátszás...*, 1. j. i. m., 136–137; *Ferences iskoladrámák I...*, 2. j. i. m., 840.

⁴¹ A *Via crucis* kritikai kiadása Demeter Júlia munkájaként olvasható: *Ferences iskoladrámák I...*, 2. j. i. m., 877–940. Népszerűsítő kiadását Demeter Júlia és Somogyi Gréta készítette el, olvasható: „Nap, Hold és csillagok...”, 13. j. i. m., 153–210. Cselekményét és lelkiségtörténeti összefüggéseit röviden ismerteti: MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai...*, 15. j. i. m., 83–90.

⁴² Ez utolsóítélet-játék színlapját és magyar nyelvű részeit kiadta és elemzi: MEDGYESY S. Norbert, *Ein lateinisch-ungarisches Mysterienspiel aus Csíksomlyó über das Jüngste Gericht*, Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 36(2013), 147–167. [Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien]; Uő., *Egy ismeretlen utolsóítélet-játék a csíksomlyói gimnáziumban (Potyó Bonaventura: Mundus redargutus, 1742) = Aranyosi Guidótól a tabletig: Tíz évszázad oktatási-nevelési problémái*, szerk. G. MOLNÁR Péter, Budapest, l’Harmattan, 2018, 39–62. A dráma szövege Jusztin Péter és Medgyesy S. Norbert munkájaként olvasható: *Ferences iskoladrámák VI...*, 4. j. i. m., 107–174.

⁴³ Demeter Júlia sajtó alá rendezésében olvasható: *Ferences iskoladrámák I...*, 2. j. i. m., 805–845; népszerűsítő formában Mezei Marianna munkájaként lásd: „Nap, Hold és csillagok...”, 13. j. i. m., 119–152.

⁴⁴ Tabula Capituli de anno 1737. [június 2.]; Tabula Capituli de anno 1739. [július 19.]. Olvasható: Csíksomlyó 6. d. Tabulák. Felvétel a Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár (MFKL) Archívumában, Budapesten. Köszönöm Fáy Zoltán könyvtárigazgatónak, hogy a felvételekre felhívta a figyelmemet.

Potyó *Via crucis*ának Epilogusában olvashatunk konkrét utalást processióra, ebben az esetben immár a néppel együtt végzett kálváriajárásra: „Vége van emai szent processionak, / Kristus szenvedése példa adásának.”⁴⁵

Az 1739-ben előadott misztériumdráma-keresztút összesen 45 szereplővel jelenítette meg a szenvedéstörténet eseményeit. Az adott stáció tartalmának rövidebb vagy hosszabb bemutatását követően mindegyik állomásjelenetben az Angelus és Peccator párbeszéde következik. Az Angelus felrója az emberiség bűneit, és töredelemre inti a bűnösöket. Válaszában Peccator az adott stáció tanulságait belefoglalva penitenciát tart. A cselekmény és szereplőszám szempontjából a legrészletesebben a Jézus elítélését (Statio 1.) és keresztre feszítését (Statio 12.) bemutató állomás van kidolgozva. Az első állomásnál történt a főpapi tanácskozás Krisztus ellen, Jézus kihallgatása Pilátus előtt, majd megostorozása, tövissel koronázása és elítélése. A 2. Statio során Jézus vállára veszi a keresztet. A következőkben az Angelus és Peccator párbeszédébe van elrejtve az állomás jelentése: Krisztus első elesése (Statio 3.) és anyjával, Szűz Máriával való találkozása (Statio 4.). Az 5. állomásnál fellépett Cirenei Simon. A 6., a 7. és a 9. állomásnál ugyancsak az Angelus és a Peccator dialógusából szűrhető le a szereplőkkel meg nem jelenített, valószínűleg csak némajátékként bemutatott cselekmény: Veronika kendőt nyújt Krisztusnak (Statio 6.), aki második (Statio 7.) és harmadik (Statio 9.) alkalommal is elesik a kereszt súlya alatt. A többi állomás tartalmát szerepekre osztva, előszavas játékkal ábrázolták: Jézus a jeruzsálemi asszonyokhoz szól (Statio 8.), majd megfosztják ruháitól, melynek során Lictor A, B és C is fellép (Statio 10.). A következőkben (Statio 11.) az Angyal–Bűnös párbeszéd mellett a három Lictor gúnyolódik. A 12. stációt szintén részletesen kidolgozta a ferences szerző. A keresztre feszítés jeleneténél ugyanis egy kiváló scenikai hatásfokozással van dolgunk: a zsidó főpapok és a katonák gúnyolódása és közvetlenül Krisztus kereszten elmondott szavai, majd kereszthalála után az Angelus Duodecimus szerepének soronkénti utolsó szavát maga az Echo szereplő visszhangozza. Zárásként Jézust leveszik a keresztről, miután Arimathei József elkérte a testet (Statio 13.), és eltemetik Mater Jesu hatstrófás, lírai szépségű siralma közben (Statio 14.). Az Epilogus hálaadást és engesztelést kér a nézőktől.

Potyó keresztútja érzékelteti a csíksomlyói passiójátékok közül a legjobban a vallásos színjátszás elsőrangú célját, a bűnbánattartásra való felszólítást, melynek

⁴⁵ POTYÓ, *Via crucis – Epilogus*, forrása: *Liber Exhibens...*, 641., kiadása: *Ferences iskoladrámák I...*, 2. j. i. m., 932.

oka az alábbiakban kifejtett búcsúnyerési lehetőség volt.⁴⁶ A dramatizált keresztút számos versszakában kiemeli, hogy az ember a vétkeivel Jézus kínjait súlyosbítja. A 7. állomásnál (Krisztus másodszor esik el a kereszt alatt) Angelus Septimus kifejezetten a bűnbánattartásra szólít fel:

Tedd le azért mostán kevelj gondolatid,
Ne tarcs magad jobnak, mind felebaratid,
Alazd meg magadot, mint régi Atyaid,
A Krisztusnak vald meg minden bűneidet.⁴⁷

A 8. stacionál (Krisztus a siránkozó asszonyokhoz szól) Angelus Octavus az Isten irgalmáról „prédikál”:

Ugyanis oljan nagy Istennek irgalma,
Hogy csak egy lelket is el nem karhoztatna,
Pokolra közületek egyet sem taszítna,
Hogyha erre éppen ketelen nem volna.⁴⁸

Nem véletlen a penitenciatartás hangsúlyozása, hiszen a 14 állomásból álló via crucis elterjesztője, Porto Mauriziói Szent Lénárd (1676–1751) itáliai ferences népmisszionárius az először 1731-ben kiadott *Via Sacra spianata ed illuminata* című művében négy feltételt szab ehhez az áhítatformához: 1.) a keresztutat ferences rendtag állíttassa fel; 2.) a részvevők a kegyelem állapotában legyenek, tehát végezzenek bűnbánattartást, gyónást és áldozást; 3.) a búcsúk elnyerésének a Krisztus szenvedésén való elmélkedéshez kell kapcsolódniuk; 4.) előnyben részesíti a gyaloglással való részvételt.⁴⁹ A via dolorosa kultusztörténetét és a hozzá kapcsolódó pápai búcsú kiváltságokat szintén Báthory Orsolya *A keresztút a pápai rendelkezések tükrében* című tanulmánya tárja fel e kötet lapjain. A tizennégy állomásból álló keresztút felállításának jogát 1729. november 10-én a ferences rend kapta meg. Ezt követően XII. Kelemen pápa 1731. április 3-án véglegesítette és jóváhagyta a tizennégy stációs via crucis állomásainak neveit. Ezt

⁴⁶ A penitenciatartásról és a hozzá kapcsolódó búcsú kiváltságokról bővebben: MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai...*, 15. j. i. m., 55–90.

⁴⁷ 1739. Statio 7., Angelus Septimus szavai, forrás: *Liber Exhibens...*, 627; kiadása: *Ferences iskoladrámák I...*, 2. j. i. m., 907.

⁴⁸ 1739. Statio 8., Angelus Octavus szavai, forrása: *Liber Exhibens...*, 629; kiadása: *Ferences iskoladrámák I...*, 2. j. i. m., 910.

⁴⁹ Részletesen lásd BÁTHORY Orsolya *A keresztút a pápai rendelkezések tükrében* című tanulmányát ebben a kötetben.

az új ájtatossági formát búcsúkkal is megerősítette az Apostoli Szentszék.⁵⁰ Csíksomlyón ennek hatására mutatták be a keresztúti ájtatosság hivatalos pápai jóváhagyása után nyolc esztendővel Potyó Bonaventura *Via crucis*át. Mint sokszereplős, cselekménnyel rendelkező, dramatikus formájú keretszút, időben az első alkotás a magyar irodalom, lelkiség és színjátszás történetében.⁵¹

Potyó drámájának imént idézett címe, Prologusa, valamint egy csíksomlyói nyomtatvány és annak ferencrendi forrása konkrétan utal ezekre a pápai búcsú-kiváltságokra. Először idézzük Potyó *Via crucis*ának Prologusát:

Mi pedig ez? Nem más, hanem kereszt uttya,
Mer Kristus Jesus meg jelenvén fogatta,
Anticai Szűz Szent Marianak mondotta,
Pater Engelbertus amint irva hadta.

Mondotta, mondam, Kristus és fel is fogatta,
Hogy a mely helységben ezen utat jarja,
A vagy csak egy személy buzgon latogattya,
Az Isten azon helyt soha el nem hadgya.

Fogadta, hogy testi s lelki ellenségtől,
Minden féle kártól és veszedelemtől,
Egy ilyen személyért sok fele inségtol
Hiven oltalmazza, meg tarcsa ezektől.

⁵⁰ *Enchiridion Indulgentiarum: Normae et concessiones: A búcsúk kézikönyve: Szabályok és búcsúengedélyek*, Budapest, Szent István Társulat, 2000, 59–60; SZILÁGYI István, *A magyar kálváriák és a ferencesek kapcsolata = A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, szerk. ÓZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, Piliscsaba–Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2005 (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák, 1/2), 838–846.

⁵¹ Potyó dramatikus *Via crucis*ának előadása után jó egy évtizeddel Dominkovits Modeszt mariánus provinciális (1750–1753) elrendelte, hogy rendtartományának minden egyes kolostora havonta egyszer végezze el a keresztutat. (TAKÁCS Ince OFM, *Magyar ferences aszketikus élet és aszketikus kiadványok különös tekintettel a XVII. és XVIII. századra*, Budapest, 1942, 62.) Szilágyi István kutatásai szerint ferences keresztutat ismerünk már 1726-ból és 1731-ből is. Szécsényben 1739-ben, Székesfehérvárott 1758-ban, Gyöngyösön pedig 1767-ben állították fel a szenvedéstörténeti stációkat. Szent Ferenc követőit megelőzően a jezsuiták építettek hazánkban keresztutat, a legkorábbbit Besztercebányán, 1663-ban. (SZILÁGYI, *A magyar kálváriák és a ferencesek kapcsolata...*, 50. j. i. m.)

Mit véltek, Kristusban egybe gyűlt nemzetek?
Ha most illy felesen ezen utra mentek,
Velem egyetemben buzgon esedeztek,
Meg halgat az Isten, leszen segetségték.

A felet pediglen oljan kéncset nyertek,
A mellynél nagyobát világon nem leltek,
Mi legyen pedig ez, hogy ha kerdezitek,
Röviden ki mondom, jól figyelmezzetek!

Mindenitek nyerhet öt teljes búcsút itt,
Azon kivul hatvan három esztendeit,
Annyi Quadragyenát, ha meg szannja vettket,
S fajlalta szemleli Kristus szenvedesit.

Amint engették ezt sok szencseges Pápák,
Két Innocentius s Benedek kiattak,
Szent Ferencz szerzete által kibocsattak
Az egész vilagra, s confirmálva haták.

Leg közelebb, mostáni szencseges Pápa,
Eztet confirmálja, engedi és adgya,
Mindennek, ki kereszt utyat latogattya,
Aki ketelkedik, meg mondgya a bulla.

Nem szükség pediglen, hogy a Szent bucsukot
Mogunkért egészen ajaljuk mind azkot,
Meg segíthettyűk amaz szegeny rabokot,
Purgatoriumba kik latnak kinokot.

Egyik tellyes bucsu által eleteknek,
Minden büntetést el törlik vetkeknek,
A más négy által is negy szegeny lelkeknek,
Tellyes szabadulást mindenek nyerhetnek.

A többivel kiki masokot segíthet,
Valakikert akar, az tűzbe enyhülhet,
És talam sokaknak szabadulást nyerhet,
Maganak Pátronust meny Országba küldhet.

Kinek kinek vagyon arra szabadsága,
Egyik tellyes bucsut magaért ajálja,
A többit holtakért kel be mutatnia,
Más élőknék ezket nem ajandekozhattya.

De mivel hogy ilyen nagy kencset nem nyerünk,
 Hanem ha nagy büntől tiszta lészen lelkünk,
 Kristus szenvedesen buzgon nem kesergünk,
 A mellett nem lészen jó ugyekezetünk.⁵²

Az idézett szövegben a *Két Innocentius s Benedek kiadták* megjegyzés nyilván XI. és XII. Ince, továbbá XIII. Benedek pápákra utal. E dramatizált keresztúthoz van egy helybeli és szinte szöveg szerint azonosítható forrásunk: a csíksomlyói ferences nyomdában 1738-ban először, majd 1746-ban – változtatás nélkül – másodszor kiadott áhítati kiadvány, melynek címe: *Az Üdvözítő Jézus Kristus Keresztének Uttya. Melly Tizen-négy Allásokra, avagy Térdeplésekre osztatott, és a' Romai Szentseges Pápától sok Szent Búcsúkkal mind az élő Keresztény Híveknek lelki-vígasztalásokra, s mind a' Világból ki múltaknak könnyebbülésekre engedtetett, és most újjonnan az Erdély-Országi Sz. István Király Patrociniumra-alatt vitézkező Seraphicus Sz. Ferencz szorosabb rendin-lévő Provinciájában fel-állítattott T. P. Provinciális engedelmeiből.*⁵³ Potyó *Via crucis*ában a minden stációnál megszólaló Peccator (Bűnös) szövegének tartalma, stílusa és szófordulatai minden állomás esetében egyeznek e nyomtatvány szövegével, csupán azzal az eltéréssel, hogy 1739-ben az élő előadás verses formában hangzott el. Mindezek mellett e nyomtatvány ad választ a *Via crucis* verses

⁵² Forrása: *Liber Exhibens...*, 613–614; népszerűsítő kiadása: „Nap, Hold és csillagok...”, 13. j. i. m., 155–158; kritikai kiadása: *Ferences iskoladrámák I...*, 2. j. i. m., 880–881.

⁵³ Nyomtatott Csikban, 1738. Tarisznyás Márton Múzeum, Gyergyószentmiklós. Ltsz. 268. (MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely 1676–2001: Emlékkiállítás a Csíki Székely Múzeumban*, 2001. december 15. – 2003. november 30., Csíkszereda, 2001, 46–48; *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely: Kiállítási katalógus*, A kiállítást rendezte és szerk. MUCKENHAUPT Erzsébet, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 2007, 31–32, nr. III–36.) A második kiadás: *Az Üdvözítő Jézus Kristus Keresztének Uttya Melly Szent áitatoság ez-előtt 1738. esztendő némely jó-indulatu Keresztények Istenes költségeikkel az Erdélyi Szent István Király Patrociniuma-alatt vitézkező Seraphicus Szent Ferencz szorosabb rendin lévő Provinciában felállítattott. Most viszont Nemes és Nemzetes Csik Delnai Bockor Mihály Uram és ő Kegyelmeinek Istentől rendelt hűtös társa, Nemes és Nemzetes Incze Erzsébet Aszszony áitatosson erre szánt adakozásokból ki-nyomtatattak. Superiorok engedelmeiből*, A Csíki Kalastromban, 1746. (1747?) Harmadik kiadása: *A JÉZUS KRISZTUS Keretyének úttya, a' melly 14. Térdeplésekre osztatott: és mind az élő s mind a viedgből (!) kimúlt Keresztén hívek l(e)lki hasznokra sok féle SZ. Búcsúkkal a Romai Pápától megajándékozott: ezer hét száz harmincz nyolczadik esztendőben pedig Erdélyben a Seraphicus Sz. Ferencz Szorosabb Rendén lévő Szerzetes Fiaitól felállítattott: asz után sok ájtatos Hívek által gyarapodott*, A Csíki Klastrom betűivel, 1841. (Székely Nemzeti Múzeum Könyvtára, Sepsiszentgyörgy, Ltsz. 40919. Idézi: MUCKENHAUPT, *A csíksomlyói ferences nyomda...*, 53. j. i. m., 50–51.)

Prologusában imént említett búcsú kiváltságokra, azok elrendelőire és ferences lelkiségtörténeti hátterére. Ugyanis *Az Üdvözítő Jesus Kristus Kereszteneke Uttya* című csíksomlyói nyomtatványban a keresztút szövege előtt kérdés-felelet formájában olvasható egy ismertető a keresztútjárás eredetéről, a búcsúnyerés feltételeiről és bulláiról. A keresztút eredetéről azt írja az áhítati könyvecske, hogy Krisztus kereszthalála után Szűz Mária gyakran járta végig gyermeke szenvedésének útját, ahogy ezt Szent Brigittának (1303–1373) látomásban megjelentette. A nyomtatvány szerint a keresztút eredetéről szóló hagyományt X. Leó pápa (1513–1521) hagyta jóvá. Említi Albertus Magnus (Nagy Szent Albert, 1193–1280) skolasztikus tudóst, aki szerint egy elmélkedés Krisztus szenvedéséről Isten előtt kedvesebb, mint a kenyéren és vízen való böjtölés, önostorozás és mezítlábas jeruzsálemi zarándoklat. A nyomtatott keresztút bevezetője a *Csodák tüköreinek könyvére* hivatkozva említi, hogy egyszer megjelent egy szerzetesnek a kereszt-hordozó Krisztus, aki azt mondta neki, hogy nagyobb szolgálatot nem tehet, mint hogy az ő szenvedéseiről elmélkedik.⁵⁴ A nyomtatvány bevezetője is hivatkozik (a drámaszöveg Prologusához innen átemelt) pápai bullákra, különösen XI. és XII. Ince pápa engedélyeire és XII. Kelemen pápa *Exponi nobis* bullájára (1731. január 16.), aki kimondottan a ferences szerzetnek, illetve a Kisebb Testvérek felügyeletével és áldásával készített keresztutakra adta a búcsú kiváltságokat. Ahogyan Potyó drámaszövege élénk tárja, XII. Kelemen pápa egész esztendőben minden nap 5 teljes búcsút és 9 nem teljes búcsút engedélyezett a keresztutat járók számára, XIII. Benedek pápa levele pedig ferences engedélyhez kötötte a ma is használatos 14 állomásos keresztút felállítását.⁵⁵ Az idézett 1739-es csíksomlyói drámaszöveg Prologusa említi a tisztítóhelyen szenvedő lelkekért felajánlott stációjárást is. A nyomtatott keresztút bevezetője erre is megadja a választ: X. Leó és V. Pál (1605–1621) pápák engedélyezték, hogy a keresztút a purgatóriumbéli lelkekért is felajánlható legyen. Anticai Máriát és Engelbertust –

⁵⁴ *Az Üdvözítő Jesus Kristus Kereszteneke Uttya*, 53. j. i. m., 3.

⁵⁵ Szintén Báthory Orsolya tanulmánya tisztázta a történelmi körülményeket az 1736-ban kiadott *Bullarium Romanum* alapján: „Elsőként XIII. Benedek pápa bővítette azok körét, akik a *via crucis*szal bűnbocsánatot kaphattak. 1726. március 3-án az *Inter plurima* bullával egyrészt ismét megerősítette, hogy a ferencesekhez tartozó személyek, ha ferences illetőségű helyen végzik a keresztutat, elnyerhetik mindazokat a búcsúkat, amelyeket a Jeruzsálemben belüli és kívüli szent helyek meglátogatására engedélyeztek, másfelől a búcsúkat kiterjesztette olyan hívekre is, akik nem függtek a ferences generálistól és maguk végezték el a keresztúti ájtatosságot, akár Jeruzsálemben, akár azon kívül.” (31.)

a drámához hasonlóan – szintén citálja a Kájoni-nyomda terméke. Mindezek mellett szinte teljesen egyezik az 1739-es dráma idézett Prologusa és a nyomtatott (1738, 1747) keresztút bevezetőjének szövege: „Olyan ez az aitatosság, a’ ki közönségesen mindeneknek, Országoknak, Hellységeknek, Faluknak, Városoknak boldog meg-maradást, és kívánt jókat szerez. Erről írja Pater Engelbertus Pauck in Sua vinea Seraph. De via Crucis; fol 192. hogy meg-igérte a’ Kristus, egy Antica-béli Szent Szüznek Máriának; ha egy Városban, vagy akármi helységben bár csak egy személy meg-látogattya a’ helységet megtarttya, s’ meg-óltalmazza mindenféle testi, és lelki veszedelemtől, és erre-nézve némelly okincsin elmélekdedések-is a’ Kereszt Útjának értelméről, ezen könyvecskében találtnak.”⁵⁶ További egyezés a kiadvány és a drámaelőadás között az előadás szerkezetében keresendő: mindkét keresztút elmondja a stáció eseményét, utána elmélkedik, majd imádságot mond, és továbbáll a következő állomáshoz. Potyó drámája nagyjából ugyanezt a szerkezetet követi, benne az elmélkedést az Angelus és a Peccator szavai testesítik meg.

Mind a nyomtatvány, mind a dramatizált Potyó-keresztút lelkiségtörténeti háttere – a nyomtatott keresztút előszavában precízen hivatkozott írás – Pauck Engelbert (1669–1741) warendorfi (Észak-Rajna-Vesztfália) ferences gvárdián *Tertia Seraphica vinea, sive Tertius Ordo de poenitentia a Sancto Patre Nostro Francisco institutus* című kézikönyve.⁵⁷ E kiadvány a csíksomlyói nyomtatványban jelzett 192. oldalán valóban hivatkozik XII. Ince pápára, Albertus Magnusra és Anticai Máriára: „Ad recolendam ergo, seu meditandam Christi Passionem [ut loquitur Innocentius XII.] et ad frequentandos Via Crucis gressus et devotam illorum gressuum meditationem; te invito benigne Lector; ob immensam tam spiritu-

⁵⁶ *Az Üdvözítő Jesus Kristus Kereszteneke Uttya*, 53. j. i. m.

⁵⁷ *Tertia Seraphica vinea, sive Tertius Ordo de poenitentia a Sancto Patre Nostro Francisco institutus: a summis pontificibus, imperatoribus, cardinalibus, regibus, episcopis, imperatricibus, reginis, aliisque, utriusque Sexus Christi Fidelibus susceptus; a Sacra Romana Catholica Ecclesia approbatus et confirmatus: a Summis Pontificibus Innocentio XI. et XII. novis Privilegiis et Indulgentiis decoratus cum Archi-Confraternitati Cordae Via Dolosora Sanctae Crucis ac Confraternitate X. Beneplacitorum Beatae Virginis Mariae.* Authore F. Engelberto PAUCK. Ord. FF. Min. Strict. Observ. Ss. Theol. Lectore Emerito, Prov. Sax. S. Crucis vocali perpetuo, Nationis Germano-Belgicae Romae Ex-Agente Generali, nunc Conventus Warendorpiensis Guardiano actuali, Coloniae, Sumptibus Henrici Rommerskirchen, Anno MDCCXX. Olvasható: <https://play.google.com/books/reader?id=r0xMAAAAcAAJ&pg=GBS.RA1-PA192&hl=hu&q=192> (Hozzáférés: 2024. 01. 08.)

alem, quam temporalem, tam publicam, quam privatam utilitatem; tam pro corpore, quam pro anima; tam pro te, quam pro aliis; tam pro vivis, quam pro mortuis: hæc est aspera et dolorosa, sed brevis et recta in cælum via; quam [ut ait S. Bonaventura] negligunt multi: pauci inveniunt: nam ut dicit S. Albertus Magnus: Jejunare in pane et aqua; se disciplinare usque ad sanguinem; recitare totum Psalterium; nudis pedibus incedere; peregrinari; aliaque difficilia opera facere: non meretur tantum, quantum devota meditatio sanctissimæ Passionis D. N. Jesu Christi. Sane venerabili Servæ Dei Mariæ ab Antiqua, Hispanæ (ut legitur in ejus vita lib. 2. Cap. 6.) apparuit Anima defuncta alicujus Monialis, Consororis suæ dicens: Quare non visitatis pro me, et aliis animabus in Purgatorio Stationes Via S. Crucis Supplico pro hoc suffragio, nomine omnium animarum totius Purgatorii.”⁵⁸

A Potyó-Prologusban említett páter Engelbertus tehát minden kétséget kizáróan Pauck Engelbertus ferencessel azonosítható. A drámaszöveget idézve *Anticai Szűz Szent Mariának* életére és működésére vonatkozó lelkiségtörténeti és hagiográfiai kutatásaink viszont nem vezettek eredményre.⁵⁹ Csupán egy Santa Maria Antiqua nevű templomot ismer a művészettörténeti kutatás, amely Rómában található egy VII. századi Keresztrefeszítés-ábrázolással,⁶⁰ valamint Anticai Szűz Mária tiszteletére az itáliai Verona templomát szentelték 1185-ben. A Kájoni János által Gyergyószárhegyen, 1672-ben papírra vetett ferences rendi *Kalendarium Festorum*,⁶¹ valamint a ferences harmadrend *Regulája*⁶² sem tartalmazza Anticai Mária nevét.

⁵⁸ PAUCK Engelbertus, *Tertia Seraphica vinea...*, 57. j. i. m., 192.

⁵⁹ Nem említi, pl. PETRUS de Natalibus, *Catalogus sanctorum et gestorum eorum ex diversis voluminibus collectus*, Lugduni, per Jacobum Saxon, 1514. (Csíki Székely Múzeum Könyvtára, Ferences Állomány, Csíkszereda, Ltsz. 6220. Könyvészeti leírása: MUCKENHAUPT, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei...*, 5. j. i. m., 188, nr. II. 93.)

⁶⁰ TÜSKÉS Anna, *Cruciatio: Fordulópontok a középkori festett Keresztrefeszítés-ábrázolás történetében*, Vigilia LXVII(2002), 4, 274–280.

⁶¹ KÁJONI János, *Kalendarium Festorum Sanctorum Ordinis Minorum. Officia sanctorum ad libitum*, Szárhegy, 1672. (CSFKK, A II 14/5213. Könyvészeti leírása: MUCKENHAUPT, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei...*, 5. j. i. m., 94, nr. I. 1.)

⁶² *Dicsőeges Szent Ferencz Atyánk Harmadik Rendén-lévő Atyafiaknak Regulaja, Mellyet regenten 3-dik Honorius, 9-dik Gergely és több következő Szentséges pápák meg-erősítvén ki-adtak. Annak utána említett Szent Ferencz Szerezzete-béli Recollectus Pap, üdvösséges tanúságok adásával bővebben ki-tévén Német nyelven Coloniában 1724 esztendőben világosságra bocsátott. Mostan pedig magyorra fordíttatván, a Magyarok lelki hasznokra Tisztelendő Pater Tamási György Theol[ogus] Doctornak, Szent Miklós Püspök Patrociniuma-alatt vitézkedő Al-Torjai Catholica Ecclesia buzgó*

A *Dicsőseges Szent Ferencz Atyánk Harmadik Rendén-lévő Atyafiainak Regulája* (Csíksomlyó, 1753) ugyancsak kiemeli a keresztútjárás lelki hasznait. E mű Engelbertus könyvéhez hasonlóan szintén a terciáriusoknak szól, de nem Pauck Engelbertusra, hanem a középkor híres német misztikusára, Eckhardt mester tanítványára, a Strassburgban született Joannes Tauler domonkos szerzetesre (1300 k.–1361)⁶³ és Fulginumbéli Szent Angélára (valójában Folignói Boldog Angélára, 1248–1309)⁶⁴ hivatkozik.⁶⁵

Egy gondolat erejéig térjünk vissza az 1756-os passiójátékhoz! Amint említettük, e dráma zárójelenete kálvárián tartandó körmenettel, keresztútjárással zárul. Ezt bizonyítja, hogy az 1756-os misztériumjáték Prologusának első 10 versszaka – néhány szótól eltekintve – szöveg szerint ugyanaz, mint az imént

Megyes-Pásztorának, Nemes Kézdi, és Orbai Székek Erdemes Fő Esperestének Istenes költségével ki-nyomtatott Superiorok engedelmeiből. A Csiki Sárlos Boldog Aszszony Klastromában 1753. Esztendőben, 140–150. (Csiki Székely Múzeum Könyvtára, Ferences Állomány, Csíkszereda, Ltsz. 1254. Könyvészeti leírása: MUCKENHAUPT, *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely: Kiállítási katalógus...*, 53. j. i. m., 36–37, nr. III–53.)

⁶³ Életrajzáról és műveiről: SÖVEGES Dávid, *Fejezetek a lelkiség történetéből*, Pannonhalma, Szent Gellért Hittudományi Főiskola, 1993, 151–152; *Lexikon des Mittelalters*, VIII, München, Lexikon des Mittelalters, 1997, 506–507.

⁶⁴ Folignói Boldog Angéla férje és gyermekei halála után belépett Szent Ferenc harmadik rendjébe. Koldult, betegeket ápolt, és misztikus látomásai voltak: látta egy szentostyában a gyermek Jézust, mint koronás királyt, máskor a Megfeszítettet sugárzó testtel. (Bővebben: SÖVEGES, *Fejezetek...*, 63. j. i. m., 159; *Lexikon des Mittelalters*, I, München, Zürich, Artemis Verlag, 1980, 617–618.)

⁶⁵ „XIII. Benedek pápa 1726-ban ujolag megerősítette a’ maga Rendelésében, mely a purgatorium-béli lelkekért-is lehet ajánlani. Azokáért, ha a’ régi Szent életü Atyáinknak egyenlő bizonyságok szerént, minden Istenes dolgok-között nincsen valami hasznosabb, vagy üdvösségesebb szent dolog, mint Krisztus Urunk kén-szenvedéséről emlélkedni, és hogy ez érdemesebb, mint ha valaki esztendeig vízzel, s’ kenyérrel böjtölne, vagy mindennap vére-húllásáig verné és sanyargatná magát: Önnön maga Krisztus Urunk kilencz kiváltképpen-való kegyelmeket ígirt a’ Kereszt-útytát aítatoson gyakorló Hiveknek, a’ mint Pater Tauler János némely könyvecskéjében bizonyságot téssen, ugyan ottan mind a’ kilencz kegyelmeket nevezet szerént elészámlálván; ha mondám semmi érdemesebb, vagy kedvesebb dolog nincsen Isten előtt e világon, mint Kristus Urunk kényyairól elmélkedni könyü hát innen észre venni, s’ magunkal el-hitetni, mely nagy lelki kencseket nyerhetünk a’ Kereszt-útytának aítatos gyakorlásából. Bolandus nevü Iró-is írja ezt, hogy Kristus Urunk Fulginumbéli Szent Angélának meg-jelentette, hogy számtalan kegyelmeit közleni akarja azokkal, kik az ő keserves kényyairól aítatosan elmélkednek sat.” Kiadása: *Dicsőseges Szent Ferencz Atyánk Harmadik Rendén-lévő Atyafiainak Regulája...*, i. m., 58–59, 2. rész 7. cikkel: „A Szent Kereszt uttyának búcsui”.

elemzett 1739-es *Via crucis* Prologusa, ráadásul a Pauck Engelbertusra és a közös keresztútjárásra vonatkozó strófákat másolta át (minden bizonnyal) Tóth Mátyás Sebestyén ferences paptanár rendtársa, Potyó Bonaventura 17 esztendővel korábbi művéből.⁶⁶

Összefoglalás

Összefoglalásként elmondható, hogy tíz csíksomlyói passiójáték szövegében, rendezői utasításaiban szerepel a *processio*, a *statio* és a *mons Calvariae* kifejezés, továbbá néhány esetben indirekt módon, pl. a *duco*, *ducere* igéből következtetünk vonulásra egy-egy színdarabon belül. A legkorábbi, egyértelműen liturgikus gyökerű, immár paraliturgikus jellegű, sokszereplős misztériumjátékokat *feretrumokra* (1721) és *statiókra* (1723) osztották, nem *actusokra* és *scenákra*. A *statio* kifejezés csupán sejteti a körmenet megtartását 1729-ben és 1760-ban, de semmiféle forrás vagy drámaszövegben olvasható utalás nem maradt fenn arra nézve, hogy ezek egy helybeli *via dolorosa* állomásai lettek volna. A *Calvaria* terminus technicusról Csíksomlyó esetében források hiányában nem lehet eldönteni, hogy színpadi emelvényt, színpadképet vagy a barokk korban szokásos szabadtéri építményt jelölt-e. Losteiner Leonárd *Chronologia Topographico* (Kolozsvár, 1776–1777) című kéziratos rendtörténeti művében látható Csíksomlyó-alaprajz nem említ keresztúti stációkat és kálváriaépítményt. Hegy említése nélkül hurcolták kálváriára Krisztust 1740-ben és 1751-ben. Szabadtéri megoldásra utal(hat) a *Mons Calvariae* utasítás 1726-ban, 1729-ben, 1744-ben, 1756-ban és 1760-ban. Az 1774-es passiójátékban a kálvária megnyitásáról szól a drámaíró-rendező ferences tanár, melyről sejthető, hogy kálváriaépítményről lehetett szó. Nagypénteki passiójáték közben megtartott *processiót* az 1756-os és 1758-as misztériumdráma rendezői utasítása immár bizonyít. Szinte biztosra vehetjük, hogy ebben az esetben nemcsak a szereplők vonultak, hanem a nézők is. Ezért egy épített kálvária létezésére is következtetünk Csíksomlyón, valahol a kegytemplom és a gimnázium közelében, esetleg a Kis-Somlyó-hegy oldalában. Ezt támasztja alá, hogy nemcsak az 1739-ben előadott 14 állomásos *Via crucis*, hanem – szövegvétellel

⁶⁶ Az 1756-os Prologus vonatkozó részének forrása: *Liber exhibens...*, 115; kiadása: *Ferences iskoladrámák III...*, 2. j. i. m., 288–289. Itt közölt legújabb eredményeink alapján korrigálni kell a szövegkiadás Nyelvi és tárgyi magyarázatainak 28. pontjában Pater Engelbertusról írt korábbi megállapításainkat (lásd: *Ferences iskoladrámák III...*, 2. j. i. m., 372.)

– az 1756-os passiójáték Prologusa is bejárt kálváriára, az azért elnyerhető búcsú kiváltságokra és azok forrásaira utal.

A ferencesekhez köthető, fixáltan 14 stációból álló keresztút és búcsú kiváltságai 1731-ben történt pápai jóváhagyása után rövid idővel, nyolc évvel mutatták be Potyó Bonaventura *Via crucis Salvatoris Nostri Jesu Christi in quatuor decim Stationes partita* című darabját. Mint 45 szereplőt felvonultató, cselekménnyel rendelkező, dramatikus formájú, 14 állomásból álló keresztút, az első alkotás a magyar irodalom, lelkiség és színjátszás történetében. Az egyes állomások tartalmát röviden megjelenítették a diákszereplők, majd mindegyik stációnál a megtérésre szólító Angelus és a bűnbánó Peccator párbeszéde zajlott. Némajátékot láthattak a 3., 4., 6., 7. és 9. statio során és a 12. állomásnál Echo (Visszhang) szólalt meg. A Potyó szerzte *Via crucis* dramatizált formában nyújtotta a bűnbánó nagyközönségnek az előadás előtti esztendőben, 1738-ban éppen Csíksomlyón kinyomtatott *Az Üdvözítő Jesus Kristus Keresztjének Uttya* című ájtatossági könyv tartalmát és szófordulatait. Az 1731-es pápai rendelet nyomán készített nyomtatvány rámutat e paraliturgia végső forrására, spirituális hátterére, a ferences Pauck Engelbert (1669–1741) *Tertia Seraphica vinea, sive Tertius Ordo de poenitentia a Sancto Patre Nostro Francisco institutus* című, Kölnben, 1720-ban kiadott kézikönyvére. A csíksomlyói misztériumjátékszáz a Szeplőtelenül Fogantatott Szűz Mária Társulata tagjai gondozásában valósult meg, amelyhez nyilván a helyi kordás társulat és a részben Pauck Engelbert említett leírása alapján működő ferences harmadrend tagjai is hozzájárultak.⁶⁷ A helyi misztériumjátékszáz elsősorban nem a színház szerepét töltötte be, hanem azt jól bevált eszköznek tekintve a barokk kori megélt vallásosság és egyben néptanítás, ezzel együtt a vallásos társulatok (konfraternitások) lelki életének helybeli szerves része és tradicionális sajátossága volt. Ráadásul – megfelelő szentségi feltételek teljesítése mellett – búcsúnyerési lehetőséget adott mind a színjátszó diákoknak, mind a nézőseregnek. Ez volt alapjában véve a csíksomlyói, 18. századi vallásos tartalmú színjátszás elsőszámú mozgatórugója.

⁶⁷ A helyi kordavisező és a harmadrendi ferences társulatok 1700 és 1934 között vezetett *Albuma* a csíksomlyói könyvtár kincsei közé tartozik, leírását lásd: MUCKENHAUPT, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei...*, 5. j. i. m., 97–98, n. I. 5.

MÁTYUS NORBERT

Illyés András passió-prédikációja

Bevezetés és célkitűzés

Illyés András pozsonyi olvasókanonok, később erdélyi püspök,¹ 1691-ben indította útjára az első kötettel a *Megrövidítettet ige az az: Predikatio könyv* című prédikációgyűjtemény-sorozatát.² Ennek előszavában dióhéjban a szerzői-szerkesztői módszerét is ismerteti: „en semmi yjságot nem koholtam, hanem a’ Szent Írásból, és régi nevezetes Authorok könyveiből, a’ miket szükségesbbnek ítélttem, szorgalmatosan felkerestem, öszveszedegtettem, és szerkesztettem.”³ Az egy évvel később megjelent második kötet előszavába szinte szó szerint emeli át Illyés a mondatot; a helyesírási és apró fogalmazásbeli változtatások mellett egy fontos kiegészítést azonban beiktat, amit itt ki is emelek: „en semmi ujságot nem koholtam, hanem a’ Szent Írásból, a nevezetes Doctorok Írásiból, *kiváltképpen Olasz Authorokból*, a’ miket szükségesbbnek ítélttem, szorgalmatosan felkerestem, öszveszedegtettem.”⁴ Hogy kik ezek az olasz auktorok, akik forrásként szolgálnak a

¹ Életről: MIHALIK Béla, *A Szentszék és az erdélyi katolikus restauráció ügye: Illyés András erdélyi püspök kinevezése (1696) = Catholice reformare: A katolikus egyház a fejedelemség korában*, szerk. DIÓSI Dávid, MARTON József, Budapest–Kolozsvár, Szent István Társulat–Verbum Keresztény Kulturális Egyesület, 2018, 285–287. Valamint: MACZÁK Ibolya, *Illyés András = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon: Középkor és kora újkor*, IV, szerk. KÓSZEGHY Péter, Budapest, Balassi, 2005, 281–282.

² A magyarul és latinul is öt kötet számláló gyűjtemény – melynek három darabja ünnepnapokra, kettő pedig vasárnapokra szóló prédikációkat tartalmaz – kiadástörténetét és a kötetek leírását lásd: MACZÁK Ibolya, *Illyés András „olasz–magyar” prédikációi = Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2020 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 26), 106–105, valamint 115.

³ ILLYÉS András, *Megrövidítettet ige az az: Predikatio könyv*, I, Nagyszombat, 1691. (RMK I 1415), [4] *Elöl járó beszéd a Kegyes Olvasóhoz*. Idézi: MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak. Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, WZ Könyvek, [Szigetmonostor], 2010 (A Források Tükrében), 2010, 42.

⁴ ILLYÉS András, *Megrövidítettet ige az az: Predikatio könyv*, II, Bécs, 1692. (RMK I 1416.) [4] *Elöl járó beszéd a Kegyes Olvasóhoz*.

prédikációgyűjteményhez, arról ugyan Illyés nem tesz említést, ám a szakirodalom meggyőzően dokumentálja. (Koltay-) Kastner Jenő már 1927-ben azonosítja Illyés több munkájának olasz forrását – igaz, éppen a *Megrövidített Ige* című gyűjteményről nem nyilatkozik.⁵ Maczák Ibolya kutatásai azonban bizonyították, hogy főként Pietro Rota *Giardino fiorito di varii concetti scritturali e morali* című, 1661-es, később latinul is megjelent munkája, valamint Giuseppe Mansi *Prontuario sacro per tutte le solennità dell'anno e giorni festivi dei santi* című, szintén latinul is kiadott prédikációgyűjteménye voltak Illyés forrásai.⁶

Illyés az idézett előszavakban ugyan csak a *felkeresés* és *összesszedegelés* szavakat használja szövegalkotási és -szerkesztési módszere megnevezésére, de a tudományos közösség ettől árnyaltabb képet nyújt kompilációs technikájáról. Szilágyi Anna-Rózsika elemezte a *Megrövidített Ige* legenda-átvételeit és azok szerzői-szerkesztői motivációit,⁷ Tasi Réka pedig meggyőzően mutatta be, hogy Illyés szövegfelhasználói és -szerkesztői módszere – legalábbis a *Soliloquium divinum elegiacum* címet viselő zsoltárparafrázis kiadásának esetében – nem nélkülözte az átgondoltságot, sőt az önreflexiót.⁸ Gábor Csilla Illyés fordítói hozzáállását és részben módszerét villantja fel immár több tanulmányában.⁹ Legátfogóbban Maczák Ibolya vizsgálta Illyés módszerét, és túl azon, hogy számos nyelvközi és magyar és latin nyelven belüli átvételt azonosított, Illyés kompilatív technikájáról,

⁵ KASTNER Jenő, *XVII. és XVIII. századi olaszból fordított vallásos műveink*, Egyetemes Philologiai Közlöny, (51) 1927, 25–27.

⁶ MACZÁK Ibolya, *Illyés András „olasz–magyar” prédikációi = Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2020 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 26), 105–116.

⁷ SZILÁGYI Anna-Rózsika, *Legenda a prédikációban: Műfaji átjárások és szövegformáló szerepük Illyés András Megrövidített Ige című prédikációs kötetében = Közkeincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 8), 93–110.

⁸ TASI Réka, *Soliloquium divinum elegiacum? Illyés András magános imájának forrásáról = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József [et al.], Budapest, reciti, 2015, 303–313.

⁹ GÁBOR Csilla, *Keresztény tökéletesség és lelki képességek: Lelkiségi traktátus(részlet) az elmélkedésről Illyés András fordításában = Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, BOGÁR Judit, DÉRI Eszter, Kónya Franciska, MACZÁK Ibolya, SZÁDOCZKI Vera, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017, 160–164; UÓ, *Nyelvek és szövegformák, legenda és királytükör között: Illyés András királyéletrajzairól*, Certamen 9(2022), 39–56.

és főleg a szövegalkotási makrostruktúra – vagyis a kötet szerkesztés és az intertextuális utalásháló – szintjén alapvető eredményeket közölt.¹⁰

Jelen írás a fenti tanulmányok sorába kíván illeszkedni, vagyis Illyés András kompilációs módszerét kívánja elemezni. Az újdonságot az jelentheti, hogy vizsgálatom a mikroszintet célozza, azaz csupán egyetlen Illyés-prédikációt kívánok ugyan összevetni a forrásával, ám a két szöveg kapcsolatát a szoros olvasás módszerével kívánom mondat- és terminusszintű összevetéssel elemezni. Választásom – a jelen kötet tematikájához illeszkedve – egy kálvária-homília. A *Megrövidített igé* II., 1692-ben Bécsben kiadott kötetében az első ünnep Szent András apostol napja. Az Illyés által közölt 2. prédikáció az apostol és Krisztus szenvedését hasonlítja egymáshoz; így mutatja be, hogy a mindenkor tanítványnak hogyan kell(ene) követnie a mestert.¹¹ A magyar prédikáció forrásazonosítását Maczák Ibolya végezte el; eszerint a forrás Giuseppe Mansi *Prontuario sacro* című gyűjteményének IV., 1659-ben közölt kötetében olvasható: a Szent András napjára szánt 2. prédikációt fordítja le és közli Illyés.¹²

A magyar prédikáció a forrásszöveget – néhány kisebb, később bemutatandó részlettől eltekintve – teljes egészében átveszi, vagyis nem változtatja meg sehol az eredeti szöveg logikáját és gondolati felépítését; az eredetit információtartalmában mindenütt, szintaxisában pedig a lehetőségek határain belül a legtöbb helyen szinte tükörszerűen követi. Ez azt is jelenti, hogy makroszinten nem érezhető átdolgozói tudatosság a magyar szövegen. Illyés pontosan követi a forrásszöveg mondanivalóját és vezérfonalát. Ebből az is következik, hogy a forrás- és célszöveg összevetése a kisebb eltérések vizsgálatát célozhatja, vagyis pontosan alkalmas a fent jelölt célkitűzésem megvalósítására: ha a tartalom és szerkezet szintjén nincs módosulás, akkor a bekezdés és a mondat szintjén minden apró eltérés érdekes lehet, ami talán adalékkal szolgál majd Illyés szövegszerkesztői-kompilatori módszerének megismeréséhez.

¹⁰ MACZÁK Ibolya, *Kölsönzés és kompozíció: Szövegalkotás 17–18. századi szerzők prédikációiban*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019 (Lelkiségtörténeti tanulmányok, 23), 35–45. Olasz forrásokra lásd még 51–57.

¹¹ ILLYÉS, 1692, 9–16.

¹² Lásd MACZÁK, *Kölsönzés...*, 10. j. i. m., 63. A forrás tehát: Giuseppe MANSI, *Prontuario sacro*, Roma, 1659, IV, 294–298.

A „latin idézet + magyar fordítás” szabály

Mansi Szent András-prédikációja – a kor egyik retorikai stratégiájának megfelelően – Szentírás-, legendárium- és tekintélyhivatkozások és azokhoz fűzött rövid szerzői kommentárok és buzdítások sorjázásából áll. A forrásszövegben mintegy 50 hivatkozást számoltam meg, és hasonló szám köszön vissza Illyésnél is. A hivatkozások 43 esetben fedik egymást, és az egyező hivatkozások sorrendisége mindenütt egyezik. A hivatkozásszám-egyezés melletti különbségek abból adódnak, hogy a magyar szöveg kihagy egy-egy hivatkozást vagy hivatkozáscsoportot, másutt azonban beiktat újakat. Az elvételek és betoldások azonban egy-egy mondatot, vagyis mindig rövid szövegegységeket érintenek, amelyek nem befolyásolják a fő mondanivaló előrehaladásának logikáját.

A fordítás-újraalkotás és az eredeti szöveg első, akár felületes összehasonlítása alapján is világosan áll előttünk a két szöveg terjedelmi különbségének ténye. A célszöveg hossza másfélszerese a forrásnak: Mansi kb. 9000-es karakterszámú szövegét Illyés kb. 4000 karakterrel bővíti. Ez azonban jól magyarázható, és nem befolyásolja a szövegtartalmat. Arról van szó, hogy a Mansi szövegének harmadát kitevő latin idézeteket Illyés hozza előbb latinul – ugyanúgy kurzív szedéssel, ahogy a forrásszövegben is látta –, majd kivétel nélkül mindegyiknek megadja a magyar fordítását is. Az idézet-fordítások tekintetében Illyés módszeres és skrupulózus. Mansi nem fordítja olaszra a latin idézeteket, de bizonyos esetekben parafrázálja olaszul őket, és ilyenkor Illyés azzal a dilemmával néz szembe, hogy vajon az olasz főszöveget fordítva magyarul is parafrázissal adja-e meg a latin idézet jelentését, vagy a megszokott módszerhez tartva magát idézze be a latin szövegrészt, majd ezt kövesse a magyar fordítás – csakhogy így a redundanciát elkerülendő a főszövegből ki kell hagynia a parafrázisként szolgáló szövegrészt. Illyés minden esetben az utóbbi megoldást választja, vagyis pontosan beidézi a latin szöveget, lefordítja magyarra, és kihagyja a parafrázist. Íme egy példa:¹³

¹³ A példákban betűhív átirást alkalmazok, az általam kiemelt részeket aláhúzással jelölöm (a kurzív szedésben az eredetit követem). Jelen esetben tehát egyfelől Mansi parafrázisát emelem ki, másrészt a latin mondat fordítását és azt a mondatrészt, ahonnan Illyés kihagyja a parafrázist.

Mansi, 296.	Illyés, 12.
Se il buon ladro giustificò in cospetto di tutti l'innocenza del figlio di Dio: <i>Nos quidem iusté: nam digna factis recipimus: hic verò nihil mali gessit; se Pilato parimente dichiarò, che non era reo d'alcun delitto: Nihil invenio causa in hoc homine</i> , di questo apostolo ...	Ha a' jo lator mindenek előtt bizonságot tött az Isten Fiának ártatlanságáról: <i>Nos quidem iusté: nam digna factis recipimus: hic verò nihil mali gessit.</i> Mi ugyan igazán: mert cselekedetinkhez méltókat vészünk: de ez semmi gonoszt nem cselekedett. <u>Ha Pilátus hasonlóképpen meg-vallotta: Nihil invenio causa in hoc homine. Semmi okot nem találok ez emberben.</u> Sz. Andrásrol-is...

A „latin idézet + magyar fordítás” szerkesztői szabálya Illyés szövegének egyik legfontosabb szervező elve: még olyan megoldásra is van példa, hogy Illyés szentírási idézetként azonosít egy olyan szöveghelyet, amelyben Mansi olasz szövege forrásmegjelölés nélkül, persze pontosan parafrázálva meséli el az egyik evangéliumi epizódot. A magyar szöveg nem a parafrázált olaszt követi, hanem latinul idézi az Evangéliumot, majd szabályszerűen megadja a magyar fordítást.

Mansi, 298.	Illyés, 16.
Dal corpo Redentore <u>uscì acqua, e sangue</u> dopo morte; da questo n'uscì liquore prezioso d'olio, e di manna.	A' Kristus testébül: <u>Exiit sanguis, & aqua. Vér, és víz jöve-ki;</u> a' Sz. András testébül pedig olajnak, és mannának drága nedvessége forr.

A szövegben mindössze egyetlen olyan helyet találtam, ahol látszólag nem a latin szöveg utáni feloldásszerű magyar fordítás stratégiáját alkalmazza Illyés, hanem a latin idézet előtt parafrázisként már megadja a szövegrész jelentését.

Mansi, 298.	Illyés, 15.
S. Andrea per lo spazio di due giorni, e due notti predicò, <u>ammaestrò</u> , e convertì quel <u>popolo</u> : <i>Docebat populum</i> al numero di 20 mila.	Szent András két nap, és két éjjel prédikálván <u>tanította</u> , és meg-térítette azt a' <u>népet</u> : <i>Docebat populum</i> száma szerint húsz ezeret.

Túl azon, hogy olyan alapszintű nyelvtudást igényel a két latin szó megértése – és jelentésének azonosítása –, amit az első latin órákon könnyűszerrrel meg lehet szerezni, valójában még erre a megoldásra sem lehet azt mondani, hogy sértené a „latin idézet + magyar fordítás” szabályt. Nem elsősorban azért, mert a latin

szövegrész előtt megkapjuk a szószerinti feloldást, hanem azért, mert két oldallal korábban Illyés lefordította – egy hosszabb idézet részeként – ezt a szóösszetételt, vagyis itt most csak visszautalás történik.¹⁴

A szentírási helyek tekintélye

A szentírási idézetek esetében egyébként is különös gonddal járt el Illyés, bizonyos helyeken ugyanis kijavította vagy kiegészítette a Mansi által hibásan vagy töredékesen, esetleg csak egyszerű felidézésfunkcióval idézett szöveghelyeket. Mintha Illyés számára a Szentírás idézése mindenütt a pontosság és a szabatosság elvét implicálná.

Az alábbi példában beilleszti az idézett szentírási hely második tagmondatát, ami az előadás logikájához már nem feltétlenül szükséges, ugyanakkor nem is zavaró. Akár az is történhetett, hogy a memóriájában egységet képező mondat második fele szinte önkéntelenül jött a tolla alá; de az a törekvés is felfedezhető, hogy a szentírási hely pontosan és visszakövethetően legyen mindenütt idézve.

Mansi, 296.	Illyés, 12.
Il Salvatore la prima supplica che presentò sopra la croce all'eterno suo Padre, fu ad effetto d'impetrare il perdono per i suoi crocifissori <i>Pater ignosce illis</i> .	A Krisztus azokért, kik őtet meg-feszíték, könyörgöt az örök Atyának: <i>Pater ignosce illis: non enim sciunt quid faciunt</i> . Atyám bocsásd-meg nekik: <u>mert nem tudják mit mivelnek</u> .

A következő példa is azt mutatja, hogy Illyés kiegészíti Mansi Szentírás-idézetét. Csakhogy itt a kiegészítés nem feltétlenül mondható sikeresnek. A szöveg a Krisztus halálakor beálló sötétséget hasonlítja ahhoz a fényességhez, ami Szent András testét fogta át, miután kiszenvedett. Mansi a kereszthalál leírásához a Szentírást idézi, de megelégszik azzal, hogy „sötétség lett”, míg Illyés folytatja az idézetet, s így kiderül, hogy az egész Föld sötétségbe borult. Ám ezt a részletet Mansi talán tudatosan hagyta el, hiszen így az összehasonlítás némiképp csorbát

¹⁴ Illyés, 13: „Judocus Doctor szép hasonlatosságot hoz-ki Kristus Urunk, és Sz. András között: *Salutaria protulit documenta septem verbis salutaribus, quae describunt Sancti Evangelistae expressa. Sic & Beatus Andreas in cruce pendens non destitit a Sancta praedicatione, biduo vivens pendeat in cruce pro Christi nomine & docebat populum*. Idvességes tanuságokat hozott-elő hét idvösséges igikkal, melyeket meg-írtak világosan a' Szent Evengelisták. Így Sz. András is a' kereszt fan függvén, meg nem szűnt a' szent prédikációtul, két nap élvén függött a' keresztfán a' Kristus nevéért, és a tanította a népet.”

szenved, amennyiben Szent András halálakor a fényességet csak a „környülálló seregek” láthatták.

Mansi, 298.	Illyés, 16.
Nella crocifissione del Calvario <u>Tenebrae facae sunt</u> ; in questa apparve una luce miracolosa, che cinse quel corpo apostolico, nascondendolo a gli occhi de' circostanti.	A' Kereszten függén az Isten Fia: <u>Tenebrae facae sunt super universam terram</u> . Setétség lőn az egész földön. A' Sz. András testét pedig csudálatos nagy fényesség fogákkörnyül, elannyira hogy nem láthatták a környülálló seregek.

A magyar prédikátor másutt nem csupán a forrásban is meglévő idézetet egészítette ki, hanem új citátumokkal gazdagította a szövegét. Az alábbi részletben arról van szó, hogy András apostol immár kiszenvedett testét ugyanúgy megkenték illatszerekkel, ahogyan egykor a mester, Krisztus testét is. Mansi szövege Mk 16,1-et idézi Jézus testének bebalzsamozása kapcsán, amit Illyés talán kevésnek talált, ezért ő idézi Jn 19,40-et is.

Mansi, 297.	Illyés, 14.
Quando si depose di Croce il corpo del Salvatore, fu da quella divote Marie con preziosi vaguenti imbalsamato: <i>Emerunt aromata, ut venientes ungerent Iesum</i> ; del corpo di S. Andrea troviamo scritto, <i>Maximilla Christo amabilis tulit corpus Apostoli, & optimo loco cum aromatibus sepelivit</i> .	Mindekutánna <u>Josef és Nicodémus</u> levették a' Jézus testét a' Keresztről azt írja <u>Sz. János Evengélista: Acceperunt ergo corpus Iesu, & ligaverunt illud linteis cum aromatibus. Vévék azért a' Jézus testét, és azt ruhákba kötözék fűszerszámokkal</u> . Szent Márk pedig amaz áitatos három Máriáról írja: <i>Emerunt aromata, ut venientes ungerent Iesum</i> . Keneteket vásárlának, hogy el-menvén megkennék Jésust. A' Sz. András testéről olvastatik: <i>Maximilla Christo amabilis tulit corpus Apostoli, & optimo loco cum aromatibus sepelivit</i> . Maximilla a' kit Kristus szeret vala, vévé az Apostol testét, és igen jó helyen fűszerszámokkal el-temeté.

A szentírási idézetek kezelése összességében a rendszeresség elvét idézi. Az eredeti szövegben feltűnő hol parafrázált, hol idézett bibliai szövegeket Illyés módszeresen és pontosan betartott szabály szerint idézi – és nem parafrázálja – latinul, majd megadja jelentésüket magyarul. Látszik az a törekvés is, hogy a for-

rásszöveg megoldásaival ellentétben ne csupán frazémákat és félmondokat iktasson a szövegbe, hanem egész mondatos szentírási citátumokkal dolgozzon. Mindebben a könnyebb követhetőség, az ellenőrizhetőség és visszakereshetőség, vagyis összességében a hasznosság, az olvasó igényeinek kielégítése motiválhatta.

Margójegyzetek

A fent bemutatott tudatosság és a felhasználót segítő stratégia – amire Tasi Réka a kor különböző mutató- és jegyzékösszeállítási módszereit elemző tanulmánya¹⁵ is felhívta a figyelmet – a margójegyzetek kezelésében is megjelenik. Mansi margójegyzetei kizárólag forrásazonosítások, de ettől pontosabb elveket nem sikerült felfedeznem mögöttük. A margón mindenféle típusú forrásjegyzet megjelenik: szentírási szöveghely-azonosítás rövidítése éppúgy, mint tekintélyhivatkozás forrásmegadása. Ám semmilyen típusból nem törekszik a teljességre. Az adott Szent András-prédikációban 22 margójegyzet tűnik fel, miközben – ahogy láttuk – 50 hivatkozás van a szövegben. Talán azt lehet mondani, hogy a legfontosabbakat, a gondolatmenet logikája szempontjából legjelentősebbeket a margón is feltűnteti. Ezzel szemben Illyés világos elvet alkalmaz. Nála is csak forrásazonosító jegyzetek vannak a margón, ám tipológiaiilag sokkal világosabb a kép: csak szentírási hivatkozás kerül a margóra, abból viszont a teljességre törekszik, így nála 26 jegyzet kerül a margóra, de mind bibliai szöveghely megadása. A tekintélyhivatkozások és egyéb források széljegyzetelésével nem foglalkozik. Az áttekinthetőség és hasznosság elvét vélem itt is felfedezni: a világos szerkesztési, tipográfiai és szerkezeti stratégia a felhasználó dolgát könnyíti.

Kihagyások

Mindössze két olyan szöveghely van Illyés fordításában, ahol egész mondatokat, vagyis viszonylag nagyobb egybefüggő szövegrészt hagy ki a magyar változatból.

¹⁵ TASI Réka, *Mutatók és kompiláció a 17–18. századi prédikációgyűjteményekben = Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 8), 112–113.

A kihagyások miéértjének magyarázatára elég az egyik passzust idézni. Amikor Mansi arról elmélkedik, hogy Krisztus és később András apostol kereszthalála egyben a sátán pokoli seregei fölötti győzelem is, az alábbi okfejtést olvashatjuk (Mansi, 296):

Quando Giacob sepelli quegli idoli di Laban *subter terebinthum*, si posero in fuga i suoi nemici: quell'albero, al parere di S. Ambrogio, fu figura della croce: e perciò scrisse l'Ecclesiastico per bocca, credo io, di Cristo crocifisso: *Ego quasi terebinthus extendi ramos meos* Ugon Card. *Hostes Iacob, idest damones in crucis memoria effugantur*. Essendo parimente sospeso S. Andrea sopra il patibolo, si convertirono molti pagani alla fede, e s'atterrò la gran parte l'idolatria.

A teljes szövegrészt mellőzi Illyés, ám mielőtt a megoldásra magyarázatot próbálnék adni, álljon itt a szöveg szószerinti magyar fordítása:

Amikor Jákob elásta Lában bálványait *subter terebinthum* [a tölgyfa alatt], akkor menekülőre fogták ellenségei. E fa – Szent Ambrus szerint – a kereszt előképe. Éppen ezért mondhatja – úgy hiszem, a keresztre feszített Krisztus ajka által – a Sirák fia, hogy *Ego quasi terebinthus extendi ramos meos* [kiterjesztem ágaimat, mint a tölgyfa], Hugues de Saint-Cher bíboros pedig, hogy *hostes Iacob, idest damones in crucis memoria effugantur* [Jákob ellenségei, vagyis az ördögök a keresztre emlékezve menekülnek]. Amikor Szent András hasonlóképp függött a kereszten, számos pogány tért meg a hitre, és nagy csapást szenvedett a bálványimádás.

A rövid szövegrészt két szempontból is problémásnak vélem. Egyfelől a pár sorban két ószövetségi hivatkozás (Ter 35,1 és Sir 24,22) és két tekintélyhivatkozás (Szent Ambrus és Hugues de Saint-Cher) található, ami rendkívül zsúfolttá és nehézkessé teszi a olvasást, másfelől az egész gondolatmenet centrifugális is a prédikáció fő tárgyát illetően, amennyiben a lényeg, Krisztus és Szent András alakjának összevethetőségét csak az okfejtés végén, nem túl nagy meggyőző erővel érinti. Ha a lényeg Krisztus és Szent András apostol halálának (és megdicsőülésének) hatásában fellelhető hasonlóság (a sátán seregei meghátrálnak), akkor miért fontos ehhez a tölgyfát, Lában Bételbe indulását, Sirák fia versét említeni? Természetesen a figurális szimbolizmus meggyőző ereje indokolhat egy ilyen okfejtést, de ahhoz alaposabb tárgyalásra és fókuszáltabb kifejtésre lenne szükség. Illyés valószínűleg érezte, hogy e szöveghely az előadás logikájában inkább konttraproduktív, mint előremutató, és talán ezért is hagyta ki. Mansi szövege másutt

sokkal „szellősebb”, követhetőbb, éppen ezért meggyőzőbb. Ha Illyés célja a hatékony és világos prédikációvázlat találása volt, akkor teljesen érthető, hogy ez a komolyabb elgondolkozást, mentális rekonstrukciót, sőt mélyebb interpretációt igénylő passzust miért hagyta ki.

Fordítói műveletek

A fordítói műveletek is hasonló, az olvasót segítő, kiszolgáló szövegszerkesztői, alkotói és fordítói elveket sugallnak. Bár a szöveg egésze pontos és terminushű fordításnak mondható, itt-ott terminológiai vagy mondattani egyszerűsítésre találunk példát. A következő mondatban egy szókihagyásra figyelhetünk fel, ami nem befolyásolja a jelentést, kihagyása ezért egyszerűsítésnek, a redundancia elkerülése érdekében tett fordítói megoldásnak tekinthető.

Mansi, 297.	Illyés, 15.
S. Andrea fu crocifisso solamente d'ordine dell'empio <u>tiranno</u> Egea ...	Sz. András csak az istentelen Egeás rendeléséből feszítettett-meg ...

Érdekesebbek azon helyzetek, ahol mondatszintű átalakítással találkozunk, és ahol a szintaxis átláthatóbbá és befogadhatóbbá tételének szándéka világosabban kivehető. Az alábbi többszörösen összetett olasz mondatot Illyés több helyen is mondattani egyszerűsítéssel és szókihagyással teszi követhetőbbé:

Mansi, 295–296.	Illyés, 11–12.
le vesti delle quali si adornò il Santo Apostolo spogliandosi, furono le conversioni numerose di molte anime, che si diedero a Dio, fatte non solo in molte Provincie <u>per opera della sua predicazione</u> , ma ancora <u>quelle che operò d'innumerabili altri</u> ch'erano presenti al suo martirio.	A' ruhák, melyekkel fel-ékesítettett Sz. András magát meg-fosztván, a' számtalan lelkeknek megtérése volt, kik Istennek adták magokat, nem csak a' sok tartományokban, <u>ahol</u> prédikáltott, hanem ____ a' kik az ő Mátyróságán jelenváltak is.

A következő példában pedig egyszerre érvényesül a „latin idézet + magyar fordítás” szabály, valamint a mondatszerkezet és a lexika egyszerűbbé tételének

szándéka. Illyés pontosan követi ugyan az eredeti szöveg tartalmát, de a két mondatos olasz szöveget tipográfiailag 4 (sőt, ha a latin részletek magyar fordításait is számolom, akkor 7) mondatra tördeli, ami könnyebb olvashatóságot és átláthatóságot biztosít. Az olvasó és/vagy a jelen magyar szöveg alapján esetlegesen újabb prédikációt készítő plébános vagy hitszónok világosabban átlátja a szöveg előrehaladásának logikáját.

Mansi, 297.	Illyés, 14.
1. Ma, se il <u>maestro di quest'apostolo</u> avea già detto: <i>Non est servus maior Domino suo, sovegnavi</i> ancora, che <u>lo stesso disse nel cap. seguente</u>: <i>Opera, que ego facio, & ipse faciet, & maiora horum faciet.</i> 2. Dimandò, come <u>abbiamo detto da principio</u>, grazie a Cristo d'esser a lui simile nella morte: ma perché <i>abundantia pietatis sua merita supplicum excedit & vota</i>, perciò si contentò, che in molte circostanze l'avantaggiasse.	1. Azt mondgya <u>Kristus Urunk</u>: <i>Non est servus maior Domino suo.</i> 1a. Nem nagyobb a' szolgálja az Uránál. 2. <u>Másutt pedig</u>: <i>Opera, que ego facio, & ipse faciet, & maiora horum faciet.</i> 2a. A' mely cselekedeteket én cselekeszem, ő-is cselekeszi s' nagyobbakat-is cselekeszik ezeknél. 3. Igazán <u>mondgya az Anyaszentegyház</u>: <i>Abundantia pietatis sua merita supplicum excedit & vota.</i> 3a. Az ő kegyességének bőségével az alázatosok érdemit, és kívánságait fellyülhaladgya. 4. Azokáért sok környülálló dolgokban megengedi szolgálját többet cselekedni ő magánál.

Az egyszerű aláhúzással kiemelt részekben is jól kivehető az egyszerűsítési szándék. Egyfelől Mansi a „maestro di quest'apostolo” (ezen apostol mestere) körülírással nevezi meg Krisztust, amit Illyés explicitté tesz a fordításban: „Kristus Urunk”. Másfelől az első olasz mondat forrásazonosításának fordítása is a világosság és átláthatóság elvét mutatja. Az idézet szöveg első olasz mondata két evangéliumi idézetet tartalmaz: Jn 13,16 és Jn 14,12. Mansi mindkét forrásazonosítást elvégzi a lapszálon, pontosan megadva a fejezet- és versszámokat. Ám a második idézet esetében a forrásazonosítás a főszövegben belül, az első idézetre való utalással is megtörténik: Mansi az első idézethez képesti azonosítással vezeti be a citátumot: „nel cap[itolo]. seguente...”, vagyis a „következő fejezetben...”. A főszövegben azonban eddig nem történt forrásazonosítás, vagyis nem mondta

meg, hogy melyik az a fejezet, amelyhez képest a „következőben” olvasható a hamarosan következő idézet, ezért az olvasó szemének szükségszerűen ugrálnia kell a margó, az előző mondat és jelen szöveghely között. Ezt kerüli el Illyés, amikor egyszerűen a „másutt” fordulattal vezeti be az újabb idézetet. Ugyanakkor ő sem mulasztja el megadni a szöveghely forrását, széljegyzetei között ott szerepel az azonosítás. Vagyis pontos és átlátható, és nem bonyolítja szövegét körülírással és redundáns utalásokkal.

A referencialitás kerülése

A fenti példa azonban egy újabb fordítói-kompilátori megoldásra is ráirányíthatja a figyelmünket. A dupla aláhúzással kiemelt részek ugyanis szintén egy stratégia-
ilag jelentős műveletre példák.

Mansi prédikációgyűjteménye magán viseli a szóbeliség és a szituációhoz kötöttség nyomait. Egyrészt a prédikátor és a hallgatóság interakcióját természetesen tekinti, néhol megszólítja az olvasót, másutt felhívja a figyelmét néhány kiemelten fontos gondolatra, idézetre; másrészt önreferenciális kiszólásai vannak, szövegen belüli utalásokat tesz, és sokszor úgy ír, hogy adottnak veszi, hogy az olvasó jelen volt az adott ünnep- vagy emléknapi összes liturgikus cselekményen, vagyis utalásszerűen emlékeztet az adott napon mondott vagy mondandó zsolozsmarészletekre is.¹⁶

Ezen szöveghelyek fordítása esetében Illyés nagyon visszafogott, és igyekszik kerülni mind a szerző-olvasó közötti interakciót, mind pedig a szituacionális utalásokat. A fenti példában azt látjuk, hogy Mansi az első mondatban T/2-ben megszólítja az olvasót („sovegnavi” – ’emlékezz arra’) – ezt Illyés kihagyja a fordításból. A második dupla aláhúzással kiemelt szöveghelyen T/1-ben a szövege elejére utalja az olvasóját: „come abbiamo detto da principio” – ’ahogy az elején mondtuk’. Ezt Illyés ismét egyszerűsíti: mind az első személyű megszólalást, mint pedig az általános – éppen ezért kevésbé hasznos, hiszen az olvasót lapozgatásra készítő – utalást mellőzi a fordításban: „Mondgya az Anyaszentegyház”.

Számos ilyen, a személyességet és konkrét helyzetre való utalást kerülő megoldást találunk Illyés fordításában.

¹⁶ Ez utóbbi persze teljesen világos okra vezethető vissza. Művét az „az Isteni Igét szolgáló” személyeknek írja, vagyis joggal várhatja el olvasójától a zsolozsma elmondását. Giuseppe MANSI, *Prontuario sacro*, 1658, I, *A chi legge*.

Egyetlen ellenpéldát találtam a szövegben:

lo stesso autore 'ugyanazon szerző'	296	Hallyad mit mond...ugyanazon Doctor	13
--	-----	-------------------------------------	----

A személyességet kerülő, a szituacionalizáltságot általánosságba fordító és a szerző-olvasó kapcsolatot kizáró írói-fordítói attitűd egy jól végiggondolt stratégiát sejtet: Illyés teljesen tisztában van azzal, hogy szövegét kézikönyvként, ihletadó forrásként fogják forgatni, ezért semmi szüksége olyan retorikai fordulatok használatára, amelyek az élőbeszéd spontaneitását és kontextushoz kötöttségét imitálnák. Az írott és további használatra szánt szöveg esetében ezek a retorikai alakzatok fölöslegesek, szóban pedig – főként egy jól képzett hitszónok esetében – magától értetődően és szükségszerűen megszületnek az előadás során.

Mansi és a szó szerinti fordítás		Illyés	
Abbiamo letto al mattutino 'Azt olvastuk a matutinumon'	294	Bizonyságot téssen az Anyaszentegyház	9
parmi, se non m'inganno 'ha nem csalódom, úgy vélem'	294	–	9
Di S. Andrea trovo scritto nel B. Lorenzo 'Sz. Lőrincnél az találom Sz. Andrásról'	296	Justiniai Szent Lőrincz írja Sz. Andrásról	12
ma udite „halljátok"	297	Hasonlóképpen olvastatik	13

Összegzés

Rövid vizsgáltam talán némiképp új szemszögből volt képes láttatni Illyés András fordítói-kompilátori módszerét. Jelen esetben – a Mansi prédikációgyűjteményéből fordított Szent András-homília esetében – úgy tűnik, hogy Illyés nem

osztja részekre a forrásszövegét, hogy aztán esetleg új hitszónoki céloknak megfelelően strukturálja újra,¹⁷ és nem is mozaikszerűen kompilál több forrásszövegből. A magyar és olasz szöveget egymás mellett olvasva az a benyomásom, hogy Illyés egyszerűen fogta Mansi prédikációját, ráhelyezte az olvasótámaszára, és nekiállt lineárisan fordítani: a szövegszervező struktúra szintjén ezért semmit sem változtatott rajta, ám ahogy az olvasással-fordítással haladt előre, a nehezebb vagy problematikusabb részeknél megállt, elgondolkozott, és apró változtatást – húzást vagy bővítést – eszközölt. A latin idézeteket skrupulózusan lefordította magyarra, és ügyelt a szentírási helyek pontos idézésére és forrásmegjelölésére. Ezzel függ össze, hogy a margójegyzeteket egyneműsítette és világos elv szerint rendezte. A mondatokat néhol átláthatóbbá, szerkezetileg egyszerűbbé alkotta. A redundánsnak vélt belső utalásokat próbálta elkerülni, ahogyan a szerzői-prédikátori személyességre és az olvasó-szerző közötti interakcióra utaló szöveghe-lyeket is szisztematikusan kihagyta a magyar szövegből. Mindezen szövegalakító mozzanatok egyfelől követhetőbbé, világosabbá, az olvasó számára átláthatóbbá avatják a prédikációt, másfelől eltávolítják a szóbeliség retorikai eszköztárától, és valóban olyan ötlettárrá, szövegvázzá, a későbbi felhasználást segítő sémává alakítják a fordított szöveget, amit a felhasználók (prédikáló papok és hitszónokok) majd saját ízlésük szerint tudnak az adott helyzetnek megfelelően alakítani.

¹⁷ Vö. MACZÁK, *Kölcsonzés...*, 10. j. i. m., 57–59.

MACZÁK IBOLYA*

Pázmány Péter hatása az 1800 előtti nagypénteki beszédekre

Az 1800 előtti katolikus, magyar nyelvű nagypénteki beszédekre kétségtelenül maradandó hatást gyakoroltak Pázmány Péter hasonló alkalomra írt prédikációi. Számos esetben jelentős mértékű, szó szerinti, jelöletlen szövegátvétel alapját jelentették. Az első nagypénteki beszéde volt Kelemen Didák minorita hitszónok híres, hasonló alkalomra írt szövegének alapja, második nagypénteki prédikációját ugyancsak Kelemen Didák, valamint Illyés András és Stankovátsi Leopold is felhasználta – jóllehet különböző formában és mértékben. Pázmány harmadik nagypénteki beszédét ugyancsak Stankovács Leopold fogalmazta újra: *Hangzó trombita* című gyűjteményének egésze ezen alapul.

A passió rendje

Pázmány első nagypénteki prédikációja „az egész passiónak rendit” foglalja össze. Könnyen lehet, hogy fontos forrása lehetett Loyolai Szent Ignác lelkigyakorlatos könyve. Ez utóbbi mű – mely valójában lelkivezetői útmutató, egyfajta „módszertani kézikönyv” – szigorú rendszer szerint épül fel, igen pontosan meghatározott elvi és gyakorlati útmutatóval: a rendalapító szent pontosan meghatározta, hogy a lelkigyakorlatozónak mely bibliai szövegrészek alapján kell elvégezniük lelkigyakorlataikat. Emellett külön szabályok vonatkoznak művében arra is, hogy a lelkigyakorlatozó hogyan „használja” ezeket. Ebből adódóan fontos szerepe van annak, hogy a lelkigyakorlatozó elképzelje az elmélkedésre szánt bibliai szakasz helyszíneit. A lelkigyakorlat harmadik hetére a szenvedéstörténet újszövetségi szakaszait jelöli meg Loyolai Szent Ignác. Ezen belül az első napi első szemlélődés második előgyakorlata a következő: „helyzetkép-alakítás, látom a helyet. Itt néznem kell az utat Bethániától Jeruzsálemig, hogy az széles-

* A szerző a HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa, az Apor Vilmos Katolikus Főiskola docense. A tanulmány az NKFI K 143 017 pályázat támogatásával készült.

e, keskeny-e, sima-e stb.; hasonlóképpen a vacsora termét, tágas-e, szűk-e, ilyen avagy amolyan alakú-e.”¹ Az első napi második szemlélődés: „látom a helyet. Itt szemlélnem kell a Sion hegyéről a Jozafát völgyében vezető utat, hasonlóképpen a kertet is, hogy széles-e, hosszú-e, ilyen vagy amolyan állapotban van-e?”² A lelkigyakorlatos könyv innentől kezdve nem részletezi az előgyakorlatokat (így a helyszínek elképzelésére vonatkozó, fent leírt instrukciókat sem), de a későbbi napokra is igaz, hogy a helyszínek szerint tagolja a történetet így a második nap első szemlélődésében a Getszemáni kerttől egészen az Annás házáig bezárólag történt eseményekről, a második nap második szemlélődésében az Annás házá-tól Kaifás házáig történetekről kell elmélkednie a lelkigyakorlatozónak. Harmadik nap a Kaifás házá-tól Pilátus házáig, majd a Pilátus házá-tól Heródes házáig történetekről és így tovább a Kálvária hegyén történetekig. Jól érzékelhető tehát, hogy a jezsuita rend egyik alapvető írott forrásában milyen komoly szerep jut a szenvedéstörténet helyszíneinek: eleve ezek szerint tematizálódik a szenvedéstörténet, ráadásul külön feladatot jelent a lelkigyakorlatot végzőknek a helyszín elképzelése. A *Lelkigyakorlatos könyv* nyomán számos további jezsuita indíttatású irodalmi-teológiai alkotás született. Ezek közé tartozik Pázmány Péter prédikációgyűjteménye is, melyről már Óry Miklós igazolta, hogy nagy számban tartalmazza Pázmány lelkigyakorlatos beszédeit.³ Ezek közé tartozhatott a fent bemutatott tematikai elemek nyomán a jezsuita hitszónok első nagypénteki prédikációja is, melynek propozíciója a következő:

Mivel a’ Pokolbéli Sárkánynak Hét feje vagyon, melynek fulákjával mérge-síti a’ Világot; az emberi Gonoszságnak Hét forrása és kút-feje vagyon, melyből áradnak minden Bűnök; az Isten haragjának is Hét edénye va-gyon, mely reánk öntetik: Christus Urunk-is Hét helyen akara szenvedni a’ Vég-vacsora után. Először, a’ Kertben; a’ hol vérrel verítékezték, és meg-fogták. Másodszor, az *Annas* házá-nál; a’ hol arczul csapdostaték. Harmad-szor, *Caiás*-nál; a’ hol meg-pökdösteték. Negyedszer *Pilátos*-nál; a’ hol ha-misan vádoltaték. Ötödször, *Heródes*-nél; kitűl bolondnak ítélteték. Hatodszor, ismét *Pilátos*-nál; a’ hol meg-ostoroztaték, tövissel koronázta-ték és halálra ítélteték. Hetedszer, a’ *Calvaria* hegyén; a’ hol meg-feszítették. Igen méltó tehát, hogy mí-is nemcsak hétszer dicsídjük minden-nap az Ur

¹ LOYOLAI SZENT IGNÁC *lelkigyakorlati*, ford., bev. VUKOV János, Budapest, Korda, 1931, 38.

² *Uo.*, 39.

³ ÓRY Miklós, *Pázmány az ige szolgálatában*, Szolgálat, 1969/2, 47–70.

Jesust, ezért a' Hét helyen-való Szenvedésért: hanem a' máj Napon elmélkedéseinkkel mind-ezekre a' Hét helyekre, Christus után *processiót* járjunk; és lássuk rend-szerént mindenik helyen, mit mivelte és szenvedett Üdvöztőnk.⁴

A beszéd egésze tehát éppúgy a szenvedéstörténet helyszínei alapján szerveződik, mint a *Lelki gyakorlatos könyv* harmadik heti anyaga. Ebből adódóan természetesen szoros összefüggést mutat a szöveg a keresztútjárással és az ezzel kapcsolatos szövegekkel is. Pázmány beszéde ennek egyik legizgalmasabb példája – méghozzá igen sajátos formában. Ennek szövegét kompilálta ugyanis Kelemen Didák híres nagypénteki prédikációjába, amelyet szoros összefüggésbe hoznak a nyírbátori Krúcsay-oltárral. „Maga a Krúcsay-oltár egy keresztútnak felel meg” – fogalmazta meg tanulmányában Baranyai Béláné, de ugyanitt azt is leszögezte, hogy „Maga a Krúcsay-oltár azonban nem egy keresztút: jelenetei egyetlenegy helyen szorultak össze, tehát nem lejárható stációk; ezenkívül a keresztút számára előírt hely a hajó, nem a szentély; oltárunk pedig eredetileg a templom szentélyében állt.”⁵

Az eljárás természetesen nem kizárólagosan jezsuita sajátosság: Telek József ferences szerzetes például a témához kapcsolódó elmélkedéseit „töröknek” nevezte:

a bánatok tengerébe merült Szüz Anyának hét fő-fájdalmát, mint hét sebesítő töreit, fogom hét elmélkedésre adni 's osztani. Ugy mint Első törlészen Jésusnak meg-fogattatása, az első elmélkedésben. Második törlészen, Jésusnak meg-ostoroztatása a második részben.⁶

És így tovább. A beszédek szerkezete tehát a fájdalmas olvasóhoz hasonlóan épül fel: Jézus megfogattatása, ostromozása, tövissel való megkoronáztatása, keresztthordozása, keresztre feszítése, kereszten függése és temetése adják a fájdalmas részeket. A nyolcadik beszéd szakít ezzel a tematikával, és a húsvéti örömnak adja át a helyét. A nyolc prédikációt három tanúság vezet be. Az elsőben „Isten Szent Annjának fájdalmas életéről” tizennégy részben emlékezik meg

⁴ PÁZMÁNY Péter, *A' római anyaszentegyház szokásábúl, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangéliomokrúl predikácziók*, [Pozsony], 1636, 485–486.

⁵ BARANYAI Béláné, *A nyírbátori minorita templom berendezése*, Művészettörténeti Értesítő, 9(1960)/3, 198, 228.

⁶ TELEK József, *Coronae Marianae*, II, Vác, 1772, 203–204.

Telek József. A második tanúságban külön-külön említi Szűz Mária és Szent József hét örömet és hét fájdalmát. A harmadik tanúságban végül az ünnepről és a kapcsolódó ájtatosságokról szól. Témánk szempontjából azt sem érdektelen megjegyezni, hogy Telek anyagában olvasható a szenvedéstörténet időre, időtartamokra felosztása is. (Szemben a már bemutatott, Pázmány-féle térközpontúsággal.)

Egész nap, az-az; nagy Tsötörtök estvéjétől fogva, egész nagy Péntek estvéig, minden órában, újabb meg újabb fájdalmak törei emésztették az ő szívét: mert, a' mint bölts Engelgrave, ennek a' szomorú napnak óráit, a' mi óránk folyamattya szerént rendre számlállyá: Tsötörtökön estve hét órákor, a' fájdalmas Szűz Anya hallotta Sz. Fiának vég búcsúzását. Nyóltz órákor. Hallotta meg-fogattatását. Kilencz órákor, és egész éjjel, elméjében forgatta gyalázatos kínnyait. Reggel négy órákor; bé menvén Jérusalem Városába, látta szerelmes Jépusát, rút turhákkal pökdöstetni. Öt órákor; látta Kaifásnál artzúl verettetni. Hat órákor, látta Héródes előtt állani. Hét órákor, látta Pilátus előtt vádoltatni. Nyóltz órákor, látta Barabás lator után tétetni. Kilentz órákor, látta keményen ostoroztatni. Tíz órákor látta tövis-sel koronáztatni. Tizen-egy órákor, látta a' súllyos Kereszt-fa alatt lan-kadni. Tizen-két órákor, látta keresztre feszíteni. Egy órákor, a' mi óránk szerént, hallotta, hogy a latornak üdvösség adatott. Két órákor, hallotta, hogy ő János anyjává, János az ő fiává rendeltetett. Három órákor hallotta, hogy Jézus kiáltván nagy szóval, ki-bocsátá lelkét. Négy, öt, hat és hét órákor, Szent Fiát a magas keresztfáról le-vette, el-temette, és vigasztalhatatlan könyö-hullatásokkal siratta.⁷

Pázmány első nagypénteki prédikációját Illyés István is felhasználta, igen sajátos formában. Beszédének elején a következőképpen fogalmazott: „Nincs nékem időm elegendő, se erőm olly tehető, hogy én a' Kristus szenvedésit voltaképpen megbeszélhessem. Cardinál Pázmány Péter az egész passionak rendiről tovább két óránál prédikált, a' mint ő maga jelenti ilyen Magyar szókkal: »ha el nem unta Kristus annyi óráig való szenvedésit, menyi elfolyt estvéli vacsorátul fogva, más napi vecsernye korig, szégyen, ha mi két vagy három óráig el-unakozunk, az ő szenvedésének halgatásában, és elmélkedésében. Ha csak egy egy tagjat sem akarta fájdalom nélkül hadni a' mi váltáságunkért; nagy hál'adatlanság, ha mi ezeknek a' fájdalmaknak minden részeit nem akarnók szemlélni.« Azután szép rendel, ékes nyelvel, nagy hosszan elé-beszéli, menyit szenvedett először a' kertben, azután Annas és Kaifas házainál, osztán Pilatus és Herodes udvaraiban, végre

⁷ *Uo.*, 203.

pedig a' Calvaria hegyén. En annyira csekélységet nem ígérhetem olvashatták ottan, a' kik írást tudnak [...]."⁸ Mindezek ellenére a későbbiekben is vett át Pázmány első nagypénteki beszédéből, például a következőképpen:⁹

Pázmány Péter	Illyés István
„Végezetre, a' maga sok kínnyát és illetlen gyalázatot, egybe-vetette azoknak hál'-adatlanságával, kik oly könnyen el-vesztik, az ő sok fáradságival nyert ajándékot, mely könnyen a' vizet ki-öntik. A' maga Testének sanyargatása, a' vas-szegek lyuggatása, a' tövis-korona szaggatása, a' hegyes dárda sebesítése, nem szerzett annyi szomorúságot lelkében, mint az, hogy, ennyi sok ezer ember üdvösségének meg-nyerésére, hasznos nem leszen Szenvedése. Ebből bezzeg, oly szomorúság támadot szüvében, melynél nagyobb nem lehet. Mert, ha <i>Salamon</i> keservesen siratá munkáját, mellyel maradékinak kincset gyűjtött, nem tudván ha okosak lesznek-e vagy esztelenek, maradéki: minémű nagy keserűségére vólt Christusnak, mikor bizonyoson látta, hogy az ő Szenvedésének drága kincsét, sokan bolondul el-hagyigályolják?” ¹⁰	„A' maga sok kínnyát, és illetlen gyalázatot, egybe-vetette Kristus azoknak hál' adatlanságával, kik az ő sok fáradságival nyert ajándékot olly könnyen elvesztik, melly könnyen a' vizet ki-öntik: és azért, a' maga testének sanyargatása, a' vas-szegek lyuggatása, a' tövis-korona szaggatása, a' hegyes dárda sebesítése, nem szerzett annyi szomorúságot lelkében; mint az, hogy annyi sok ezer ember üdvösségének meg-nyerésére, nem leszen hasznos szenvedése. Mert ha <i>Salamon</i> keservesen siratta munkáját, mellyel maradékinak kincset gyűjtött, nem tudván ha okosok lesznek-e vagy pedig esztelenek a' maradéki: minémű nagy keserűségére esett Kristusnak, mikor bizonyoson látta, hogy az ő szenvedésének drága kincsét, meg-böcsülhetetlen érdemét sokan bolondul el-hagyigályolják?” ¹¹

Mit kell ezen meggondolni?

Pázmány második nagypénteki prédikációját a következő kérdéskörnek szenteli: „Mit kel a' Christus Szenvedésében szemlélnünk; és abból Minémű hasznot kel

⁸ ILLYÉS István, *Sertum Sanctorum*, Nagyszombat, 1708, 83–84.

⁹ Az egyező szövegrészeket félkövér betűtípussal jelöltem.

¹⁰ PÁZMÁNY, *A' római anyaszentegyház szokásából...*, 5. j. i. m., 487.

¹¹ *Uo.*, 85–86.

vennünk.”¹² Míg az első prédikációját a szenvedéstörténet eseményei határozták meg, második beszédének szerkezete kevésbé kötött.

A szöveget Illyés András, Kelemen Didák és Stankovátsi Leopold is felhasználta hasonló alkalomra – igaz, nem azonos módon és mértékben. Jelen ismereteink szerint Kelemen Didák egy rövid részt vett át, Stankovátsi Leopold egy beszédében használta fel (igaz, jelentős mértékben), Illyés András pedig a Pázmány-szöveget három részre osztva három prédikációt állított elő az alapszöveg nyomán.

Kelemen Didák igen hosszú és nevezetes, gyakran elemzett második nagypénteki beszédének fő forrása Pázmány első nagypénteki hitszónoklata volt, de egy rövid részt a Pázmány neve alatt megjelent második Nagypéntekre írt szöveg elejéről is átvett. Az egyezést az alábbi táblázat igazolja:¹³

Pázmány Péter	Kelemen Didák
„Keresztyének; a’ mi lelki sebeink és fekélyink orvoslására, bűneink rútságának mosogatására, tekéletes életünk gyarapodására, isteni szeretetünk gyökerezésére, nincs foganatosb és alkalmatosb eszköz, mint az emberré-lett Isten sebeinek és kín-szenvedésinek gyakor és figyelmetes emlékezése.” ¹⁴	„[...] Lelki sebeink, ’s fekélyeink orvoslására, bűneink rútságának mosogatására, tökéletes életünk gyarapodására, Isteni szeretetünk gyökerezésére, a’ kisirtetek győzedelmire, a’ világi háborúságok viselésire foganatosabb eszköz nincsen, mint a’ Kristus kinszenvedésinek ’s gyakor, ’s figyelmetes emlékezete.” ¹⁵

Illyés András ezt a prédikációt szétdarabolva hozta létre három, hasonló alkalomra írt beszédét. Az idézett szövegrész az ő első nagypénteki beszédének végére került:¹⁶

Pázmány Péter	Illyés András
„Keresztyének; a’ mi lelki sebeink és fekélyink orvoslására, bűneink rútság-	„Keresztyének a’ mi lelki sebeink, és fekélyink orvoslására: bűneink rútság-

¹² PÁZMÁNY, *A’ római anyaszentegyház szokásából...*, 5. j. i. m., 518.

¹³ Az egyező szövegrészeket félkövér betűtípussal jelöltem.

¹⁴ PÁZMÁNY, *A’ római anyaszentegyház szokásából...*, 5. j. i. m., 518–519. Az egyező szövegrészeket félkövér betűtípussal jelöltem.

¹⁵ KELEMEN Didák, *Buza fejeke*, Kassa, 1729, 282. Az egyező szövegrészeket félkövér betűtípussal jelöltem.

¹⁶ Az egyező szövegrészeket félkövér betűtípussal jelöltem.

gának mosogatására, tekéletes életünk gyarapodására, isteni szeretetünk gyökerezésére, nincs foganatosb és alkalmatosb eszköz, mint az emberré lett Isten sebeinek és kín-szenvedésinek gyakor és figyelmes emlékezése.” ¹⁷	gának mosogatására: tekéletes életünk gyarapodására: Isteni szeretetünk gyökerezésére nincs foganatosb, és alkalmatosb eszköz, mint az emberré lőtt Isten sebeinek, és kinszenvedésinek gyakor, és figyelmes emlékezése.” ¹⁸
--	---

Stankovátsi szövegéből hiányzik ez a pár soros szövegrész, de szerkezeti szempontból Illyéséhez hasonló eljárással élt, vagyis azzal a résszel kezdte beszédét, amely a Pázmány-mű végén helyezkedik el:

Pázmány Péter	Stankovátsi Leopold
„Ah, Felséges Isten! Ha Jeremias, sűrű könyhúllatásokkal siratta Jerusalemben városának pusztulását; sőt Angeli pacis, a' Békességnek Angyal; sőt ő-maga Christus, annak a' veszendő Városnak kő-fala romlását, keservesen siratták: nem illendőbb-e, hogy mi sirassuk, Urunk, és Meg-válto Istenünk szenvedését? A' Jefe leányát, minden esztendőben Négy nap sírátták az Izraél leányi , mivel az Ammoniták-ellen-való győzelemért, jó kedvvel meg-áldoztatá magát; Josias királyról, esztendőnként siralmas énekekkel emlékeztek a' Sidók, mivel Országának óltalmáért, a' harcson meg-öleték: Mí tehát, vétkeinkért áldozatot, és üdvösség-szerző Királyunk Szenvetését ne sirassuk-e? Bizony, kö-szikláknál keményeb szívünk, ha szerelmes Atyánk halálát, és ily keserves halálát, melyet mí-érettünk szenvedet, száraz szemmel nézzük.” ¹⁹	„Ezt az áldozatot szomorú gyászos pompával adja ma előnkbe az Anyaszentegyház, hogy annak, a' ki nem szánta magát a' mi szerelmünkől szörnyű halálra adni, mi-is keserves kín-szenvedésén, és halálán viszonta-való buzgó szeretetből szánakodjunk, és nagy zokogással síránkozzunk; mert ha a' Jefe' leányát , kit Attya a' nyert győzelemért Istennek áldozott vala, minden esztendőben sírátták az Izrael' leányi : vallyon nem méltó-é, hogy mi-is esztendőnként sirassuk a' mí-érettünk fel-áldoztatott Kristust, sőt hogy soha e' véres áldozatnak szomorú emlékezete elménkből ki-ne szakadjon?” ²⁰

A jelentős mértékű átvételeken kívül Illyés is, Stankovátsi is hármas felosztást érvényesített a kölcsönzések esetében. Utóbbi szerzőnél három részből áll az

¹⁷ PÁZMÁNY, *A' római anyaszentegyház szokásából...*, 5. j. i. m., 518–519.

¹⁸ ILLYÉS András, *Megrövidített igé az az: Predikatio könyv*, I, Nagyszombat, 1691, 197.

¹⁹ PÁZMÁNY, *A' római anyaszentegyház szokásából...*, 5. j. i. m., 535.

²⁰ STANKOVÁTSI Leopold, *Ünnep-napokra-való predikációk*, Győr, 1788, 167.

újonnan létrehozott prédikáció, előbbi pedig három külön beszédre osztotta Pázmány szövegét, ráadásul a proposíciót is átvette elődjétől. Egyértelmű tehát, hogy Illyés András igen erőteljesen támaszkodott Pázmány megfogalmazására saját szövegének kialakításakor. Ezzel szemben Stankovátsi a beszédek logikai struktúrájára fordított nagyobb gondot. Láthatóan kevésbé a kölcsönzés (illetőleg a forrásmű felhasználásának további lehetősége) motiválta, sokkal inkább saját, újonnan kialakítandó szövege foglalkoztatta. Ez is oka lehetett annak, hogy utóbbi szerző előbbinél jóval több stiláris változtatással élt.

A hét szó

Pázmány harmadik nagypénteki beszédének szerkezete Jézus hét, kereszten mondott és az evangéliumok által rögzített szaván alapul. Ezek összeállítása az evangéliumharmóniák elvén alapul, s az sem véletlen, hogy hét ilyen szót rögzített a hagyomány.

A hetes mint a tökéletesség és beteljesedés száma a középkorban lett a lelki élet és elmélkedés tárgya (elsősorban Szent Bonaventura, Tournai-i Guilbertus, Sziénai Szent Bernardin és Kempis Tamás írásai nyomán). Jézus kereszten mondott szavaiból mind a négy evangélium idéz, az evangéliumharmónia szabályai szerint a következő sorrendben: 1. „Atyám, bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit cselekszenek” (Lk 23,34); 2. „Még ma velem leszel a paradicsomban” (Lk 23,43); 3. „Asszony, íme, a te Fiad”; „Íme a te anyád!” (Jn 19,26-27); 4. „Éli, Éli, lamma szabaktani (’Istenem, Istenem, miért hagytál el engem?’) (Mt 27,46; Mk 16,34); 5. „Szomjazom” (Jn 19,28); 6. „Beteljesedett” (Jn 19,30); 7. „Atyám, kezedbe ajánlom lelkemet!” (Lk 23,46). Pázmány harmadik nagypénteki beszédében is ezeket a mondatokat használja szerkezeti-tipográfiai elkülönítésre. Ennek nyomán építette fel Stankovátsi Leopold *Hangzó trombita* című, 1800-ban, Komáromban megjelent kötetét, melynek minden prédikációjában találhatunk Pázmány-átvételt Pázmány harmadik nagypénteki beszédéből. A ferences szerző kötete lényegében a nagy előd prédikációjának kibővített, „szétírt” változata. Pázmány beszéde – a jelzett szerkesztési módnak megfelelően – hét fő részből, Stankovátsi kötete hét prédikációból áll. A kompilátor változatos mértékű átvételekkel dolgozott: egyes beszédekben minimális mennyiségű szöveget vett át a nagy jezsuita elődtől, míg más prédikációiban bőven kölcsönzött tőle. Az egyik legkisebb

mértékű szövegátvétel – eddigi ismereteink szerint – Krisztus hatodik szavához („Consummatum est”) kapcsolódik, ebből adódóan Stankovátsi hatodik prédikációjában szerepel:²¹

Pázmány Péter	Stankovátsi Leopold
„mikor a' Kereszt-fán meg-csufoltaték az igaz Noë-nak mezítelensége, melyre a' Szerelem részegsége vitte vala: mikor az igaz Isaak meg-áldoztaték: mikor Jákob gödöllye bőrbé, Bűnös-ember köntösébe öltözék; mikor Jósef, atyafiaitúl el-árultaték; és a' gonosz Synagógá-nak vádolásából, erős fogságra adaték.” ²²	„A' mi igaz Nőénknek meztelensége, melyre a' mi hozzánk való szeretetének részegsége vitte vala ötet meg-tsúfoltatott, a' keresztfán. A' mi Isákunk föl vitte vállon a' fát az hegyre, melyen meg-áldoztatának. A' mi Jákobunk a' bűnös Esau köntösébe öltözött, és gödöllye bőrröfödözte magát a' mi bűnös testünk hasonlatosságát viselvén, hogy Szent Attyától áldást nyerne nekünk. A' mi ártottlan Jósefünk Atyafiaitól el-árultatott, és a' gonosz Zsinagógának vádolásából erős fogságra adatott.” ²³

Az átvételek összehasonlítása során jól érzékelhető – kisebb szövegegységekben is, hogy Stankovátsi gyakran használt szócserét (körülírással) és bővíteket: vélhetően a könnyebb megértést célozva ezzel. Jól példázza ezt a következő szövegrész is:²⁴

Pázmány Péter	Stankovátsi Leopold
„Ha Első szavában Christus, mint Papi-fejedelem, Imádkozásnak áldozattját mutatta ellenségiért; ha Második szavában, mint Meg-válto, Paradicsomot ígért a' meg-térő bűnösnek: Harmadik szavában, mint jó Fiú, gondot viselt Szent Annýára: mint kegyes Mester, vigasztalást nyújtott szeretett Tanítványának. Bűnösök váltságaért jött vala Christus a' világra; azért a' Kereszt Oltárán, elsőben-is a' Bűnösök dolgát forgatta: de, meg akarván felelni a' Szülék tiszteletiről adot törvénynek, halála	„Ha első szavában Kristus Urunk mint Papi Fejedelem Imádkozásnak áldozattját mutatta ellenségiért: Ha második szavában mint meg váltó Paraditsomot ígért a' meg térő Latornak; harmadik szovában mint jó fiú gondot viselt árván maradó Sz. Annýára, 's mint kegyes Mester vigasztalást nyuitott szerelmes Tanítvánnýának. Bűnösök váltságaért jöt vala Kristus e' Világra; azért a' Kereszt Oltárán, elsőben-is a' bűnösök dolgát forgatta, de meg akarván felelni a' Szülök tiszteletéről adott törvénynek, halálaóráján testamentomot tett, és

²¹ Az egyező szövegrészeket félkövér betűtípussal jelöltem.

²² *Uo.*, 556.

²³ STANKOVÁTSI Leopold, *Hangzó trombita*, Komárom, 1800, 125–126.

²⁴ Az egyező szövegrészeket félkövér betűtípussal jelöltem.

oráján Testamentomot tett, és Szent Any- nyának Tűtort rendelt.” ²⁵	Sz. Annyának olly jó fiat rendeltt maga helett, a’ ki vénségében hiven gondgyát viselné [...].” ²⁶
---	---

A fentiek nyomán tehát lényegében – a perikóparend, illetve a szerző által meghatározott tematikus egységek mellett – harmadik szerkezetet meghatározó tényezőként a kompiláció érvényesülését is vizsgálhatjuk.

Joggal merülhet fel az a kérdés is, hogy e három szempont összefügg-e Stankovátsi Leopold életművében. Bizonyos esetekben igen a válasz: a *Hangzó trombita* című gyűjtemény böjt harmadik vasárnapján hangzott el a nyomtatvány tanúsága szerint, a perikóparend itt mindenképpen összefügg a tematikus szemponttal. Láthattunk olyan gyűjteményt a fentiekben, amelynek során a jelentős mértékben kompilált kötet megfeleltethető a perikóparendnek. Az a kötet, amelyben mindhárom szempont szorosan érvényesül, a *Hangzó trombita* című prédikációgyűjtemény, amelynek minden egyes beszédében található legalább néhány sor Pázmány harmadik nagypénteki prédikációjából.

Összességében elmondható, hogy Pázmány Péter nagypénteki beszédei jelentős hatást gyakoroltak a korabeli hitszónokokra. Számos szövegváltozat és hivatkozás készült belőlük a későbbiekben: nemegy hitszónok beszédciklussá vagy köteté bővítette egyes nagypénteki beszédeit.

²⁵ PÁZMÁNY, *A’ római anyaszentegyház szokásából...*, 5. j. i. m., 547.

²⁶ STANKOVÁTSI, *Hangzó trombita...*, 20. j. i. m., 50.

Személynévmutató

- Abrahamffy, Ján 123, 127–134, 137, 138, 144
Ádám 17, 52
Adrichem, Christiaan van 24, 25
Alvaro, Cordobai Boldog 17
Adrichomius→ Adrichem, Christiaan van
Aegeas 180
Ágoston Péter SJ 23, 24, 100–102
Ágoston, Szent 67
Alain de Lille 72
Albert, Nagy Szent 165–167
Ambrus, Szent 179
Anasztázia, Szent 16
András, Szent 173–177
Angéla, Folignói Szent, 168
Anna, Szent 13
Annás 9, 13, 23, 42, 47, 48, 71, 100, 116, 117, 130, 139, 155, 156, 186, 188
Anzelm, Canterbury-i Szent 65, 67, 69–76
Ányos Pál 95, 96
Armstrong, Gregory T. 10
Áts Benjámin 58
Augustínová, Eva 133

Babaich, Nicolaus 61
Babčáni, Juraj 133
Babits Mihály 95
Badstübner, Ernst 9
Badurová, Anežka 126
Bajáki Rita 63, 171, 172
Bajalich, Antonius 61, 62
Baka János 95, 97
Balassi Bálint 101

Bálint Sándor 53–55
Barabás 128, 188
Baranyai Béláné 187
Baranyi Pál 84
Barbero, Amilcare 7, 9, 17, 21
Baróti Szabó Dávid 93
Barré, Henri 66, 67
Bárth Dániel 51, 57, 59, 61, 63
Bárth János 54, 59
Bartha Elek 54
Báthori Zsófia 125
Báthory Orsolya 7, 29, 41, 100, 157, 161, 165, 171, 172
Batthyány József 60, 114–116
Batthyány Zsigmond 46
Baud, Philippe 10, 11, 25
Baumann, Winfried 80
Béda, Szent 42
Bedy Vince 48
Benedek Domokos OFM 153
Benedek Fidél OFM 153
Benedek, XIII., Pápa 28, 31, 35, 163–165, 168
Benedek, XIV., Pápa 28, 29, 35
Benyovszky János 49
Bernardin, Sziénai Szent 192
Bernardino a Portu Romatino 29
Bernát, Clairvaux-i Szent 18, 41, 67, 73, 101
Berrigan, Joseph R. 65
Bestul, Thomas H. 66, 67
Beszédes Valéria 40, 48, 55
Bethlem, „Heer” 24
Blaauw, Sible de 16
Blahó Vince 88

- Blasius Palma 46
Bocchi, Francesca 16
Bogár Judit 172
Bogisich Mihály 95, 96
Bonaventura, Szent 19, 21, 41, 167, 192
Borghi, Beatrice 16, 17
Borin, Lars 69
Bornstein, Daniel Ethan 18
Borovszky Samu 59
Bozóky Mihály 85, 91, 102
Brčák, Marek 71, 72
Brigitta, Szent 41, 72, 73, 165
Brückner, Wolfgang 21, 22
Budai Isaurus 114
Budanovits Bazil 53

Caimi, Bernardino 17
Čaplovič, Ján 126
Caraffa, Vincenzo 47
Cardelle de Hartmann, Carmen 66, 67
Cerboni Baiardi, Anna 8
Černá, Kateřina 71
Chareyron, Nicole 11, 12
Christian, William A. Jr. 121
Čičo, Martin 39, 42, 43, 47
Cochem, Martin von 22 44
Corrigan, John 121
Czeplédi István 123
Czibula Katalin 148
Czövek Judit 153

Csató Elek 151
Csörsz Rumen István 67
Dabóczy Viktória 51
Dagobertus 156
Dágon 125
Dávid király 96

Daza, Antonio 25
De Boer, Wietse 120
Deák Viktória Hedvig 18
Decker, John R. 19, 21
Demeter Júlia 131, 148, 151, 152, 154, 155, 157–159
Déri Eszter 172
Dezsényi Béla 115
Dietrichstein Ferenc 115
Dijkhuizen, Jan Frans 113, 118
Diósi Dávid 171
Diószegi Vilmos 55
Dipper, Stefanie 68, 69
Dízmász 81
Dobrossy István 49
Dobszay László 83
Dóka Klára 150
Dominkovits Modeszt 93, 162
Domokos Pál Péter 149, 150
Dorottya, Szent 72
Doyno, Mary Harvey 18
Dömötör Tekla 54
Dragoun, Michal 71
Draskovich János 93

Eckhardt von Hochheim 168
Eliade, Mircea 56
Enenkel, Karl 113, 120
Erdeljan, Jelena 16
Erdélyi Zsuzsanna 153
Esterházy Pál 46
Eypórssson, Þórhallur 69
Ézsau 193
Fajcsák Attila 49
Faludi Ferenc 107
Farmati Anna 65, 150
Fáy Zoltán 159
Fazakas Gergely Tamás 121
Fejér Gyula 62

- Ferenc, Assisi Szent 18, 19, 29, 41, 68, 162, 163
Ferenc, Borgia Szent 42
Ferenczi József Bonavita 131
Ferraris, Lucius 28, 32, 35
Fodor Ferenc Ambrus 155
Fulton, Rachel 66
Fülöp Árpád 153
Fülöp, Néri Szent 23
- G. Molnár Péter 159
Gábor Csilla 44, 65, 113, 172
Gajdoš, Věslav J. 125
Gajtkó István 24
Gangel Judit 47
Garadnai Erika 125, 127–130, 132–134
Gastinger József 47
Gazsy, Joachim 31
Gentile, Guido 24
Gerberon, Gabriel 67
Gergely, IX., Pápa 167
Gesztász 81
Geyer, Paulus 10
Gorup Ferenc 125, 127–129
Goudeau, Jeroen 16
Görföl Tibor 18
Görgei Márton 48
Gózszy Zoltán 150
Gragger Róbert 66
Granasztóiné Györffy Katalin 57
Grynaeus Tamás 55
Guido d'Arezzo 159
Guilbertus, Tournai-i 192
- György József 153
György, Szent 72
Gyurcsevich, Nicolaus 61
- Haader Lea 69
Hajnal Mátyás 84–86, 88, 89, 91–94, 97
Halász-Losteiner Leonárd János 158, 169
Hall, Joseph 113
Hannotel, Philipp 46
Hargittay Emil 151
Harmat Artúr 83, 95, 109–111
Haško, Jakub 126
Haug, Dag 69
Hegedűs, Thaddaeus 61
Hermolaus→ Moré György
Heródes 13, 15, 23, 47, 101, 117, 121, 128, 130, 132, 134, 140, 157, 186, 188
Hidegh Ferenc Bernát 155
Hidvéghy Árpád Sándor 102
Hinschius, Paul 29
Hitter, József 121
Hlohovský, Jiřík 40
Holl Béla 85
Hollerweger, Hans 7, 23
Honorius III., Pápa 167
Horák, František 126
Horányi Elek 88, 126
Horváth Iván 66
Hölvényi György 49
Hrubý z Jelení, Řehoř 73
Hugues de Saint-Cher 179
- Ibbett, Katherine 118
Ignác, Loyolai Szent 50, 120, 121, 185, 186
- Illyés András 171–185, 190–192
Illyés István 188, 189
Ince, X., Pápa 47
Ince, XI., Pápa 29–31, 35, 163–165

- Ince, XII., Pápa 30, 31, 35, 163–166
Ismeretlen, Saint-Trond-i 24
István, Szent 13, 16
Ízisz 16
Izsák 193
- Jacopo da Verona 27
Jacopone da Todi 19, 83
Jákob 179
Jamborová, Martina 71
Jankovics József 172
Jankovits László 66
János, lovag 80
János, Nepomuki Szent 57
János, Szent, evangélista 13, 78, 128, 177, 188
Jánosi Gyula 44, 45
Jefte lánya 191
Jenci Bernadett 148
Jézus Krisztus 7–11, 13–15, 17–24, 26, 28, 29, 34–37, 41–43, 46–49, 52, 53, 58, 65, 66, 68, 71–80, 86–90, 93, 96, 99–109, 111, 113, 116–118, 120–123, 126–145, 149–158, 160–170, 173, 175–177, 179, 181, 186–193
Jósiás 191
Josse van Clichtove 176
József, Arimateai Szent 160, 177
József, Egyiptomi 193
József, Szent 188
Júdás, Iskarióti 24, 47–49, 108, 116, 120, 128–130
Jusztin Péter 148, 159
- Kaifás→ Kajafás
Kajafás 9, 10, 13, 23, 42, 47, 100, 116, 134, 155, 156, 186, 188
Kajcsa Lőrinc Joakim 156
- Kájoni János 84, 86, 88, 102, 108, 149–152, 167
Kämmerer Ferenc 53
Kárpáti László 49
Kasper, Walter 7, 21
Kastner Jenő→ Koltay-Kastner Jenő
Katona István 114
Katonáné Szabó Judit 110, 111
Kecskeméti Gábor 151
Kedves Csaba 152
Kelemen Didák 185, 187, 189, 190
Kelemen, VI., Pápa 12, 41
Kelemen, VIII., Pápa 29
Kelemen, IX., Pápa 29
Kelemen, XII., Pápa, 35, 46, 50, 161, 165
Kelley, Justin L. 10, 11
Kempis Tamás 44, 192
Ketzl, Martin 22
Kézdi István Gracián 158
Kilián Csaba OFM 21
Kilián István 147, 148, 151–153
Kirkland-Ives, Mitzi 19, 21, 22
Kirsch, Johann Peter 16
Kiss Imre 125
Kiss István 41
Kiss Mária 150
Kluková, Lenka 71
Kneller, Karl Alois 7, 16, 21–23, 28, 29
Kocsis Réka 69
Koltay-Kastner Jenő 172
Komlovszki Tibor 92
Konstantin, Nagy 9, 10
Kónya Franciska 113, 172
Kopcsányi Márton 84, 86, 95
Korompay Klára 69
Korondi Ágnes 65, 113
Kósa László 54

- Kovaci, Valentina 13, 14
Kovács Eszter 125, 128, 133, 138
Kőszeghy Péter 57
Kővári Réka 107, 148
Kövy Zsolt 150
Kraft, Adam 22
Krisztus→ Jézus Krisztus
Krizsány János 51
Kroesen, Justin E. A. 16
Kubartová Poláčeková, Eliška 65, 66
Kuna István László 154
- L. Juhász Ilona 55
Laan, Joanka van der 23
Lábán 179
Lantosné Imre Mária 55
Laurent, J. C. 11
Lednický, Jeremiáš 137
Lénárd, Porto Maurizio-i Szent 26,
34–37, 46, 161
Lenzi, Sarah E. 14, 15, 20–22
Leó, X., Pápa 28, 165
Leonardi, Claudio 19
Lipkay László 62
Lipovchich, Petrus 60
Liszka József 40, 44, 45, 48, 53, 55
Longinus 157
Losteiner Leonárd→ Halász-Losteiner Leonárd János
Lőrinc, Justiniai Szent 183
Ludolphus de Saxonia 19
Lukács László 102
Lukács, Szent, evangélista 76, 77, 128
- Maczák Ibolya 171–173, 178, 184,
185
Madas Edit 67, 70, 150
Magro, Pasquale 7
Makrai Éva→ Varga Éva
- Makrai József
Mándli Miklós 84, 88, 89
Mansi, Giuseppe 172–184
Maracskó Anzelm 85
Mária Magdolna, Szent 13, 79, 149,
155, 157, 177
Mária Terézia 57
Mária, Anticai 165–167
Mária, Jakab anyja 177
Mária, Szent Szűz 8, 9, 13, 15, 20–22,
28, 42, 58, 65–69, 73–76, 78, 79, 83,
84, 86, 87, 89, 90, 92–94, 96, 99,
102, 104–106 109, 111, 128, 136,
149, 154–157, 160, 165, 188
Máriássy Gábor 49
Márk, Szent, evangélista 77, 177
Martinkó András 66, 92
Marton József 171
Marx, C. W. 66
Máté, Szent, evangélista 77, 128
Mátyus Norbert 171
Maximilla, 177
Mazzone, Umberto 8, 20, 21, 24
McNamer, Sarah 66
Medgyesy S. Norbert 17, 39 131,
147–149, 152, 155, 156, 159, 161,
162
Medgyesy-Schmikli Norbert→ Medgyesy S. Norbert
Melion, Walter 113, 120
Meneszkovics szenátor 62
Merback, Mitchell B. 118
Messa, Pietro 26
Mészáros Veronika 39
Mészöly Gedeon 66
Mezei Marianna 159
Mezey László 66
Migne, Jean-Paul 67, 75, 77
Mihalik Béla 171

- Mihály, Szent 13
Miklós, Szent 167
Miskei Antal 148
Molnár Antal 153
Monneret de Villard, Ugo 27
Moré György 113–116, 118, 119, 121, 122
Móré Tünde 65
Muckenhaupt Erzsébet 149, 158, 164, 167, 168, 170
Muhi János 63
Musart, Carolus 40, 42, 45, 46, 50

N. Kis Tímea 39, 40, 43–47, 49
Nagy Ignác → Séllyei Nagy Ignác
Nagy István 59–63
Nagy Júlia 154
Náray György 95, 96, 109, 110
Neff, Amy 68
Nemes Katalin 151
Neumann, Helga 9
Nierick, Felix OFM 46
Nikodémosz 20, 177
Noé 193

Nyéki Vörös Mátyás 101

Oglerius de Locedio 67
Oglerius de Tridino → Oglerius de Locedio
Ohlidal, Anna 39
Orbán, VIII., Pápa 29
Orlovsky Géza 66
Ortutay Gyula 54
Őry Miklós 186
Ötvös Péter 101
Őze Sándor 17, 39, 162

P. Vásárhelyi Judit 125

Pál, V., Pápa 29, 165
Paličková, Tereza 72
Pap Balázs 101
Pap Leonárd OFM 153
Pápai Páriz Ferenc 151
Papp Árpád 55, 56
Papp Géza 109
Parchetich, Nicolaus 61
Paschen, Jean van 24
Patera, Adolf 71–73, 75, 79, 80
Pauck, Engelbertus 165–170
Pázmány Péter 101, 185–194
Pellizzari, Paolo 7
Perger Ferenc 102
Perger Péter 125
Péter, Szent 39, 117, 134, 139
Péterffy András Domokos 153
Péterffy Márton 158
Petronius, Szent 16
Petrus de Natalibus 167
Pilátus 7, 8, 13–15, 17, 22, 23, 26, 42, 47–49, 74, 75, 100, 101, 107, 117, 122, 128, 130–132, 134, 135, 140, 141, 154, 156, 157, 160, 175, 186, 188
Pilipkó Erzsébet 107
Pinder, Ulrich 44
Pintér Márta Zsuzsanna 131, 147, 148, 152, 155, 156, 159
Piranesi, Giovanni Battista 26
Piusz, IV., Pápa 27
Pócs Éva 107
Pomi, Damiano 11
Potyó István Boneventura 147, 148, 158–160, 162, 164–167, 169, 170
Pozzi, Giovanni 19
Pringle, Denys 11
Prokopp Mária, 40
Pumprla, Václav 125

- Pyrker János László 49
- Radó Polikárp 151
- Rákóczi Ferenc, I. 125
- Rédey-Keresztény János 148
- Ricoldo, da Monte Crucis 11
- Ritoók Pál 48
- Rota, Pietro 172
- Rögnvaldsson, Eiríkur 69
- Rubin Blanshei, Sarah 16
- Rubin, Miri 65
- Rudasné Bajcsay Márta 107
- Ruh, Kurt 18, 19
- S. Lackovits Emőke 39
- Sachs, Hannelore 9
- Salamon 189
- Sámbár Mátyás 125, 127–129
- Samerski, Stefan 39
- Sánta Péter 155
- Sas Péter 153
- Scarry, Elaine 113
- Schmitner, Franz Leopold 117
- Schmuck, Vincent C. 133
- Schneider, Margery J. 18
- Schultz-Balluff, Simone 68
- Seibert, Jutta 9
- Séllyei Nagy Ignác 95, 96
- Shoemaker, Stephen J. 65
- Sicca, Sandro 65, 66
- Sigray Ferenc 44
- Sík Sándor 83, 95, 97, 109, 110
- Silling István 55, 59
- Simeon, Szent, próféta 13, 74
- Simon, Cirenei 8, 13, 15, 22, 43, 128, 154, 156, 157, 160
- Simon, farizeus 15, 157
- Sinapius, Daniel 137
- Sirák fia 179
- Somodiné dr. Dobó Katalin 10
- Somogyi Gréta 159
- Söveges Dávid 168
- Stankovátsi Leopold 185, 190–194
- Steenbergh, Kristine 118
- Stoll Béla 149
- Syllus 156
- Szabó Ferenc 101
- Szabó G. Zoltán 67
- Szabó János Ágoston 156
- Szabó Károly 126
- Szacsvay Sándor 115
- Szádoczki Vera 24, 40, 99, 101, 107, 172
- Szalóme 177
- Szegedi Ferenc Lénárd 23, 96, 100
- Szelestei N. László 83, 88, 95, 96, 106, 125
- Szentgyörgyi Rudolf 69, 70
- Szentmihályi Mihály 85, 91
- Szilágyi Anna-Rózsika 172
- Szilágyi Csaba 44, 153
- Szilágyi István 17, 27, 29, 32, 39, 40, 42, 45, 46, 54, 154, 162
- Szilárdfy Zoltán 41, 44
- Szilás László 153
- Szilasi László 101
- Szinnyei József 114
- Szmendrovich, Rochus 59, 61
- Szomszéd András 51
- Szovák Kornél 150
- Szöllősi Benedek 84, 131
- Szörényi László 67
- Szuly Rita 48
- Takács Ince OFM 162
- Tamás, Kempis 44
- Tamási György 167

- Tárkányi Béla 95, 96
Tasi Réka 117, 172, 178
Tauler, Joannes 168
Teetaert, Amédée 7–11, 14–17, 19–
25, 29–32, 157
Telek József 187, 188
Thimár Attila 151
Thurston, Herbert 7, 9, 11, 21, 22, 27,
28, 38
Tobolka, Zdeněk 126
Tóth Máttyás Sebestyén 155, 169
Tóth Zsombor 65
Tóth Zsuzsanna 69
Trajan Benešovský, Adam 132
Třanovský, Jiřík 133
Truhlář, Joseph 72, 73
Tüskés Anna 167
Tüskés Gábor 24, 45, 54

Ubertino da Casale 19, 68
Újfalusi Judit 44
Urbanecz Katalin 61–63
Urbánková, Emma 126

Vadai István 101
Varga Éva 52, 53, 63
Varga Imre 147, 150
Várnai Jakab, OFM 12, 28, 41
Vauchez, André 18
Verebélyi János 57
Veres György Lajos 154

Verhoeven, Mariëtte 16
Veronika, Szent 8, 13, 15, 20, 22, 43,
128, 135, 141, 157, 160
Vid, Szent 71, 74, 79, 80
Viktorin Kornel ze Všehrd 73
Vilikovský, Jan 133
Virág Csilla 65
Vitale, Salvatore 25
Vizkelety András 66
Voleková, Kateřina 71
Volfgangus 155
Vovelle, Michel 57
Vukov János 186

Wagner, Franciscus 62
Waldapfel József 115 116
Wankel, Nikolaus 43
Wegera, Klaus-Peter 68
Weijers, Wouter 16
Wey, William 14
Wilson, W. Donald 11
Winkler Pál 60
Wright, W. 9

Zábojník, Juraj 137
Zarri, Gabriella 16
Zemlény János 85
Zombori István 153

Zsaskovszky Endre 95, 96

A sorozat eddig megjelent kötetei (folytatás):

26. Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben
27. Szelestei N. László: Séllyei Nagy Ignác püspöksége: (Tanulmányok és források)
28. Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiség alakulásában
29. Imádkozás a régi Magyarországon
30. Lelkiségtörténeti számvetés II.
31. Fordítás a lelkiségi irodalomban
32. Kálvária: Keresztútjárás a régi magyarországi irodalomban és művészetben
33. Átjárások: A lelkiségi és a világi irodalom, illetve művészet egymásra hatása a magyar régiségben